

આમુખ

શિક્ષણની પ્રાથમિક અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇનિદાસ લખનારમાં બાગ્યેજ એક સાથે મળી શકે એવા કેટલાક નૃત્યો દોના એઈ એ સ્વદેશ પ્રેમ, યોગ્યદિશાથી દુકીન્તો રજૂ કરવાની શક્તિ અને બુદ્ધિની અધમકિથી વચિત એવું પોતાના ગ્રંથકારિક વાર્તાનું ચર્ચાર્ય અભિમાન—આ માળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇનિદાસનું પાઠ્ય પુસ્તક લખનારની અનિવાર્ય પૂર્વ સામયી છે. શિક્ષણને પોતાનું જીવનકાય બનાવ્યું છે એવા આ પુસ્તકના લેખકો યોગ્યતિવાચ ચીનાઈ અને યો મનુમાઈ દેશ ઈમાં આ શક્તિ છે એની પ્રતીતિ એમના “ભારતનો ઇનિદાસ” ના પુસ્તકે લેતા થાય છે.

“ભારતનો ઇનિદાસ” ના આ બીજા ભાગમાં પ્રથમ ભાગ કરતાં પાત્ર કઈક વધારે ગ્રીજીવરમયું કામ કર્યોએને બાને આવ્યું છે કારણ કે અહીં એમને અવધાન અને મોઝય સમીપેનો સમય આપ્યો છે. રૂઝ મતપ્રદર્શનથી રૂઝ મેલેવ નો તેમને પ્રયત્ન થયા છે આપણે ઈન્ડીએ કે મન્ય દુકીકવની રજૂઆતમાં “દુકી” અને વિજયકથાઓ તથા વગાવાલની વિજયો તેમને જાણ ગળી દોત અને માનવપ્રેમ ન્યાયનિષ્ઠા અને રહેમતિયોને જુ અમન્ય આપી દોત જે જમાનાનું અદ્દા યોગ્યતિ થયું છે એ જમાનામાં રાજીએ ના વિગદોમાં, અને રાજસના મદિના ધનપગામાં પ્રયેશ થતી બાદુદી—કે પડી પડુગા—એજ જાહેર જીવનની આકર્ષક વિગિગતા દુની અને ઈનિદાસિક મેણે અને તવારિખોમાં આજ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે કતાઆવ્યું આ મમયના આલેખનમાં યોગ્ય પશ્ચિમ કીયો છે.

શિક્ષણ લેતી આજની ઉમની પ્રાંતે તેમની જન્મભૂમિથી વેંતુ વિદ્યા એ રી અખિલ મનવત્તમ જની નાગરિકતાની કેગર ડી અ પડી લેત્ય તે આજે ઈનિદાસના પાઠ્ય પુસ્તકે લખનારની જરૂર મદારી મીથી વધારી મેણે છે આપણા દેશમાં બહારથી અવારનવાર આવત, પગેશીએ કે જેએ એ અદ્દા ક્યાં તે ચરનાનનું કે વિજેનાનું રથાન થીનું છે તેવાઓના પ્રવચાપાન રૂપે શક્તિયકરણની ઈચ્છા ઈનિદાસિક સામગ્રીની અ રેખનને જાતો—અજરે પોતાના એ રજે છે અત્રાપુ પો કર્યોએના મન ઉપર અમર કરનાર આ રી માનગગાંત્રીય પરિસ્થિતિ દોવા છતાં કર્યોએ દિનદિન મંડીતી ઇનિદાસના નિષ્પત્તિપાત અલેખનમાં નરૂજના નેજથી છે આપણે ઈન્ડીએ કે ઈસ્લામની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની દુકી રૂપરેખા આપની વખતે કર્યોએ એ ઈસ્લામી સરકૂતિની મૂલ્યવના તથા અખિલ. ખત્રોજગામ અને રમાયણ લેતી વિદ્યાઓમાં તેજે આપેલા અમૂલ્ય ફાગા ઉપર થયું બાર મકયો દોત. ઉત્તરમાથી ધમારા-બધ અવની મદાર્યોના કાગે નષ્ટ થતી ઝીક—રોમની નરકૂતિને પડી લાવવાના પ્રયત્નોમાં એ ઈસ્લામી સરકૂતિ અમેમ દુતી પચિર કેવાવિક ફેવજ (Holt's Catholic Church) ની સના દેકજ ન રેવા ઈસ્લિક જીવન ઉપરના અવારપદને એજે દૂર ધકેલ્યો લને. જ્યારે દિનદિન એક્યના પાયા સાચી રીને નખાયા અને પછળથી આવેલી અપાર્થકીમાં લે લોડે વખતડૂની થયા, તે ઉત્તર મુસ્લીમ સમયના સરકૂતિ દર્શનને આપણા લેખકેએ વધુ ન્યાય આપ્યો છે એ લેતા આનંદ થાય છે.

પુસ્તકની બાયા સરજ અને સીધી છે એમના ઉપયોગ માટે આ પુસ્તક લખાયું ને આજેની માનસિક સંપત્તિને અનુકૂળ છે. પુસ્તકમાં દુકીથી મૂકેલા નકશા અને પુસ્તકના આકર્ષણમાં વધારો કરે છે.

પી. એ. વારિયા.

અસ્તાવના

ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તકનો આશય એ વિષય પરત્વે વિદ્યાર્થીમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો અને જિજ્ઞાસાદૃષ્ટિ કેળવી એ રસ અને શક્તિ હંમેશને માટે ટકી રહે એ છે. ઇતિહાસ એ ભૂતકાળની આરસી છે. વર્તમાનકાળમાં વિદ્યરતો માનવી ભૂતકાળની ક્ષતિઓ અને અપૂર્ણતાઓ સુધારી વર્તમાનને અનુકૂળ અને આદર્શ બનાવે એ હિમ્મત લાવના પશુ ઇતિહાસના શિક્ષણમાં હિમ્મતનીય છે. સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થી વર્ગ ઇતિહાસને શુદ્ધ માને છે. અને ફક્ત પરીક્ષાઓ પસાર કરવા પુરતો જ આ વિષયનો અભ્યાસ કરે છે. આ નિરસતાનું કારણ ઉપર જણાવેલા આશયોથી લખાયેલા પાઠ્યપુસ્તકોના અસાવ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? મુખર્ષીની વિદ્યાપીઠ ઇતિહાસના અભ્યાસ-ક્રમમાં હિંદના ઇતિહાસના આર યુગો પૈકી ગમે તે એકની પસંદગી કરી તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવાનું નિયત કર્યું છે. આ દૃષ્ટિબિંદુઓ લક્ષમાં રાખી ‘ભારતનો ઇતિહાસ’ ત્રણ વિભાગોમાં લખવાનો નમ્ર પ્રયાસ અમે કર્યો છે.

આ પુસ્તક લખવામાં હેતુકામાં હેતુકા ઐતિહાસિક સંશોધનોને અમે અમારા લક્ષ બહાર રાખ્યા નથી. ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વસ્તુનિરૂપણ વિદ્યાર્થીઓને મુએ એવી શૈલીમાં કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે કે વિદ્યાર્થીવર્ગ તેમજ શિક્ષકવર્ગ આ પુસ્તકને સ્વીકારી લેશે. પુસ્તક અંગે કોઈ પણ જાતનું સૂચન શિક્ષક બંધુઓ તરફથી સાહાર સ્વીકારવામાં આવશે.

આ પુસ્તક વાંચી જઈ તેનું આમુખ લખી આપવા બદલ ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રખર વિદ્વાન પ્રોફેસર પી. એ. વાડિયાના અને કેટલાક વિવાદરૂપક ઐતિહાસિક ઘટનાઓની નિષ્પક્ષ રજૂઆત કરવામાં યોગ્ય માર્ગદર્શન માટે પ્રોફેસર રામભૂતિ પ્રનાપગીરીના અમે અત્યંત ઝાણી છીએ. તે ઉપરાંત અમારા મિત્ર શ્રીયુત ઇન્દ્રજિત મોગલની મદદ વિના પુસ્તક જે સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ શક્યું છે તે અમારે માટે અશક્ય જ જનત. અમે એમનો આભાર માનીએ છીએ.

જયંતીલાલ ચીનાઈ

અનુભાઈ રંગાઈ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

પાનું

૧	ભારતમાં પરદેશી અમલ	...	...	...	...	૧
૨	ઈસ્લામનો ઉદય	...	...	...	...	૫
૩	દિલ પર પડેલું મુસલમાની આક્રમણ	...	...	...	...	૧૦
૪	મદમદ અઝની	...	...	...	...	૧૫
૫	મદમદ પોરી	...	...	...	...	૨૩
૬	શુલામર્સ-કુલ્તુદીન	...	...	...	...	૨૮
૭	અસ્તમસ	...	...	...	...	૩૧
૮	મુલતાના રઝિયા	...	...	...	...	૩૪
૯	નાસિરુદીન-ફરીર રામ	...	...	...	...	૩૬
૧૦	બલખન	...	...	...	...	૩૭
૧૧	શુલામ રામચોની સિદ્ધિઓ	...	...	...	...	૪૬
૧૨	જલાલુદીન ખીલજી	...	...	...	...	૪૬
૧૩	અલાઉદીન ખીલજી	...	...	...	...	૪૮
૧૪	તપલખવસ-આમુદીન તપલખ	...	...	...	...	૬૦
૧૫	ફિરોઝ તપલખ	...	...	...	...	૬૭
૧૬	દિલ્લી-સુલતનતની પટ્ટની અને નાસ	...	...	...	...	૭૦
૧૭	સૈયદ અને લોહી વંશ	...	...	...	...	૭૫
૧૮	હિજ્જીના બે મદ્દાન રામચો	...	...	...	...	૭૭
૧૯	ઉત્તર દિલ્લીનાં નાનાં મુસલમાન રામચો	...	...	...	...	૮૧
૨૦	દિલ્લીના સુલતોનાના અમલનો અંત	...	...	...	...	૮૪
૨૧	મોઝલખુમ-નવા ધુજના મદાણુ	...	...	...	...	૮૮
૨૨	બાબર	...	...	...	...	૯૦
૨૩	હુમાયુન	...	...	...	...	૧૦૦
૨૪	શેરશાહ	...	...	...	...	૧૦૫
૨૫	અકબર	...	...	...	...	૧૧૨
૨૬	જહાંગીર	...	...	...	...	૧૪૧
૨૭	શાહજહાન	...	...	...	...	૧૫૫
૨૮	ઓરંગઝેબ	...	...	...	...	૧૬૬
૨૯	મોઝલ સામ્રાજ્યની આયમતી કળા	...	...	...	...	૧૮૭
૩૦	મોઝલ યુગની સમાલોચના	...	...	...	...	૧૯૧

: પ્રકાશક :

: સુદ્રક :

કે વોરા, વોરા એન્ડ કંપની,
કાબળાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

આર આર. બખ્સે, મુંબઈ વેલ્ફેર પ્રેસ,
સેન્ટ્રલ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪.

ભારતનો ઇતિહાસ

— ભાગ બીજો —

★

પ્રકરણ પહેલું

ભારતમાં પરદેશી અમલ

ધણી જૂના સમયમાં ભારતદેશ પર જાતજનનના પરદેશીઓએ સવારી કરી. હિંદુ સમય દરમિયાન ગ્રીકો, ઇરાનીઓ, બેક્ટ્રિયનો, પાર્થિયનો, શક, કુશાન અને હણુ પ્રગત્યો વાચન. અને ઇશાન સરહદને માર્ગેથી આપણા દેશમાં આવી વસી તે આપણે શીખી ગયા. આ દરેક પ્રજા આપણા દેશમાં પોતાની સંસ્કૃતિ લેતી આવી. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આપણા દેશની અને નવી પરદેશી સંસ્કૃતિ વચ્ચે સ્વાભાવિક અથડામણ થઈ. છેવટે આ ધર્મણુમાંથી બે સંસ્કૃતિ વચ્ચે સુમેળ જામ્યો. આમ ભારતવર્ષે વિવિધ પ્રકારની સંસ્કૃતિઓની પરંપરા, તેમની વચ્ચેની અથડામણ અને પરિણામે ધણી ઉચ્ચ પ્રકારની આદર્શ સંસ્કૃતિનો સુમેળ મેળવ્યો. આ પરદેશીઓ ભારતના સામાજિક તેમજ રાજકિય બધારણમાં ભારતવાસીઓના જેવા જ અમલના અંગે બની ગયા. તેમણે આપણા દેશના આચારવિચાર, ધાર્મિક માન્યતાઓ તેમજ ભાષા સ્વીકારી લીધાં. પરદેશી મટી તેઓ ભારતમાતાનાં સંતાનો બન્યા.

મધ્યકાલીન યુગમાં ભારતવર્ષે બે મોટાં પરદેશી આક્રમણો અનુભવ્યાં: આ બે મોટી સવારી લાવનારા લોકો મુસલમાનો હતા. તેઓ અનુક્રમે અફઘાનો અને ઇનિડાસમાં મોગલોના ખોટા નામે ઓળખાતા તુર્ક લોકો હતા. અફઘાનોએ ઉત્તર હિંદમાં પોતાની સત્તાને બળવાન બનાવી અને જંગલી મોગલોના હુમલાઓની સામે દેશનું રક્ષણ કરવા દેશની સરહદ પર મજબૂત કિલ્લેમદી કરી. અફઘાનો પોતાની ઇસ્લામી સંસ્કૃતિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહ્યા. ભારતની સંસ્કૃતિ ન તો તેમણે સ્વીકારી કે ન તો તેની ખૂબી સમજવા કોઈ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો; તેઓ તો કુશનતા કાયદા પ્રમાણે પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવતા.

ભારતવાસીઓને આવા પરદેશી વહીવટમાં શી રીતે રસ પડે? તેમનો તો આ રાજ્યવહીવટમાં કોઈ પણ જાનનો હિસસો પાળુ ન હતો. આ નવું પરદેશી રાજ્યતંત્ર પરદેશી રાજ્યકર્તાઓની કુલ માલિકી જેવું હતું. એટલું જ નહિ, પણ આ પરદેશી રાજ્યવહીવટ હિંદુ રાજ્યનીનિના નિયમોથી તદ્દન જુદો જ પડી જતો. હિંદુઓ રાજ્યને ઇશ્વરી અંશ તરીકે લેખતા એ માન્યતા હવે બુધાવા લાગી અને એને બદલે નવા રાજ્યકર્તાઓએ રાજ્યની સંરક્ષા મનુષ્ય પ્રેરિત સમાધાન છે એમ દસાવ્યું. નવા રાજ્યો માટે ભાગે સાદસ ખેડનારા, કોઈ પણ જાતના સિદ્ધાંત ધરાવના અથવા તો કોઈ એક દેશીના બળવાન આગેવાન હતા. આ રાજ્યોમાંના કેટલાક તો રાજ્યે યનાં પહેલા ગુલામ હતા. પરંતુ તેઓ આપખળી અને પોતાના શેઠની મહેરબાનીથી રાજ્યપદ પામ્યા હતા. આવા રાજ્યો માટે પ્રજાને માન ક્યાંથી લેખે? એમના અમલ દરમિયાન રાજ્યપદની પવિત્રતા નષ્ટ પામી. અધ્યાત્મો પૂરતી સંખ્યામાં હોવાથી તેઓ આ દેશમાં પોતાનાં સ્થાયી સંસ્થાનો અને રાજ્યો સ્થાપવાન સક્ષમ ન થયા. બીજું આ રાજ્યોમાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાની ધગશ હતી. પૂરતા પ્રમાણમાં તેઓ હિંદના લોકોને મુસલમાન ન બતાવી શક્યા તેમનો રાજ્યઅમલ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના મીઠા સંબંધને બલાવે માલશકરી બળ પર ટકી શક્યો.

આ કાળ દરમિયાન આ પરદેશીઓની સત્તા પરદેશી જ રહી. આમ થવાનું કારણ એ જ હતું કે આ પરદેશીઓ હિંદુ સમયના પરદેશીઓની જેમ ભારતના સમાજમાં ભળી ન શક્યા. આમ છતાં આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ મુસલમાન રાજ્યો ધર્મઝનૂની અથવા તો હિંદુઓને જોરજુલમથી મુસલમાન બતાવનારા પાદરી ન હતા. તેઓ તો દેશની સમૃદ્ધિ અને લીલા ખેતરોથી આકર્ષાઈ અહીં આવ્યા હતા.

મધ્યયુગના પહેલા ભાગમાં જે મુસલમાન સરારીઓ હિંદ પર આવી, સારપંથી લગભગ પાંચ સૈકા બાદ હિંદ પર વાયવ્ય સરદરને માર્ગે એક બીજા મુસલમાન સરારી આ દેશ પર આવી આ સરારી લાવનાર મુસલમાનો પહેલાંની મુસલમાન સરારી લાવનાર પ્રજા કરતાં તદ્દન જુદા જ હતા. તેઓ જતને તુર્ક હતા. તેમનામાં પોતાની જાન પાડે એવી સંસ્કૃતિ હતી. આ નવી

પ્રજામાં ધરાનીઓના સરકાર અને શિષ્ટાચાર સાથે તુર્કોની કાર્યશક્તિ અને હિંમત પણ હતાં આ લોકોને હિંદના ઇતિહાસમાં 'મોગલોના' નામથી ખોટી રીતે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે તેઓ ભાવનાશીલ અને રાજ્યવહીરતના પૂરા માહિતગાર હતા. એમના રાજકીય સિદ્ધાંતો વર્ષોથી ચાલી આવેલી હિંદુ રાજ્યનીતિને મળતા હતા આ જાતિનો પહેલો આગેવાન બાબર હતો હિંદ પરની એની સવારી પહેલાંની મુસલમાની સવારી કરતાં જુદી જ હતી હિંદનો અખૂટ ખજાનો લૂંટવામાં જ એણે સંતોષ ન માન્યો એને તો હિંદમાં કાયમનું તુર્કી રાજ્ય સ્થાપવું હતું બાબરે અને તેના વ્યક્તિત્વે હિંદમાંની પ્રચલિત અધ્યાત્મ રાજકીય સંસ્થાને નવો ઓપ આપ્યો હિંદની રાજકીય સરથાઓની નૂતન પાયા પર પુનર્રચના કરવાની બાબરની ઉમેદ એના અકાળ અવસાનથી બર ન આવી, પણ હિંદને સારે નમીમે બાબરના પૌત્ર અકબરે તે ઉમેદ પાર પાડી, અને એમ કરીને તેણે ભારત દેશની પ્રાચીન આર્યરાજ્યનીતિને ફરી સજીવન કરી આમ આખાં રતે શહેનશાહ અકબરના રાજ્યઅમલ દરમિયાન સૈકાઓ બાદ ચક્રવર્તી રાજની ઝાંખી કરી મુસલમાન રાજ્ય રાષ્ટ્રીય રાજ્ય બન્યું એટલું જ નહિ, પણ તે રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના મીઠા અને ગાઢ અનુબંધનું સાચું પ્રતીક બન્યું રાજ્યની હયાતી પ્રજાને માટે છે. એ ભાવના સર્વવ્યાપક બની એટલું જ નહિ, પણ હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેનું ઐક્ય આ અમલ દરમિયાન સિદ્ધ થયું આ ઐક્ય ફક્ત દેશના લોક-જીવનમાં જ નહિ, પણ સાહિત્ય, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યમાં પણ સ્પષ્ટ જણાવવા લાગ્યું આર્ય અને ઇસ્લામની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના સુંદર સુમેળનું મૂર્તિમત પ્રતીક તે આગાનો જગમગશ્ચર તાજમહલ છે એની કોણી ના પાડી શકે એમ છે ?

આ પ્રજાની ઝડપી પ્રગતિ અને આગાહીમાં વખત જતા નમજાઈ અને જાતીય વિનાશનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા. બાબરના સમયની કડક અને લશ્કરી ચિસ્તને સ્થાને મોજશોખ, સુરાળો સદાચાર અને દમદમો ધર કરી બેઠાં. પરિણામે તુર્ક રાજ્યકર્તાઓની અસલ શક્તિ ક્ષીણ થવા માડી. જહાંગીરના સ્વચ્છ અને વિવાસી જીવને, તેમજ શાહજહાનના વૈશ્વરી જીવને ઇસ્લામને લોકદષ્ટિએ નીચો પાડ્યો પવિત્ર કુરાનના સિદ્ધાંતોની

અન્યથા કરી મુસવમ નો દવે જડાદી બનવા લગ્યા એ આ સડો ચાલુ રહે તો પછી ગમે તેટલી ઉચ્ચ સમૃદ્ધિ અને ખ્યાનિ છતાં પણ તુર્કી રાજ્ય હિતભિન્ન જ થઈ જાય ને !

આના વિનાશમાંથી રાષ્ટ્રને કેળુ ઉગારી રહે ? આ કામ તો ફક્ત ધર્મની ઉચ્ચ ભાવનાથી ગેંગાથેયો ગળ જ કરી શકે અને આવો ગળ પણ આ રાજ્યને સાપણો એ હતો ઐગ્ગ્રેમ અગ્ર અને અધાગ પ્રપત્તે કરવા છતાં આ કાર્યમાં મદાપુરુષોને ધણી વાર પોતાના કાર્યમાં સપડે છે એવી નિષ્ફળતા એને મળી આ નિષ્ફળતા માટે એ જવાબાર ન હતો માત્ર સમય અને સત્તેજો એની વિરુદ્ધ મળ્યા

તુર્કી રાજવંશીઓએ હાથ ધરેલો દિલ્હના રાષ્ટ્રીય એકીકરણનો કોષડો તેમની સત્તા આધમના અણુકેલ્લો જ રહ્યો પરંતુ આ દિશામાં તેમણે કરેલા પ્રયત્નો ને મેળવેલી મિલ્દે નમગી ન મળી, કારણ કે અકબર અને શાહજહાન જેવા મદાન રાજાઓએ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ અને કલ્પનાશક્તિથી જાનજાતી ભાસા ધર્મ, અને જાનજાતી ભારત દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સ્થાપવાના મુશ્કેલીમય પ્રયત્નોનો મોઝય રાહ બનાવ્યો

આ પુરતકમાં જે યુગનો આપણે અભ્યાસ કરવાનો છે તે યુગ ઉપર જાણ આ પ્રમાણે મદાન રાજવીઓની યશકથાઓથી ભરપૂર છે તેમના જીવનમાંથી તેમ જ તેમની રાજ્યનીતિમાંથી વિચારીઓને ઘણું શીખવાનું મળે તેમના સમયની દેશની સામાજિક, ધર્મિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આ રવાતો પ્રયત્ન દવે પડીતા પ્રકરણોમાં કરીશું

— સ્વાધ્યાય —

- 1 ભારત પર કયી કયી પરદેશી પ્રબલ સવારીઓ કરી ? એથી ભારતની સરકૃતિ પર શી ગમર થઈ ?
- 2 મધ્યકાલીન યુગના પરદેશી આક્રમકોનો દૂર હેવાલ આપો.
- 3 ભારતમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યની પિઝાન માત્રે કરી ? રાષ્ટ્રીય એકીકરણ માટે ઉદ્બોધેલો એ પ્રશ્ન અણુકેલ્લો જ રહ્યો એનું શુ કા બ ?

ઇસ્લામનો ઉદય

ઇસ્લામ જગતના જુદા જુદા ધર્મોમાં એક મહાન ધર્મ મનાય છે. લગભગ ૨૦ ટકા જેટલી દુનિયાની વસ્તી એ ધર્મને માને છે. હાકેમ અને એક ગરીબ મજૂર વચ્ચે એકીકરણ સાધી ઇસ્લામે જગતને બંધુત્વનો ખોધપાઠ આપ્યો છે. આમ ઇસ્લામને મનુષ્યજાતીનો એક મહાન વારસો કહીએ તો ખોટું નથી. આપણા દેશનાં કરોડો માનવીઓ ઇસ્લામમાર્થી બળ અને આશ્વાસન મેળવે છે. આવા મહાન ધર્મના સ્થાપક મહમદ પયગંબર અને તેમણે સ્થાપેલા ઇસ્લામ વિષે હવે કંઈક જાણીએ.

હજરત મહમદ પયગંબર

આ મહાન ધર્મોપદેશકનો જન્મ મક્કા શહેરમાં થયો હતો. એમના દાદા અબ્દુલ-મુત્તેમ મક્કાના કોરેશ કોમના બહુ આગળ પડતા ગૃહસ્થ હતા. તેમના દાદા આરબોના મુખ્ય મંદિર ક-અબાના રક્ષક હતા. તેમના પિતા અબ્દુલ્લાહ કુટુંબમાં લાડકો હતા. એમની માતા અમીના પણ ધણી ઉચ્ચ કુળનાં અને પ્રેમાળ સલાવનાં હતાં. કમનસીબે લગ્ન પછી બીજે વર્ષે એમના પિતા અબ્દુલ્લાહ મરણ પામ્યા. આ સમયે અમીના સગર્ભા હતા. ઈ. સ. ૫૭૦ માં અમીનાએ મહમદને જન્મ આપ્યો. આમ મહમદ પિતાનું સુખ જોવા પાગ્યા નહિ, પણ એમની કમનસીબી આટલેથી જ ન અટકી. તે ૭ વર્ષના થયા એટલે માતા અમીના પણ મરણ પામ્યા. હવે મહમદ અનાથ બન્યા. દાદા મુત્તેમે મહમદને બહુ જ સંભાળથી અને હેતથી ઉછેરવા માંડ્યા; પણ તે ધણી વૃદ્ધ હતા. મહમદના આઠમા વર્ષે તે પણ મરણ પામ્યા. મરતી વખતે મહમદની સુપરત એમના બીજા પુત્ર અબુતાલેમને કરી. એ પ્રસંગે મુત્તેમે અબુતાલેમને કહ્યું : “ બેટા, ક-અબાના મંદિરમાં મહમદને રમાડતાં રમાડતાં મને ઘણીવાર ચર્ષ આવતું કે આ મહમદ આપણી આખી કોમને ઉજાગશે. ભાઈ, જો જે હો, તું આપણા કુળની આ દોડતનું રક્ષણ કરજે.”

કાકા અબુતાલેમનું કુટુંબ બહોળું હતું અને આવક પ્રમાણમાં થોડી

હતી, એટલે મદમદને પોતાનો અભ્યાસ જતો કરીને કાકાને મદદરૂપ થવાની ફરજ પડી. કાકાનાં ઘેર ચરાવનાં ટેકરીઓમાં, ખીચુમાં અને ખુદ્દાં મેદાનોમાં ફરવાની મદમદને ખૂબ મગ્ન પડતી. દેરો ચરતાં હોય ત્યારે શાંત ખુદ્દા વાતાવરણમાં તેઓ કેટલીકવાર ઊંડા વિચારમાં ઊતરી જતા. બાર વર્ષની ઉંમરે પોતાના કાકા સાથે વેપાર અર્થે દેશાવર જવાની તક મળી. દિવસે દિવસે તેઓ વેપારમાં પાવરધા થતા ગયા. આ સમયના આરંભ આડતિયાઓ વેપારમાં અતીતિ ચલાવતા, અને એમ કરી શેઠને નુકસાન પહોંચાડતા. મદમદે પોતાની પ્રમાણિકતા અને પાક દાનતની આ વેપારી કાફલાઓમાં એવી સચોટ છાપ બેસાડી કે લોકોએ તેમને ‘અડલ અમીન’ નો ઇતકામ આપ્યો. એમના પ્રમાણિકપણથી ખંચાઈ મકાની એક થીમંત બાઈ ખદીગ્નએ તેમને પોતાના આડતિયા નીમ્યા. એમની કામગીરીથી ખદીગ્નને ધણો ફાયદો થયો. આમ ખદીગ્નને ફાયદો થતાં ખદીગ્ન તરફથી મદમદની પણ કદર થતી ગઈ. વખત જતાં બંને વચ્ચે સંબંધ વધતો ગયો અને આખરે ખદીગ્નએ મદમદ જોડે લગ્ન કર્યું. આ સમયે મદમદની ઉંમર ૨૫ વર્ષની અને બીબી ખદીગ્નની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હતી.

આ લગ્નથી મદમદ કમાવાની ચિંતામાંથી મુક્ત થયા. હવે તેમનું મન પ્રજાના ચિંતન તરફ વળ્યું. પ્રથમ તેઓ પોતાના જાતભાઈઓ તેમજ દેશબંધુઓના રીતરિવાજો પર અને ધર્મની માન્યતા પર ખૂબ વિચાર કરવા લાગ્યા. આ સમયે આરબો ક-અબાના મંદિરમાં રથપેઠી ૭૬૦ મૂર્તિઓની પૂજા કરતા, માનતાઓ માનતા અને ભોગ ધરાવતા. આરબ પ્રજાનું જીવન બહુ જ અધમ બની ગયું હતું તેઓ દારૂ પીતા, જુગાર રમતા, અનેક સ્ત્રીઓ કરતા, પોતાના જાતભાઈઓના ખૂન કરતા અને ધોળે દિવસે લુંટકાટ પણ કરતા. પોતાના દેશના લોકોની આવી હાલત જોઈ મદમદનું દિલ કંપી ઊઠ્યું. એમને એક શંકા ઊભી થઈ : શું ક-અબાના પંથરના દેવો સાચા દેવ છે ?” જે દેવોની સમાજ બીજાઓને રાખવી પડે તે પાપાણુના દેવો સમર્થ સરજનહાર શી રીતે હોઈ શકે ?” પોતાની આ શંકાનું સમાધાન એમણે હરરાના પહાડની ગૂફામાં એકાંતમાં બેસી ઇશ્વરની એકધ્યાન બંદગી કરીને મેળવ્યું. રમજાન માસની એક અંધારી રાત્રીએ એ ગૂફામાં મદમદ સાહેબને

દિવ્ય જ્ઞાનનો આલાસ થયો મહમદે આખ ઉગાડી જોયું તો સામે એક દેવી દિરસ્તો એમને કંઈક કહેતો હોય એમ જણાયું તેણે મહમદને ખુલને નામે જગતમા ઉપદેશ કરવાનો અદેશ આપ્યો (૧) તેણે સર્વ ચીજ પેદા કરી છે (૨) તેણે માણસને ઠરેન લોહીમાથી પેદા કરેલ છે (૩) વાય અને તારો પરવરદેગાર ધણો જ મદાન છે (૪) તેણે કવમથી લખરા શીખવ્યું (૫) તેણે માણસને તે શીખવ્યું કે જે તે જાણતો ન હતો કુગને શરીફની આ પાય આપાતોએ મહમદમાં દિવ્ય જ્ઞાન પ્રગટાવ્યું ત્યારપછી દિરસ્તાએ કહ્યું “મહમદ, તુ ખુદાનો સાચો પયગમર છે, અને હું તેનો દિરસ્તો જેનું રાઈન છું”

પહેલા ત્રણ વર્ષ મહમદે લોકોને નવા ધર્મનો ઉપદેશ ખાતગી રીતે કર્યો ધરનામનો સાથી પહેલા સ્વીકાર તેમની ખીમી ખદીજાએ કર્યો ત્રણ વર્ષ પૂરા થયા બાદ ધરનામનો ખુદની રીતે ઉપદેશ કરનાની ખુદાએ જ એને આજ્ઞા કરી

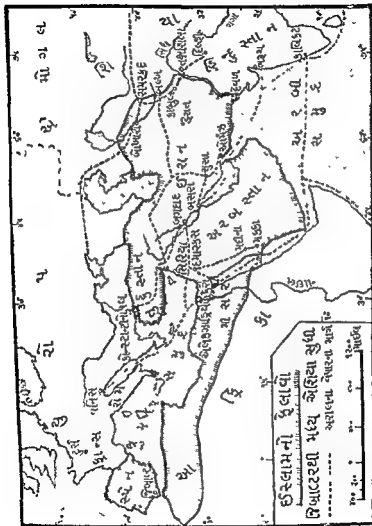
મહમદને માટે હવે કસોટીના ખરા દિવસો આવતા હતા ઝનૂની આરખો અને અતાની કૌરેશ લોકો ખુદ એમના કાકા અને ખીજા સગાંઓ એમના પર તડુકી જીઠ્યા, એમના પર માળોનો વરસાદ વરસાવ્યો કાઠિએ એમનો પેગામ કીધો નહિ જીવને જોખમે પણ તેમણે ખુદની રીતે ધરનામનો ઉપદેશ કરનાતું ચાતું રાખ્યું હવે તેમના દુશ્મનોની સત્તામણી ભરકર થતી ચાની અબુ જહલ નામના એક તંત્રગર આરમે તો એમના વધ કરવાનાં કારતરા પણ રચ્યા, પણ ખુદાના પયગમરનો વાકો વાળ કાણુ કરી શકે? ધરનામના ઉપદેશનો નાશ કરવા જનાર અબુ જહલનો ભત્રીજો ઉમર ધરનામનો અનુયાયી બનીને આવ્યો, કૌરેશ લોકોએ ધરનામના અનુયાયીઓની ઘણી સત્તામણી કરના માડી એથી ઘણા ધરનામી કુટુંબો મક્કા છોડી મદીના જી ડી ગયા આથી મક્કાના કૌરેશો ભડક્યા તેમણે મહમદનો ઘટ ઘડવાનું એક ખીંજી કાવતરું રચ્યું પરંતુ દેવી દિરસ્તા જેનું રાઈલે મહમદને વખતસર ચેનવ્યા, ને ખુલને નામે મક્કા છોડી મદીના ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો મહમદ રાતોરાત નાસી છૂટ્યા માર્ગમા પોતાના ત્રિશ્વ સુ અનુયાયી અબુ મકરને લઈને તેઓ મદીના પહોંચ્યા માર્ગમા ઘણી ઘણી મુસીબતો વેઠવી પડી મહમદ સાહેબની મક્કા છોડી

મદીના જવાની પટના 'દિગ્ગજ' કહેવાય છે. આ સમયથી મુમત્તમાનોનો દિગ્ગજી-સન શરૂ થાય છે, ઈ સ. ૬૨૨. મદીનામાં મહમદ સાહેબને ભારે આવકાર મળ્યો. હવે એમના અનુયાયીઓ વધવા લાગ્યા. મદીનામાં હજરતે અશુભકરની દીકરી આપેલા સથે લગ્ન કર્યાં. હવે તેમના હાથમાં મદીનાનો રાજ્યકારભાર પણ આવી પડ્યો. એ દેશમાં આલતી અંધાધૂંપી, બળેલા, ખૂનરેશ વગેરે દાખી દઈ લોકોને ખુદાને માર્ગે ચલાવવાની મોટી ફરજ તેમને માથે આવી પડી. આમ મહમદ મદીનાના લોકોના દેવળ ધર્મગુરુ જ નહિ, પણ આખા જીવનના માર્ગદર્શક થઈ પડ્યા. મદીનાના રાજ્યની પદવી પામ્યા છતાં મહમદ પોતાની સાદાઈ ખૂંદાન હતા. તેઓ ખજૂર અથવા ફૂલ ને રોટલો ખાઈ રહેતા, સદી પર સૂઈ રહેતા, ધરતું વાગીદું ગતે વાળતા, તેમજ પોતાનાં કપડાં અને પગરખાં ગમે સમારતા. મદીના મુમત્તમાનો માટે યાત્રાનું ધામ બન્યું. અહીંથી મહમદે દુનિયાને ઇસ્લામનો પેગામ સંભળાવ્યો "ખુદા એક જ છે; એના સિવાય બીજો કેઈ ખુદા નથી. ખુદા દયાળુ છે. સત્યનું પાલન કરવાથી ખુદા રાજ થાય છે. બંદગી કરવાથી જ મેક્ષ મળે છે. અનીતિ, બિચાર, દંભ અને વિશ્વાસઘાત માણસને અધર્મી બતાવે છે. મૂર્તિપૂજા એ ઈશ્વરની સાચી પૂજા નથી. કયામતને રોજ ખુદા સર્વનો ઈન્સાફ કરશે."

દિગ્ગજીને આગ્રમે વર્ષ મહમદ એક મોટું લશ્કર લઈ મક્કા તરફ ચાલ્યા. હજરતે કે અજાની મૂર્તિઓને ફેંકી દેવાનો હુકમ માથે ચલાવી પાક મુસલમાનોએ એ નિર્માણ પૂજાને તોડી પાડ્યાં. મક્કાવાગીએનાં ટોળેટોળાં હવે ઇસ્લામમાં બળ્યાં હજરતે તેમને તેમનાં અપકૃતોની માફી આપી અને ઇસ્લામમાં તેમને સ્વીકારી લીધા.

ઇસ્લામનો ફેલાવો કરવા માટે હજરતે ચારે તરફ ધર્મોપદેશકોને મોકલ્યા. એમની ખ્યાતિ દરમિયાન જ ઇસ્લામ આખા અરબસ્તાનમાં ફેલાયો. એમના મરણ પછી આશરે ૩૦ વર્ષમાં પશ્ચિમ જમાહીરથી પૂર્વમાં હિંદુકુશ અને મધ્ય એશિયા સુધી ઇસ્લામ ધર્મ ફેલાયો.

ઇસ્લામ સાદો અને સરળ ધર્મ છે. એ ધર્મના સિદ્ધાંતો અટપટા નથી. એ સાદો અને સરળ ધર્મ એક સાધારણ માણસનું પણ હૃદય ઢરી લે

એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જગતમાં હમેશાં આવા સાદા ધર્મે જ સાધારણ મનુષ્યોને પણ સંતોષ્યા છે. ઇસ્લામે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કદી એ ભેદ નિહાળ્યો નથી. 'ઇસ્લામ' શબ્દનો અર્થ જ 'શાંતિ યાવ' છે.

અરબસ્તાનની ભટકતી પ્રજાએ મદમદ પયગંબરનો પેગામ ઝીંધ્યો. તેમણે હોમે હોસે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો. ખીજા ધર્મોની સરખામણીમાં ઇસ્લામ મહાન છે. ખીજા ધર્મોની સરખામણીમાં એનું સ્થાન પ્રથમ છે. તેમણે આ સલ જોયું. ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરીને જ તેમણે સંતોષ માન્યો નહિ. તેમને નો જગતભરને આ નવા ધર્મનો સદેશ સંશયગ્રાવણો હતો. ઇસ્લામનો પ્રચાર પાઠરી ભાવનાને આભારી હતો એમ કહીએ તો જરા થે ખોટું નથી. વીજળાવેગે મુસલમાન સૈન્યોએ તેમની વિજયી કૂચ આરંભી, અને જોનજોનામાં તેઓ પશ્ચિમે રખેનના દૂર દેશ સુધી અને પૂર્વે હિંદુસ્થાનના પ્રવેશદ્વાર સુધી પહોંચી ગયા. ઇસ્લામના સરળ સિદ્ધાંતો આગળ એ વખતની ધર્મની પ્રયક્ષિત માન્યતાઓ પડી ભાંગી. આમ ઇસ્લામની પ્રગતિ સાગરમાં આવતી ભરતીના જેવી હતી.

— સ્વાધ્યાય —

૧. ઇસ્લામના ઉદય પહેલાંના આરબ પ્રજાના દીનરિવાજો અને ધર્મની માન્યતાઓનો દૃઢ પ્રભાવ આપો.
૨. ઇસ્લામની સ્થાપના કરવામાં હજરત મદમદને શી શી મુસીબતો નડી? એમજે તેમનો સામનો કેવી રીતે કર્યો?

પ્રકરણ ત્રીજું

હિંદ પર પહેલું મુસલમાની આક્રમણ

મદમદ પયગંબરના મૃત્યુ પછી પાંચ વર્ષે ઈ. સ. ૬૩૭ માં ખીજા ખલીફા એમરના અમલ દરમિયાન આરબોએ સયદી મોકલી, ત્યારે ઇસ્લામ ધર્મના પ્રચાર માટેનો તેમનો ઉત્સાહ ચકિત કરે એવો હતો. આરબોનું પહેલું આક્રમણ મદમદ-ગિન-કાસિમની સરદારી હેઠળ થયું હતું. એમ કહેવાય છે કે જ્યોતિષે મદમદ-ગિન-કાસિમને આ કામ માટે જાણક ગણ્યો હતો.

સત્તર વર્ષનો આ બાહોરા યુવાન સિરિયા અને ઇરાકના ચૂટી કાઢેના ૬,૦૦૦ સૈનિકો અને ૩,૦૦૦ ઊંટનુ દળ લઈ હિંદ પર સનારી કરવા નીકળી પડ્યો એને કોઈ વાતની ખોટ ન હતી ખનીફાએ બધી વસ્તુઓની ભોગવાઈ કરી આપી હતી મહમદ-બિન-કાસિમનો સિનારો ચમકતો હતો મહમદ કાસિમ મેકાન આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાના સૂબાએ તેને પાંચ ગોદણો અને સૈન્ય આપ્યું એને સમ્રાટો પણ અતુલ્ય મળતા ગયા મિંધની જાત અને મેક પ્રજાને ત્યાના હિંદુ રાજાએ અન્યાય કર્યો હતો થોડેસાર થયાની તેમને મનાઈ હતી સુર કપડા તો તેમનાથી પહેરાય નહિ એટલુ જ નહિ, પણ ખુ ને માથે ફરવું એ પણ તેમને માટે તો ગુનો હતો આ અસતુષ્ટ પ્રજા તેમને કોઈ ઉગારે એના ફિરતાની રાહ જોઈ રહી હતી એનામાં તેમને કાને મહમદ કાસિમની સનારીના બચકારા પડ્યા અને તેમણે મહમદને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું ‘ ધર ફૂટે ધર જાય ’ એમ થયું આ પ્રજાએ પરદેશીઓને જોઈતી માહિતી પૂરી પાડી આમ તેઓ પરદેશી પ્રજાના ભોમિયા બન્યા

જે સ ૭૧૨ની વસન નસુના એ દિવસો હતા દેવગનગરના હિંદુ મંદિર પર લાન પતાકા ફરફરી રહી હતી કેણુ જાણતું હતું કે દીવો છુટાવા પહેનાનો એ પ્રશ્ન છે? મહમદ તો પોતાની વિરાટ સેના જોડે આવી પહોંચ્યો આનના વેત જ આરત્ય સૈનિકોએ હાથમા ફ ફરતા ધ્વજને ખેંચી કાઢ્યો આમ એક ઝડા ખાતર હિંદુઓ અને મુસલમાનો અધ્યામણમા આવ્યા ત્રણ દિવસ સુધી આખુ શહેર લૂ અને ખુનામરખીનું ભોગ થઈ પડ્યું ત્રણ દિવસ બાદ દેવગનો સૂમો પનાયન થઈ ગયો આમ દેવળ મહમદના હાથમા આવ્યું વિજયના સમારક તરીકે મહમદે ત્યા એક મરિજદ ચણાવી અને પોતે વિજેતા તરીકે આગળ વધ્યો

હવે મહમદ નિરુણ (ચટ્ટાઈ હેદ્દાનાદના રાજમાર્ગ પર આવેલું શહેર) આવી પહોંચ્યો ત્યાના રહેવાસીઓએ મહમદનો પરચો પારખી લીધો હતો વિનાશ વહોરી શરણુ લેવું એના કરતા પહેલેથી જ શરણુગતિ સ્વીકારી લેની એમા સાર છે, એમ તેમણે માન્યું

આમ સિંજથી મહમદ જાતે ની પરપગથી સદાચ બની ગયો હોડકાનો પુત્ર

બાંધી તે સૈન્ય સહિત સિંધુ નદી બોળંગી ગયો. પરંતુ અહીં દાદિરનું પાયદળ અને ગળદળ દાદિરની સરદારી હેઠળ મહમદનું સ્વાગત કરવા ખડે પગે તૈયાર હતું. બંને વચ્ચે ખુનખાર યુદ્ધ થયું. એવામાં દાદિરનો તરસ્યો હાથી તરસ છિપાવવા સિંધુ નદીમાં ધસ્યો, પણ પાછા ફરતાં દાદિરના હાથીને દુરમન સૈન્યે ઘેરી લીધો. દાદિર પર જાણીનો વરસદ વરસ્યો અને દાદિર હેઠે પડ્યો. દાદિરમાં હજુ સાચા હિંદુનો જુરસો હતો. તે બોલે તો થયો પણ કાઈ આરમ્ભ સૈનિકે તત્તવારથી તેનું માથું ઉઘાડી દીધું, એટલે તેને દેહ ધરણી પર ઢળી પડ્યો.

દાદિરના લશ્કરમાં ગમગીની ફેલાઈ. શિર જાય તો બલે જાય, પણ દેશની સ્વતંત્રતા કેમ ગુમાવાય ? રામિત્રજીત સૈનિકોએ આરમ્ભ સૈન્યને ઉલ્લી પણ બહાદુરી ભરી લડત આપી, છતાં તેઓ ન ફાળ્યા તે ન જ ફાળ્યા. દાદિરની પત્ની અને પુત્ર રવાણના કિલ્લામાં બસ્યા. તેમણે ૧૫,૦૦૦ સૈનિકાની સરદારી સ્વીકારી અને કિલ્લામાંથી લડત આપવાનું નક્કી થયું. કિલ્લા પરથી આરમ્ભ સૈન્ય પર પથ્થરનો એકધારો વરસાદ વરસાવવામાં આવ્યો, તેમ છતાં આરમ્ભ સૈન્ય અણનમ રહ્યું. આખરે આરમ્ભ સેનાનો વિજય થયો, રાણી અને બીજા સ્ત્રીઓએ એક ઘરમાં બસાઈને ચિનામાં પ્રવેશ કરી પ્રાણ છોડ્યા.

દેવળ હવે મહમદના હાથમાં આવી પડ્યું. વિજયની પરંપરાથી પ્રેરાઈ મહમદ ખાલજુખાઠ (ધાર અને પારકરના સૌજન્યારો તાપુકાનું એક શહેર) આવી પહોંચ્યો. લાંબા લોકો આનાકાની વિના મહમદને શરણે ગયા. આમ આપોઆપ શરણાગતિ સ્વીકારી લેવાથી મહમદે લાંબા લોકોને મને તે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી.

આ પછી મહમદના હાથમાં આલેરનો કિલ્લો આવ્યો. આ કિલ્લો દાદિરના દીકરા કુકીના કબજામાં હતો. પેતાના પિતાના મૃત્યુની ખાતરી થતાં કુકી પોતાના સર્વાસંબંધીઓ સાથે ચિનાર તરફ ચાલી નીકળ્યો. તે આ સમાચાર મળતાં તેણે કિલ્લો કબજે કર્યો. કુકીના ગયા બાદ સ્ત્રીશો જરા મે સામનો કર્યા વગર દુરમન દળને શરણે ગયા.

હવે મહમદની મુનતાન તરફની કૃષ્ણ શરૂ થઈ મુનતાનના ધોરામા લાના સરદારના ભત્રીજાએ અતુલ પરાક્રમ દાખવ્યું, પણ એ સપ્તગુ એજે ગયું અને આખરે તેને મહમદની સત્તાનો સ્વીકાર કરના પછો આશરે ૬,૦૦૦ માણસોને પકડી તેમને ગુનામ બનાવ્યા આ પછી અગલના બદરે, આરબ અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામ. આવી લાના લોકો પણ ઊગતા સૂરજને પૂજનારા હતા મહમદ પ્રત્યે વફાદારીના સોગદ લેવાયા મહમદે એના બધામા હરેકને પોતાની મરજી પ્રમાણે ધર્મ પાળનાની છૂટ આપી મહમદ પોતાના મોએથી બેસ્યો. હિંદુઓના મંદિર મારે મન પવિત્ર જ છે, અને મંદિરને કાર્ષિ પણ નુકસાન કરી શકશે નહિ એના વિચારો એના ઉમદા હતા એમ કહેવાય છે કે મહમદને એક મંદિરમાથી આશરે ૨૩૦ મણુ સોનું અને સોનાની રજથી ભરેલા ૪૦ ચરુ મળ્યા હતા આમ મુનતાનમા મહામૂલો વિજય પ્રાપ્ત કરી તેણે પોતાના સૈન્યને કનોજ જના હુકમ કર્યો, પણ કનોજ સામે એ યુદ્ધમા ઊતરે તે પહેલાં એને માટે મૃત્યુવટ વાગી રહ્યો હતો.

મહમદની કારકિર્દી જેટલી જ્વનત છે તેનાથી વિશેષ કરુણ તેની મૃત્યુકથા છે વિજય પેના મહમદે દાદિરની બે બદીવાન દીકરીઓ પરમાળ દેવી અને સૂરજદેવીને ખલીફાને ભેટ તરીકે મોકલાવી, પણ આ ભેટ મહમદનું ભાવી જોખમાયુ હતું એની ખગર મહમદને ન હતી પોતાના પિતાનું વેર લેના તનસી રહેની દાદિરની આ મે દીકરીઓએ ખલીફા આગળ તેમનું માન ભગ થવાનો એકરાર કર્યો ધર્મધુરધર ખલીફા સ્ત્રીઓનું થયેલું એવું માન ભગ સહન ન જ કરી લે ખલીફાએ તો તરત જ હુકમ હોડ્યો “મહમદને ચામડાના કાથગામા સીની મોકલાવો” મહમદને ચામડાના કાથગામા કાણ મીવે ? પણ ખલીફાનો હુકમ તે હુકમ, એમના હુકમનો કદી બે અનાદર થઈ શકે જ નહિ મહમદે પોતાની જાતને ચામડાના કાથગામા સીનડાવી દીધી અને કાથગો વિદાય થયો ખલીફા સમક્ષ આ કાથગો છેડવામા આવ્યો ત્યારે દાદિરની બદીવાન દીકરીઓએ ખલીફા સમક્ષ સત્ત્વ દહીકત રજૂ કરી અને કહ્યું “મહમદે અમારું અપમાન કર્યું જ નથી” ખલીફા મૂઝાયો, પણ હવે તે શું કરી શકે ? દાદિરની બદીવાન દીકરીઓને ન્યાય આપવાની જવાબદારી ખલીફા પર આવી પડી બદીવાન દીકરીઓને ધોડાને

પૂછડે બાંધી મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી ધસપટ્ટા દેવી એવો દુકમ ખત્રીફ તરફથી થયો.

આમ હિંદુસ્તાનમાં આરબ સત્તા સ્થાપનાર મહમદ કાસિમની જવંત કારકિર્દીનો કરુણ અંત આવ્યો. હવે સિંધમાં ખલીફાના અમલની શરૂઆત થઈ.

આરબ અમલ એકદરે જોનાં સુખદાયી હતો. રાજ્યનંતર દેશના વનની-ઓના હાથમાં હતું આરબો ધર્મસંહિષ્ણુ હતાં. જો કે શરૂઆતમાં તેમણે દેવળ, નંદિયુ અને આલોરનાં દેવમંદિરોનું મસ્જિદમાં રૂપાંતર કરી દીધું હતું. મુસતાનનું મંદિર આરબોએ લૂંટી તેમાંથી તેમણે અટગક ધન મેળવ્યું હતું. આ પછી આરબોને લાગ્યું કે અહીંની પ્રજા ભારે જુલમથી પણ વશ થઈ શકે એમ નથી, એટલે તેમને ધર્મસંહિષ્ણુ થતું જ પડ્યું હતી લીધેલા દેશના રાજા અને સગદારોને જ તે મુસકનો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. અહીંના વનનીઓ દેવમંદિરોનો છોર્ણદાર પણ કરી શકતા. વખત જતાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે મીઠો સંબંધ બંધાયો. ~~જાણી ના ઉધાર.~~

“આરબો આવ્યા ગુરુ તરીકે, પણ તેમણે શિષ્ય બનીને રહેવામાં જ સંતોષ માન્યો.” ભારતની સંસ્કૃતિને માટે તેમને માન હતું તેમણે અહીં રહી ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. તેમણે અરબસ્તાનમાં આ વિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો એટલું જ નહિ, પણ વખત જતાં આખા યુરોપમાં આ વિદ્યાનો ફેલાવો કર્યો.

આ બધું છતાં એ આરબ સત્તા અદ્યપણી હતી કોઈ પણ સત્તાની કાયમી સ્થાપના માટે સખ્યાગળ પર આધાર મળવો પડે છે. આરબો પૂરતી સખ્યામાં આપણા દેશમાં આવ્યા ન હતા, એટલે આરબ સત્તા લાંબા કાળ સુધી ટકી શકી નહિ આટલી ટુંકી આરબ સત્તા પાસેથી આપણને ધણું ધણું શીખવાનું મળે છે. આરબોએ આપણા દેશને હિંદુવાની નીતિ આપી રાખી હોત તે આપણા દેશનો ઇતિહાસ જુદો જ સ્વરૂપમાં રચાયો હોત વર્ષો સુધી ખુનામરકી, લૂટ અને પ્રજાપરના જુલમો અટકાવી શક્યાં હોત. હિંદુઓ અને મુસલમાનો નિરનિરળા પંથોમાં રહેવાને બદલે આજે કદાચ એક રાદે ચાલતા હોત

સ્વાધ્યાય

૧. હિંદમાં આરબ સત્તા કેણે સ્થાપી ? મહમદ કાસિમની કારકિર્દીનું ટૂંકમાં વર્ણન કરો.

૨. “આરબો આ-આ ગુરુ તરીકે, પણ તેમણે શિષ્ય બનીને જ રહેવાથી સતોષ માન્યો.” આ કથનનું સમર્થન કરો.

૩. આરબ સવારીઓનાં અગત્યનાં પરિણામો જણાવો.

જ્યાં બળે ત્યાં મોટા પિરોપક હતી
૧) નાલંદા

પ્રકરણ ચોથું

મહામૂઢ ગઝની

આરબોની હિંદ પરની સવારી પછી લગભગ એ સૈકા સુધી દેશમાં શાંતિ રહી એ સમય દરમિયાન બારન દેશ પરદેશી હુમલાઓવાના ભયમાંથી મુક્ત હતો. એજ વખતે ઇસ્લામની દુનિયામાં ઘણા મહાન ફેરફારો થઈ રહ્યા હતા. ઇસ્લામના જન્મમાં થઈ રહેલી કાંનિ વિશે હિંદ તરફ અધુન અધુન એવી કથપના માત્ર પણ હિંદુના રાજનીઓએ કરી નહિ તેઓ તો નિર્ભયનાના બોટા ખ્યાલમાં પડ્યા રહ્યા.

દેશના વાયવ્ય મીમાઝ પર ભરિખના તોફાનનાં ઘેસાં વાહ્યો ઘેરાતાં હતાં. પરંતુ એવા તોફાનની આગાહી કરવાની અશ્વમેયી હિંદના કોઈ રાજની અથવા મુન્સદીમાં ન હતી. આપસઆપસના ઝગડાઓમાં તેમજ સર્વોપરી સત્તા માટેની લડાઈમાં હિંદના રાજનીઓ એવા તો મશગુલ બની ગયા હતા, કે ભરિખના તોફાનનો ગડગડટ તેમને કાને અથડાયો નહિ.

એકાએક હિંદ પર મુસલમાની સવારીનું ભયંકર તોફાન તૂટી પડ્યું. આ તોફાન એટલું ઉગ્ર અને ભયંકર હતું કે વાયવ્યના જરફ્યાં ટંકાયેલા પર્વતોથી માંડી ઉત્તર દિંદ અને પશ્ચિમનાં મેદાનો સુધી જાયે વિનાશનાં એ પૂર ફરી વળ્યાં, જ્યાં જ્યાં આં પૂર ફરી વળ્યાં, ત્યાં ત્યાં અધું ખેડાનમેદાન બની ગયું. હિંદ પર આ મહાન અફન ઉનારનાર ગઝનીનો રાજ મહમૂઢ હતો. પોતાના પિતા મુવનાન સમનગીનના મૃત્યુ બાદ મહમૂઢ ઈ. સ. ૯૯૭ માં ગઝનીની

ગાદી પર બેઠો. સમકલગીને મદમૂદને વિશે ઘણી મહાન આશાઓ સેવી હતી. આ આશાનું મૂળ મદમૂદના જન્મ પહેલાં થેડા સમય પર આવેલા એક સ્વપ્નમાં હતું. “સ્વપ્નમાં સમકલગીને પોતાના મહેનતા મધ્ય ભાગમાં રાખેલા અગ્નિસ્થળમાંથી એક ઝેંચું ઝડકી જતું બેચું. આ ઝડકે જલો કે આખી દુનિયાને પોતાની છાયાથી ઢાંકી દેતું ન હોય તેવું દેખાયું.” આજ ધડીએ તેને મદમૂદના જન્મના સમાચાર સાંપળા. વખત જતાં મદમૂદે આ સ્વપ્ન સાચું પાડ્યું.

પોતાના રાજ્યનો વહીવટ વ્યવસ્થિત કરી મદમૂદે હિંદ પર સવારી કરવાની મોટા પાયા પર તૈયારી કરી. બાળક મદમૂદે હિંદની અખૂટ દોલત, હરિયાણાં ખેતરો અને રસણ ભૂમિની વાતો આરમ્ભ સોદાગરોના મોંએ સાંભળી હતી. ગાદીએ બેઠા પછી મોટા મળનાં મદમૂદે હિંદ પર એકઠે ૧૭ સવારીઓ કરી. આ સવારીઓમાંની રોમાંચક અને શરાતનની ગાથાઓથી ભરપૂર સવારીઓ ચાર હતી: એક રાજ્ય જયપાળપરની, બીજી નગરગદની, ત્રીજી મથુરાની અને ચોથી મોઝનાથની.

રાજ્ય જયપાળ પરની સવારી

ઈ સ. ૧૦૦૦ ની સાલમાં ૧૦,૦૦૦ ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકોનું મોંઢું લશ્કર લઈ મદમૂદ જયપાળના રાજ્ય પર ચડી આવ્યો. જયપાળ સમકલગીનનો દાનો દુશ્મન હતો. જયપાળ ૧૨,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૩૦,૦૦૦ પાદસૈન્ય અને ૩૦૦ હાથીઓ લઈ દુશ્મનની સામે થયો. પેશાવર આગળ ભયંકર યુદ્ધ મયું. ૧૫,૦૦૦ જોડતા હિંદી સૈનિક રજુમાં પડ્યા, અને રાજ્ય જયપાળ પોતાના ૧૫ સંગેથીઓ અને મોટી સંખ્યાના અનુયાયીઓ જોડે ડેડ પડ્યા. મોતી, માણેક અને બીજા કીમતી ઝવેરાતો અખૂટ ખમ્મનો મદમૂદના હાથમાં આવી પડ્યો. જયપાલે મદમૂદની જોડે સંધિ કરી અને પોતાના છૂટકારાના બદલામાં અઢીનાખ દીનાર અને ૫૦ હાથીઓ આપવાનું કમ્પ્યુટું તે ઉપરાંત સંધિની શરતોના પાલનની ખાતરી માટે પોતાના પુત્ર અને પૌત્રને જામીન તરીકે ગઝની મોકલાવ્યા. રજપૂત રાજાને માટે સંરક્ષણતિ એ નામેથી બરેલી વાત કહેવાય. જયપાળને પોતાની બૂલ

લાહોર પર સવારી

લાહોરના રાજા આનંદપાલે મદમ્-ની ગમેચનામાં મુલતાનના મુસ્લમાન રાજા અમદુલ-ફત્ત-હાદિને મદદ કરી હતી. મદમ્ ઈ મ ૧૦૦૮ માં આનંદપાલ પર સવારી કરી આનંદપાલે ઉત્તર દિલ્લા ખજાના સ્થપૂત રાજાઓની મદદથી તેમજ જોખ્ખર જાનની મદદ પ્રાપ્તિ લાપક પ્રાપ્તના સદાકારથી એક મોટું સૈન્ય લેખુ કર્યું પોતાના દેશનું, ધર્મનું અને રચનનાનું રક્ષણ કરવા પ્રાપ્તમાં એવો તો ઉત્સાહ આવી ગયો, કે લશ્કરમાં હિંદુ સૈનિકોની જમગજરન ભાતી થયા માંડી વળી એમ પણ કહેવાય છે કે શ્રીમત સતીઓએ પેતાનું જીવન વેચીને અને દંદાગીના ગાળાને પુદ્ધ કરી પેતાનો દિરમો આપ્યો. જોખ્ખર મિપાર્થિઓએ મદમ્-ના સૈન્યમાં કાગો કરે વર્નાનો. ધડીમર મદમ્-ના આ ભયકર દુમનાથી હતાશ થઈ થઈ ગયો અને લડઈ નધ કરનાના પુત્રાથી પાછો દર્યો મદમ્-ના સદ્ભાગ્યે આ વખતે આનંદપાલનો દાથી ચમગીને રજુમેદાનમાંથી નાસવા લાગ્યો. ભાગના દાથીને જોઈ અનંદપાલના સૈનિકો પણ મનભરાટમાં પડ્યા અને લાગવા લાગ્યા. મદમ્-ના સદારોએ આત્મનો લાભ લઈ ભાગના લશ્કરની પૂં પકડી અને મોગી સખ્યામાં હિંદુઓને પકડી તેમનો વધ કર્યો. લાહોરમાંથી પણ મદમ્-ને અંગક લૂટ અને દાથીની મોગી સખ્યા મળી.

નગરકોટની સવારી

ઈ સ. ૧૦૦૬ માં મદમ્-ને પગમમાં આવેના નગરકોટ અથવા કાંમિના કિલ્લા પર આક્રમણ કર્યું. હાથી ટેકરી પર બાધેના આ કિલ્લામાં એક પુરાણું હિંદુ મંદિર હતું આ મંદિરમાં દેવોને અર્પણ કરેલા દ્રવ્યનો અખૂટ ખજાનો હતો. આ જોયો ખજાનો થોડી મહેનતે મદમ્-ના હાથમાં આવ્યો. દિરના નામનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે “મદમ્- નગરકોટમાંથી સાત લાખ સોનાના દીનાર ત્રીસાતસો મણ સોનાચાદીના વાસણો, જસો મણ ચોખ્ખા સોનાની પાટો, એ હજાર મણ રૂપુ અને વીસ મણ જીવેરાત લઈ ગયો.” આ દેશનામાં અનિશ્ચયે પ્રિત હોય એમ લાગે છે, પરંતુ મદમ્-ને આ મવારીમાંથી લખનૂ ધન મેળવ્યું એમાં રાક્ષ નથી.

થાણેશ્વર, કનોજ અને મથુરાની સવારીઓ

ઈ. સ ૧૦૧૪ માં મહમૂદે થાણેશ્વરના રાજ્યપર હુમલો કર્યો. આ રાજ્યનાં સમૃદ્ધ દેનાત્રયો અને ઉચ્ચ કેડીના હાથીઓએ મહમૂદને આકર્ષ્યો. થાણેશ્વરના રાજાએ હુમલાખોરોનો સામનો કર્યો સરસ્વતીને કિનારે ભયંકર યુદ્ધ થયું પરંતુ હિંદુઓની હાર થઈ એમ કહેવાય છે કે આ ભયંકર કતલને પરિણામે નદીનું પાણી પણ લોહીથી રાતું બની ગયું હતું

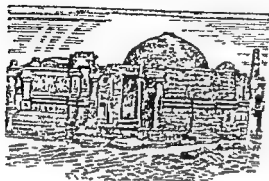
છતોની પરંપરાથી મહમૂદના આક્રમણને વધુ વેગ મળ્યો. ધરવામાં જંગ-તમાં એની ખ્યાતિ એમરે ફેલાવા લાગી, અને મૂર્તિપૂજકાની સાથેની જોડાદમાં ભાગ લેના અસખ્ય મુમક્ષુમાન સૈનિકો સ્વેચ્છાએ જોડાયા હવે મહમૂદે હિંદના પ્રખ્યાત શહેર કનોજ પર મીટ માંડી અને આગળ વધ્યો. માર્ગમાં હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ મથુરા આવતું હતું મથુરા કૃષ્ણ-ભગવાનની અનેક લીલાઓ ને પરાક્રમો માટે પ્રખ્યાત બનેલું હિંદુએ નું પવિત્ર ધામ છે આ શહેરમાં આવેલાં હિંદુ મંદિરો શિવપંથના અનેક નમૂના હતા એમાની સોના અને રૂપાની દેવમૂર્તિઓ અને અખટ ધનભંડાર મહમૂદના હાથમાં સહેલાઈથી આવી પડ્યો કારણ કે અહીંના હિંદુઓએ પોતાના દેર અને ભૂમિના રક્ષણ કરતા પોતાની સહીસમામતીને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું

ઈ. સ ૧૦૧૬ માં મહમૂદ કનોજ પહોંચ્યો કનોજ પણ હિંદુ દેવમંદિરોનું ધામ હતું મહમૂદે આ મંદિરોનો નાશ કર્યો, શહેરીઓની કનક ચત્રાવી અને તેમનું દ્રવ્ય લૂટી લીધું આ સરસીમાંથી મહમૂદ ત્રીસ લાખ દીરહામ, ૫૫,૦૦૦ ગુલામો અને ૩૫૦ હાથીઓ સ્વદેશ લઈ ગયો.

સોમનાથની સવારી

મહમૂદનું છેલ્લું અને બંધાં આક્રમણને ટાળી જાય એવું આક્રમણ સોમનાથ પરનું હતું. સોમનાથનું શિવમંદિર કાશિવાત્કાના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલું હતું મંદિરના રક્ષણને માટે આજુબાજુ મગ્ધના કિલ્લેચંદી હતી સુખ્ય મંદિર મોટે ભાગે લાકડાનું જ બાંધેલું હતું એના ૫૬ થાંભલાઓ અમૂલ્ય અને રંગબેરંગી રત્નોથી મદેના હતા મંદિરનાં સુખડનાં બે દ્વારને મુંઝ નકલીથી સુસામિત બનાવ્યા હતા મ્લગ્ધિન બ્રહ્મરોથી

મંદિરમાં દર્શના રોશની કરવામાં આવતી. મંદિરના મધ્યભાગમાં સોમનાથનું લગ્ન ન્યોનિર્લિંગ હતું. ૧૫ ફૂટ જોટલી એની ઊંચાઈ હતી. મહાદેવની

સોમનાથનું મંદિર

પૂજાને માટે
૧૦૦૦ પૂજારીઓ
ખડેપગે હાજર
રહેતા. મહાદેવના
સ્નાન અને અભિ-
ષેકને માટે ગંગા-
જળની ઠાવડો
૧,૦૦૦ માઈલ
દૂરથી નિલ
આવતી. ૫૦૦
નર્તકીઓ ભગ-

વાનની તહેનાતમાં ગાનગાન કરતી મંદિરનો ઘંટ વગાડવા માટે ૨૦૦ મથુ વજનની મોનાની સાંકળ હતી. મંદિરનો નિભાવ મંદિરને અર્પણ થયેલાં ૧૦,૦૦૦ ગામેની ઊપજમાંથી થતો હતો. મંદિરના ભોંયરામાં જનમતનાં અમૂલ્ય રત્નોનો અખૂટ ખજાનો હતો.

આટલે દૂર અને આવા એકાંત સ્થળમાં આવેલા મંદિર પર મહમૂદનો ડાળો ફરકશે એવી કાઈને કલ્પના પણ સાની હોય? દેશના ખીજા ભાગનાં સમૃદ્ધ દેસાસથો અને સહેરોને લૂંટવા પછી મહમૂદ સોમનાથ જવા માતખર મંદિરને તો છોડે જ કેમ? અને પશ્ચિમના દરિયાકાંઠે આવેલા એકાંત સ્થળે જખર સામનો પણ કરે કોણ? જોકે એ જમાનામાં આ સ્થળે જમ પહોંચવું એ પણ એક સાદસ જ હતું. ૩૦,૦૦૦ નુ સૈન્ય લઈ મદમૂદ મઝનીથી નીકળ્યો. આ વખતે તે સિંધને રસ્તે થઈ મુલતાન આવ્યો. મુલતાનથી સોમનાથ પહોંચવાનું કામ કપડું હતું. માર્ગમાં નિર્જન ને નિર્જળ વિશાળ સ્થુ વટાવવાનું હતું. મુલતાનમાં તેણે ખોરાક, પાણી અને ખીજા સાધનસામગ્રી લઈ જવા માટે ૩૦,૦૦૦ ઊટાનો જંગી કારવો તૈયાર કર્યો.

માર્ગમાં મહમૂદે અજમેર શહેર લૂંટ્યું ને ઉત્તર કબુ ત્યાંથી આગળ

વધી તેણે નહેરવાલાનો પ્રદેશ છલ્યો, અને થોડા જ દિવસમાં તેણે સોમનાથના દરવાજા ખખડાવ્યા. દૂર અને નજીકના રજાપૂત રાજાઓ પોતાના ઇષ્ટ દેવતું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્ય સહિત આવી પહોંચ્યા હતા. શરૂઆતમાં જ હિંદુઓએ એવો તો જોરમાં અને જુસ્સાથી વળતો હતો કે કોઈ કે મુસલમાનોને પાછા કાઢવું પડ્યું. હિંદુ સૈન્યમાં નવી ભરતી થઈ. મહમૂદ શત્રુઓનું બળ જોઈ ધડીભર હતાશ ખન્યો. આજુ લગ્ગએ મહમૂદ થોડા પરથી જીત્યો. તેણે ખુદાને બંદગી કરીને પોતાના સૈનિકોમાં નવો ઉત્સાહ રેઓ—‘અશ્કા હો અકબર’ની જય ઘોષણા કરતા મુસલમાન હિંદુઓ સામે ઝઘમ્માં. બંને પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું, અને ૫,૦૦૦ હિંદુઓ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરતા રણમેદાનમાં શોળાયા. બહારની રક્ષણ હરોળને ભેદી મહમૂદ મંદિરમાં દાખલ થયો. મૂર્તિના રક્ષણ માટે બ્રાહ્મણોએ મહમૂદની બહુ બહુ વિનવણી કરી. તેમણે અઢંગક દ્રવ્યને બદલે લિંગના બચાવ માટે મહમૂદને વિનવ્યો. પરંતુ મહમૂદ એમની આજીજી ન સાંભળતાં લિંગ પર એક પ્રચંડ થા ક્યો. મંદિરમાંનું અખૂટ દ્રવ્ય અને ઝવેરાત મુસલમાનોએ લૂંટ્યું.

સોમનાથના વિજયથી મહમૂદને ઇસ્લામી જગતમાં ધણું ‘જિયું’ સ્થાન મળ્યું. ખલીફાએ તેને ‘ધર્મવીર’ના માનવંતા ઇલકામથી નવાજ્યો.

મહમૂદની સોમનાથની અને બીજી સવારીઓથી ઘણા લોકો એમ માને છે કે મહમૂદ ધર્માધ હતો. હિંદુ પરની એની સવારીઓ ‘જેહાદ’—ધર્મયુદ્ધો તરીકે ગણાવા લાગ્યાં. પરંતુ આ અનુમાન મોટે ભાગે ભૂખભરેલું છે. ઇસ્લામ ધર્મનો એ પ્રચારક ન હતો. જો એમ હોત તો હિંદનાં લોકોને એ બળજબરીથી મુસલમાન બતાવત. એના સૈનિકો ધર્મયુદ્ધના શહીદો ન હતા. તેઓ તો સમૃદ્ધ હિંદના ખજાનાની લૂંટમાં લાભ પડાવવા આવેલા સ્વાર્થી સૈનિકો હતા. ઇસ્લામની રચાપના માટે હિંદની જીત એ મહમૂદનો ઉદ્દેશ ન હતો. આ દેશમાં વસવાટ કરવાને માટે પણ હિંદની જીતનો હેતુ ન હતો. પોતાના રચાના મધ્ય એશિયાના સામ્રાજ્યને નિભાવવા માટે એને તો માત્ર જોઈતો હતો. હિંદનો અખૂટ ખજાનો. અને આ સામ્રાજ્યની રાજ્યધાની ગઝનીને આદર્શ નગરી બનાવવામાં આ દ્રવ્યનો તેણે ઉપયોગ ક્યો હિંદની દોલત ઉપરાંત હિંદના અસંખ્ય કુશળ કારીગરોને એ ગઝની લઈ ગયો. આમ હિંદની સમૃદ્ધિ અને

કળાકારોએ મઝનીને મુંદર મહેલો, મસ્જિદો, મદ્રેસાઓ, પુસ્તકાલયો અને સામ્યમાર્ગોથી સુશોભિત બનાવ્યું.

મદમૂદની રૂતા, ગુલમ અને લોહની અને વાર્તાથી એનું સાચું વ્યક્તિત્વ દેકાર્ષ બાધ છે. વિદ્યા અને કળાનો તે પૂઞરી હતો. મઝનીને સમૃદ્ધ કરવામાં જેટલો ઉપયોગ મદમૂદે હિંદની સમૃદ્ધિનો કર્યો, તેટલો જ ઉપયોગ હિંદની સ્ત્રીઓનો પણ કર્યો.

મદમૂદની કારકિર્દી ઘણી જલંત હતી યકાવ. એક પણ પરાજય વગર ૩૦ વર્ષ સુધી વિજયની એક સરખી પરંપરા એણે મેળવી, એ જ પુરવાર કરે છે કે તે ઇતિહાસના મહાન વિજેતાઓમાંના એક હતો. એની હિંદની સવારીઓ તો એના અદ્ભુત પરાક્રમની સિદ્ધિ જ કહેવાય.

પરિણામ

મદમૂદની આ સવારીઓ હિંદને માત્ર આકૃષ્ટ નીવડી એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇસ્લામને પણ હાનિકારક નીવડી હિંદની પ્રજાપર આ ઇસ્લામી વિજતાઓ સારી છાપ પાડી ચક્રવા નહિ હિંદના લોકો તો તેમને લંકારા તરીકે જ ગણતા. પોતાની પવિત્ર વસ્તુઓનો નાશ કરનાર વિજેતા પ્રજાનો માનીને શી રીતે બની શકે? ખરું જોતાં મદમૂદે હિંદમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર અને ઉત્થાન કરવાને બદલે આ ધર્મ પ્રત્યે રોષ અને વિચારની લાગણી પેદા કરી.

— સ્વાધ્યાય —

- ✓ ૧. “ઇતિહાસના મહાન વિજેતાઓમાંના મદમૂદ એક હતો.” શોધ દખતે આપી આ કથનનું સમર્થન કરો.
- ✓ ૨. મદમૂદ મઝનીની હિંદ પરની સવારીઓની દેશ પર શી અસર થઈ?
૩. ઇતિહાસની નોંધપેશીમાં હિંદની રૂપરેખાનો નક્કો દોરો અને તેમાં મદમૂદની જુદી જુદી સવારીનાં સ્થાનો બતાવો.

મહમદ ઘોરી

મહમ્મદ ગઝનીની સવારીની યાતનામાંથી દેશ પૂરેપૂરો મુક્ત થયો ન હતો, એટલામાં તો વાયવ્ય સરદહને માર્ગે ફરી ઇસ્લામી આક્રમણના દુર દેશમાં ધસી આવ્યા આ આક્રમણ હિંદમાં કાયમની મુસલમાની સત્તાની સ્થાપનામાં પરિણમ્યું.

આ આક્રમણ લાગનાર ઘોરી સુનતાન મહમદ હતો. મહમ્મદ ગઝની પછીના ગીઝની વંશના બીજા સુનતાનો નમણા, વિનાસી અને મોથના હતા. મહમ્મદની શક્તિ રાજનીતિ કે અડગતા એમનામાં ન હતી. પરિણામે રાજ્યમાં અધઘુધી અને અરાજકતા ફેલાયા હૂંના પ્રાંતોના સૂબાઓ મધ્યસ્થ સત્તાની સામે બહુ ઊંચી સ્વતંત્ર બનવા લાગ્યા. સુનતાનો માનીતા અને બાગવાન સરદારોના હાથમાં રમકડા જેવા બની ગયા અને આ સરદારો પેતાનો આપણુ અમન ચનારના લાગ્યા પ્રજાનુ હિત અને સનામતી બનવા આની પડકારથી તેને સુરક્ષિત કરવા અને દેશમાં સુરાજ્ય સ્થાપના સુર વશનો એક નમીરો બહાર પાડ્યો આ હતો ઘેર પ્રાંતોના રાજ્યકર્તા મહમદ ઘોરના ઉચ્ચ પ્રદેશના ઝૂંટની સરદાર અને ગઝનીના એક રાજ્યકર્તા વન્યે મોટો ઝડપ થયો આ ઝડપનું પરિણામ બહુ લય ર આવ્યું. ગઝનીની રાજ્યધાનીનો સંસ્કાર નાશ થયો અને મૂર્તિભંગક મહમ્મદની કમર માત્ર બચી ગઈ. પરિણામે રાજ્યસત્તા ગઝનીના રાજ્યવંશમાંથી ઘેર વશમાં ઊતરી.

જો કે મહમ્મદ ગઝનીની સવારીઓ બાદ લગભગ દોઢ સૈંકા સુધી દેશ યોદ્ધા શાંતિ અનુભવી હતી, છતાં આપણા દેશના રાજ્યવર્ત્તાઓએ આ પરદેશી આક્રમણમાંથી કોઈ પણ જાતનો ધડો કે બોધપાઠ લીધો હોય એમ લાગતું નથી. દુરમનો દેશના દરવાજા ખખડાવી રહ્યા હતા ત્યારે પણ આ રાજવીઓને પેતાના બેદખાવો બૂની જઈને તેમજ પેતાના અગન હિતો બાળુએ રાખી રાષ્ટ્રીય ઐશ્વ્ય સાધી દેશના સામાન્ય શત્રુની સમે સામનો કરવાનું સંજય નહિ દેશમાં અનેક નાનાં મોટા સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો સાર્વભૌમ સત્તા માટે ઝગડના હતાં જો કે આ રાજાઓએ પરદેશીઓની સામે

ઝૂમવા અતુલ પરાક્રમ બતાવ્યું ખરું, પણ તેઓ પરદેશીઓ સામે પોતાને સામનો લાંબા વખત સુધી ટકાવી શક્યા નહિ.

ભારતવર્ષમાં શુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી પુરુષોની ખોટ ન હતી શરવીરતાના એ જમાનામાં સૌથી ધીર અને વીરપુરુષ દિલ્હીનો રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ હતો. પોતાના શૌર્યથી દિલ્હીની પ્રાચીન કીર્તિ પાછી મેળવવાના પ્રયત્નો એણે શરૂ કરી દીધા હતા. પ્રજાનો પણ એ લાડીનો હતો એટલું જ નહિ પણ તે શૌર્યનું મૂર્તિમય સ્વરૂપ હતો. ચિતોડના રાણા સમરસિંહ રજપૂતોમાં સૌથી બળવાન અને આગેશન હતો, અને તે એનો ખાસ મિત્ર અને સહાયક હતો. એનો વિરોધી એક જ રાજા હતો, અને તે હતો તેનો ભાઈ કનોજનો રાજા જયચંદ્ર રાઠોડ કેટલાંક અંગત કારણોને લઈને એમની વચ્ચે અણબનાવ થયો હતો. ખરેખર, માલોમાલેની સ્પર્ધાને લઈને એક પરદેશી વિજેતા દિલ્હીમાં મુસલમાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવા સફળ નીતરે એ દેશની કમનસીની કહેવાય. આ એક જ અપવાદ સિવાય પૃથ્વીરાજની લોકપ્રિયતા એટલી સર્વવ્યાપી હતી, કે તે દિલ્લે એક જ દરી દેશમાં ફરીથી એકવાર દિલ્લુ સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવા જરૂર શક્તિમાન થાન. પરંતુ નિધિનાં નિર્માણ શુદ્ધ જ હતાં. સાર્વભૌમ દિલ્લેનો રાજદડ એના હાથમાંથી સહેજે ને માટે સરી પડ્યો અને દિલ્લે પર ઇસ્લામી સત્તાની આણુ પ્રવર્તી.

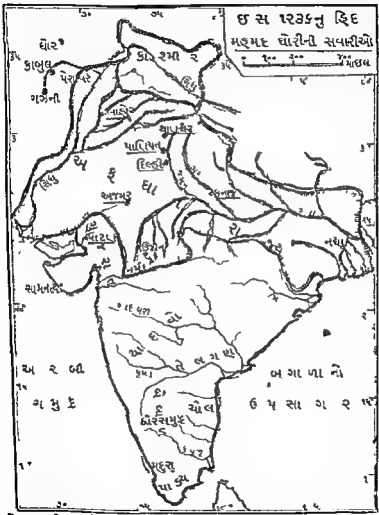

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

મહમદ ઘોરીનું પહેલું આક્રમણ

ઈ.સ. ૧૧૯૧ ની સાલમાં ઘેરી મુલતાન મોકું સેન્ય લઈ દિલ્લે પર ચડી

આવ્યો પૃથ્વીરાજે પદ્દેશી દુશ્મનનો સામનો કરવા મોટા પાયા પર તૈયારી કરી સમસ્ત ભારતના રાજવીઓને તેણે પોતાની આગેવાની હેઠળ લડવાને

એકા કર્યા કુરુક્ષેત્રની પુણ્ય ભૂમિ પર મને લશ્કરે એકા મળ્યા નવપુત્રોના અતુલ પરાક્રમની સામે મુસનમાનો ઝાઝો નખન ટપી શક્યા નહિ એથી ઘોરી

સુલતાનને લાગ્યું કે સુતેલાં સિંહને જંગાડવામાં તેણે જંગીર બ્રહ્મ કરી હતી. રજપૂતોએ અમુક ચોરનો મુધી તો શત્રુની પૂંઠ પકડી, પણ ઘેરી સુલતાન ઘણી મુસીબતો વેડી છટકી ગયો. એણે રજપૂતોના શત્રુતનનો પૂરેપૂરો સ્વાદ ચાખ્યો.

આ મહાન વિજયના ઉન્માદમાં ભારતના રાજવીઓએ દારેલા શત્રુ તરફથી વળતા હથેલાની શક્યતાનો ખ્યાલ સરખો પણ ન કર્યો. દેશ પરદેશી આક્રમણના ભયમાંથી મુક્ત છે એવી ખોટી સલામતીની ભ્રાંતિમાં તેઓ પડી ગયા. દેશના સંરક્ષણને માટે તેમણે કાઈ પણ જાનની તકેદારીનાં પગલાં ભર્યાં નહિ.

છંછેડાયેલા સાપની માફક ઘેરી સુલતાન બેવડી વેર વૃત્તિથી એક વર્ષની અંદર જ દિલ્લે દરવાજે ૧,૨૦,૦૦૦ સૈનિકોની વિરાટ સેના લઈ આવી જામે. આ આક્રમણમાં એને કનોજનાં રાજા જયચંદ્ર રાઠોડનો મોટો સાથ હતો. જયચંદ્રે પૃથ્વીરાજ પ્રયેના વેરને સંતોષવા પેતાની પુત્રીના દિવની પણ અવગણના કરી. રજપૂતોને પૂરતી તૈયારી માટે અવકાશ ન હતો તેમ છતાં પૃથ્વીરાજે પેતાથી જનતા બધા પ્રયત્નો કરી 'દૃઢ' સમયમાં ત્રણ લાખ ઘોડેસવાર અને ત્રણ હજાર હાથીઓની મોટી સેના જીબર કરી અને રણ-મેદાનમાં ઝપલાબું. આ વખતે પણ ચાણેશ્વરના મેદાનમાં ખૂનખાર યુદ્ધ થયું અને સમશરો ઊઠી પૃથ્વીરાજનો સાથી અને સ્વદેશ ત્રેમી મુશ્કટ શિરોમણિ મેવાડનો રાણો સમર્થસિંહ અતુલ પરાક્રમ દાખવી રણમાં પડ્યો. અનેક વીર યોદ્ધાઓ પોતાના છેલ્લા શ્વાસ મુધી લગ્યા અને અજીનમ રહી રણમાં પડ્યા. લશ્કરનો મોવડી પૃથ્વીરાજ ચોદાણુ પણ આખરે દાર્ગો અને રણમાંથી નાસી છૂટ્યો. પરંતુ સીરમુની આગળ તે પકડાયો. પાછળથી તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. ચાણેશ્વરનું બીજું યુદ્ધ દિલ્લાં મદાન યુદ્ધોમાંનું એક હતું, કે જેમાં દિલ્લું સારી નિર્માણ થઈ ગયું. દિલ્લીમાંથી સદાને માટે રજપૂત અમલ જતો રહ્યો એ આ યુદ્ધનું લપંકર પરિણામ આવ્યું. દિલ્લાં વિદેશી અને વિધર્મી સત્તાનાં મંડાણ મંડાયાં.

જયચંદ્ર પેતાના દરીદ્રી દારથી તેમજ પેતાની વેર વૃત્તિ સંતોષાવાથી

આનંદ માણવા લાગ્યો. પરંતુ એનો એ આનંદ અદ્વિતીય નીવડ્યો. જે વર્ષ બાદ ઘોરી મુઘલાને એના રાજ્ય પર આક્રમણ કરી એને દરાયો. આમ જયચંદને પણ પોતાના અપકૃત્યોનો બદલો આપોઆપ મળી રહ્યો.

હિન્દીની જાન માત્ર હિંદના બીજા વિદ્યાગ્ર પ્રદેશો જીતવાના મંત્રાણ રૂપે હતી. હિન્દી જીત્યા બાદ મહમદ ઘોરીએ અજમેર, કનોજ અને બનારસનાં રાજ્ય જીતી લીધાં. જીતેલા મુલકમાંથી અઢીગજ દોષન લૂંટીને, પ્રજાજનોની કતલ કરીને અને હિંદુ મંદિરો તોડીને તે સ્થળે તેજો મસ્જિદો બંધાવી તેજો મોક પર ખૂબ જુલમ જુલમો

મહમદ ઘોરી જો કે હિંદમાં પોતાના વશની સત્તા સ્થાપી શક્યો નહિ, છતાં આપણે તેને હિંદનો પહેલો મુમયમાન જાદચાર કહી શકીએ તેજો હિંદના જીતેલા મુલકની વ્યવસ્થા પોતાના વફાદાર ગુલામ અને રિશ્વાસુ સગદાર આપ-બેકના સાથમાં મોખી અને પોતે અજકનિસ્તાનની સીનગ ટેકરીએના પ્રદેશમાં આજ્ઞા મેળે. આ વફાદાર ગુલામે પુતળી ખોટ પૂરી કુમી મહમદને કોર્ટ મેનીએ પૂછ્યું, "તમારી કીર્તિ કોણ જાગરી રાખે ?" મુઘલાને તરત જ જવાબ આપ્યો, "માગ ગુલામો માગ પુન કરતા પજુ વધારે રિશ્વાસપાત્ર છે." મહમદને પોતાના ગુલામો પ્રત્યે આવો પ્રેમ અને આદરો રિશ્વત્તે દોષ ખરેખર, એના ગુલામો એના રિશ્વત્તે પાત્ર નીવડ્યા મહમદ ઘોરી શાદમુદીન યે મીના નામથી પજુ ઓગળાવ છે

— સ્વાધ્યાય —

૧. મહમદ ઘોરીના અક્રમણ વખતે બરતની પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન કરો.
૨. "મહમદ ઘોરી હિંદમાં ૬ વર્ષની મુઘલમની સન ૬૨૫૨ માં સરત મેળે." તેનું કારણ જણાવો.
૩. જયચંદને એવું કેસરું દેવું કેવું બહોળું મળ્યું ?
૪. હિંદુસ્તાનના નુશાખાને લેખ મહમદ ઘોરીને સલામીએ

ગુલામ વશ

કુલ્લુદીન

મહમદ ઘેરીના મરણ પછી તેનો માનીતો ગુલામ આયબેક કુલ્લુદીન સૂબો મદી દિલ્હીનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો. તેણે દિલ્હીમાં ગુલામ વંશની સ્થાપના કરી અને પોતે દિલ્હીનો પહેલો મુસલમાન બાદશાહ બન્યો.

પૂર્વ વૃત્તાંત

નીશાપુરના એક કાઝીએ ગુલામના બખ્શરમાંથી એક ગુલામને ખરીદ્યો આ નવા ખરીદેલા ગુલામમાં તેણે કંઈક સુદ્ધિ જોઈ, એટલે પોતાના પુત્રની સાથે તેણે તેને કુરાન તેમજ શાસ્ત્રનીનિ અને મુહકળાનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. કાઝીના મરણ પછી તેના પુત્રેએ આ ગુલામને એક વેપારીને વેચી દીધો. આ વેપારીએ તેને ગઝનીના સુલતાન મૌલુદીનને વેચી દીધો. આ ગુલામ તે જ આયબેક કુલ્લુદીન. દેખાવે કદરૂપો અને દરજ્જે ગુલામ હોવા છતાં તે પોતાના ગુલોને લઈને ગઝનીના શાસ્ત્રમાં ધણી જિંચી પહોંચ્યો. એણે પોતાના શાસ્ત્રની વફાદારીથી સેવા બજાવી. દિલ્લ તેમજ ખાંભા દેશોની સરકારીમાં તે તેને પકડે રહ્યો અને દિલ્લ છતવામાં ધણે જ ઉપયોગી લશ્કરી સરદાર નીવડ્યો. પોતાના પુત્રો કરતાં મહમદને પોતાના ગુલામમાં વિશ્વાસ હતો. ખરેખર, આયબેક તે વિશ્વાસને પાત્ર નીવડ્યો.

વિજય કૃત્ય

કુલ્લુદીને પ્રથમ દિલ્હીની ગાદીને નિર્ભય બનાવી. પછી પોતાના હરીફ સાથે લઘસલ્ગ બાંધી પોતાની સત્તાને વધારે મુદ્દ અને નિર્ભય બનાવી. તે સમયે દિલ્હીમાં ત્રણ બળવાન સરદારો હતા : તાજ ઉદ-દીન ચેલડોઝ, કુમાયા અને અસ્તમલ. તે પોતે તાજ-ઉદ-દીનની પુત્રીને પરણ્યો. કુમાયા જોડે પોતાની બહેનને પરણાવી અને અસ્તમલ જોડે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કર્યાં. અસ્તમલ જોડે કુલ્લુદીનનો જ ગુલામ હતો, છતાં તે ધણે બળવાન હતો. મહમદ ઘેરીના વિશ્વાસુ સૂબા તરીકે આયબેકે મહાન લશ્કરી પરાક્રમે કરી

ખ્યાનિ મેળવી હતી. તેણે ઝાંસી, મીરત, દિલ્હી, રણથંબોર અને કોલ જીસા એટલું જ નહિ, પરંતુ ઈ. સ. ૧૧૬૪ માં કાશી (બનારસ) પર શાહી લશ્કર દોર્યું. તેણે બંડખોરાને ઘણી ઈર્ષ સફળ રીતે પોતાનું સૂત્રાપદ સાચવ્યું, અને ઇસ્લામની સત્તા વધુ ને વધુ ફેલાવી. એ જમાનામાં ગ્વાલિયર હિંદની કિલ્લેબંધીની હારમાળાનું એક મોતી ગણાતું હતું, પરંતુ ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતુબુદ્દીને તેનો કિલ્લો પણ જીતી લીધો. બીજે જ વર્ષે તેણે ગુજરાતમાં અલુદ્ધિસવાડનું રાજ્ય જીતી લીધું, એટલે આખું ગુજરાત પણ મુસલમાની અમલ નીચે આવી ગયું.

જ વર્ષની શાંતિ પછી કુતુબુદ્દીને પોતાનાં આક્રમણ શરૂ કર્યાં. ઈ. સ. ૧૨૦૨ માં બુંદેલખંડમાં અવેશી ચંદ્રેચ રજપૂતોની રાજધાની કલિંજરને તેણે તાબે કરી. અહીં પણ મદિરાને સ્થળે મસ્જિદો ચણાઈ, ૫૦,૦૦૦ માણસોને ગુલામ બનાવવામાં આવ્યા અને તેમની પાસે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારાવ્યો. આ અરસામાં મદમદ બખસાર ખિલજી નામના એક બળવાન સૂબાએ ખિલ્દાર અને બંગાળમાં મુસલમાની સત્તા ફેલાવી તેણે બંગાળમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી લખનાવતીને રાજ્યધાની બનાવી આમ છતાં બખસારે કુતુબુદ્દીનને પોતાના સર્વોપરી રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. થોડાં વખતમાં વિંધ્યાની હારમાળાની ઉત્તરનો બધો પ્રદેશ મુસલમાની અમલ નીચે આવી ગયો.

રાજ્યકર્તા કુતુબુદ્દીન

ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાત રાજવી તરીકે કુતુબુદ્દીને મુસલમાન રાજામાં અપર્યાય મેળવ્યું. તેની રાજ્યનીતિ સમજાવ અને સહિષ્ણુતા પર રચાયેલી હતી. કહેવાય છે કે “કુતુબુદ્દીનના રાજ્યમાં વાપ અને બકરી એક તળાવે પાણી પીતાં.” એના અમલમાં પ્રજા એકદરે સુખી હતી. રાજ્યનાં ઘેરી માર્ગો ચોર અને લૂંટારાઓના ત્રાસથી મુક્ત હતા. તે એવો ઉદાર દિવનો હતો કે ‘લાખ બક્ષના’ નામથી ઓળખાતો. તેના રાજ્યમાં સૌ કોઈ તેના મિત્ર હતા. દુરમન લાગે જ નજરે પડતો. આમ છતાં કુતુબુદ્દીન એક ચુસ્ત મુસલમાન હતો.

બાંધકામ

હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરી તેનાં સાધનનોમાંથી કુતુબુદ્દીને દિલ્હી અને અજમેરમાં મસ્જિદો બંધાવી. દિલ્હીમાં આવેલો ૨૫૦ ફૂટ ઊંચો જંગમસૂફ મિનારો બાંધવાની રાજઆત એણે કરી. પરંતુ એ મિનારાનું બાંધકામ પૂરું થાય તે પહેલાં જ તે મરણ પામ્યો. અધૂરો રહેલો આ મિનારો કુતુબુદ્દીનના અનુગામી સુલ્તાન અસ્તમશે પૂરો કરી કુતુબુદ્દીનના નામને અમર કર્યું. શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમૂના રૂપે આ મિનારો આજે પણ 'કુતુબ મિનાર' તરીકે દુનિયાભરમાં જાણીતો છે.

મૃત્યુ

ઈ. સ. ૧૨૧૦માં કુતુબુદ્દીનનાં એશિના અને અકાળ અવસાનથી એના વિજયી અમલનો

અંત અવ્યો હિંદમાં અને ઈરાનમાં લોકપ્રિય બનતી 'ચોલોની' રમત રમનાં તે ધોડા ઉપરથી પડી ગયો. આ અકસ્માતથી તેની મદ્દાન અને સફળ કારકિર્દીનો કુટુલ્ય અંત આવ્યો. લડાયક ખમીરને માટે પ્રખ્યાત બનેલી ભારતભૂમિમાં કાયમી મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાર રાજાઓમાં કુતુબુદ્દીન હમેશાં અમરસ્થાન ભોગવશે.

કુતુબ મિનાર

રાજ્યમાં અંધાધૂંધી

આયમેકના મરણ પછી તરત જ રાજ્યમાં અંધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થા ફેલાઈ એનો એક પુત્ર ખાદી પર બેઠો, પરંતુ આવા વિરાળ રાજ્યની વ્યવસ્થા માગતા તે લ.૧૬ અને શક્તિશાળી નીલજો નહિ. પરિણામે

કુમાર્યા અને તાજ ઉદ્દીન ચેડોસ સત્તાને માટે અંદર અંદર ઝનડના લાગ્યા
સરદારોના બડ અને બખેડા વધના લાગ્યા આ સ્થિતિનો અત લાવવા લશ્કરી
સરદારોએ અત્તમશને રાજગાદી સલાજી લેના આમ્રક કર્યો અત્તમશ
આયમેકનો માનીતો ગુનામ હતો અને પાછળથી તેના જમાઈ બન્યો હતો તે
આપણે જોઈ ગયા પોતાના સાળાને પદબ્રષ્ટ કરીને તે ઈ સ ૧૨૧૦
દિલ્હીનો સુનતાન બન્યો

— સ્વાધ્યાય —

- ૧ એક મામૂની ગુલામમાથી કુત્બુદ્દીન દિલ્હીના સુનતાન પદે કેવી રીતે પહોંચ્યો ?
- ૨ કુત્બુદ્દીનની રાજગાદી અને તેના રાજવરીષ વિષે બહુલ હો તે
ટૂંકમાં લખો

પ્રકરણ સાતમું

અદત્તમશ

પૂર્વજીવન

અત્તમશનો જન્મ અમરીના તુર્ક કુટુંબમાં થયો હતો. ગુલામરથામાં
એને મઝની લઈ જવામાં આવ્યો. આ આયમેકે એને ખરીદ્યો આયમેકે એને
દિલ્હી લઈ જઈ પોતાનો મુખ્ય અગરક્ષક બનાવ્યો. પછી ઈ સ ૧૧૯૬ માં
આયિયરના હાકેમ તરીકે એની નિમણૂક થઈ

આપણે જોઈ ગયા તેમ અદત્તમશ આયમેકનો જમાઈ થતો હતો જેવો
સમઘ મદમદ ધોરી અને આયમેક વચ્ચે હતો તેવો જ સમઘ આયમેક અને
અત્તમશ વચ્ચે હતો. આયમેક અદત્તમશ તરફ પુત્ર ભાવે જ વર્તતો. આય
મેકના મરણ પછી અદત્તમશ ગાદીનચીન થયો. ગુલામરથાની ખરી સ્થાપના
એને જ આમરી હતી. ગુલામરથના સુનન નોમા એ સૌથી મદદાન હતો

અત્તમશ ગુલામનો ફજુ ગુલામ હતો, તેમ છતાં તેના સિવાય રાજગાદી
માટે બીજો કોઈ હરીફાઈ કરી શકે એમ ન હતું. સ્વરૂપ સદ્ગુણ, સદ્બુદ્ધિ
અને ચારિત્રના વિભાવણામાં એનો હરીફ એક જોઈ એમ ન હતું એક

રાજની તરીકે એ પરેપકારી અને દયાળુ હોય. વિદ્વાનો ને વૃદ્ધો એને મન પૂજનીય હતા.

તારકાલિક કૃતજ

અત્તમશે પોતાના હરીફને દામી દઈ રાજ્યને સગવડિત કરવાનું કામ પહેલું ઉપાડી લીધું નાસિરુદ્દીન કુમાર્યા અને ચેંગેઝને એ એના સખળ હરીફ હતા. ઈ.સ. ૧૦૧૭ માં અત્તમશે ચેંગેઝને તાબે કરી કુમાર્યા પાસે મર્વોપરીપણું કબજાવ્યું. આમ અત્તમશે પોતાના હરીફને સહેલાઈથી દાખી દીધા. એટલામા ઈ.સ. ૧૨૨૧ માં તે એની સામે નવા અને બગવાન શત્રુઓએ હિંદના દરનાજ ખખડાવ્યા આ હતા મેંગિએસ તેમણે પ્રથમ ખોરાસાન પર ઇ.સ. ૬૪૦ ખોરાસાનનો ઇ.સ. ૭૯૫નાથી જન્મી મેંગિયોના દુશ્મનામીથી બચવા અત્તમશને શરણે હિંદમા ભાગી આવ્યો મદદ માટેની આ માગણીનો અત્તમશે ઝુનેડબર્થે અને ઉદાર જરાખ વાળ્યો. કારણ કે જન્મી મેંગિયોનો રાજ વારી લેવા તે તૈયાર ન હતો. સારે નસીમે મેંગિયોને હિંદ જવા ગરમ દેશમા વધારે વખત રહેવું રુચ્યું નહિ અને તેઓ તરત જ જવા આવ્યા તેવા પછા ફર્યા.

આ મુમીયતોમાથી અત્તમશ પમાર થઈ વધુ બગવાન બન્યો. સાર પછી એના હરીફ પછુ અદશ થયા કુતુબુદ્દીનના હાથ નીચેના બધા ખડિયા રાજાઓએ અત્તમશની અછુ સ્વીકારી અત્તમશને હવે ખીજ દેગો છૂટી રાજનિરિત્તાર વધારવાની તક મળી ઈ.સ. ૧૨૩૪ માં તેણે માળવા પર આક્રમણ કરી ઉજ્જવન કમળે કર્યું આમ વિંધવની ઉત્તરના ઉત્તર હિંદના ધણખરા પ્રદેશોનો એ માલિક બન્યો.

ખલીફાનો પદવીસમારણ

ઈ.સ. ૧૨૨૬માં બગદદના ખલીફાએ અત્તમશને હિંદના કાયદેસર ચક્રવર્તી સુનનાન તરીકે સ્વીકાર્યો, અને તે મનનગનો ખરીતો અર્પણ કરવા એક રાજ્યદારી એનચીને દિલ્લી મોકલ્યો. ઇ.સ. ૧૨૩૫માં જન્મના રાજકીય અને આધ્યાત્મિક વચ્ચે તરીકે ખલીફાનું સ્થાન અનોખું હતું. ખલીફાના ખરીતાની રહે અત્તમશના માન અને મોજે વધ્યા એની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ

મુસલમાનો માટે ફરજ થઈ પડી. આ પછી અલ્તમશે પોતાના નામના સિલ્લા પાડ્યા. આ સિલ્લા ચાંદીના હતા અને દરેક સિલ્લાનું વજન ૧૭૫ ગ્રેઈન હતું.

ચોખ્ખતા

ગરીબાઈ અને મુશ્કાલીમાં જીજીરીને અલ્તમશે અનેક પ્રતિકૂળ સંજોગો અને અધઃમજ્જોનો સામનો કર્યો. એ સાથે તે હિંદના બળવાન સુલતાનનું પદ પામી શક્યો. આ મહાન સિદ્ધી અલ્તમશનું અસાધારણ ધૈર્ય, અતુલ પરાક્રમ અને તીવ્ર છુદ્ધિને આભારી હતી એમ કહીએ તો બિંદુલ ખેંદું નથી. આયમેકે છતેલા રાજ્યને સંગઠિત કરી તેણે આખા ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાન વંશની આજ્ઞા વર્તાવી, એટલે અલ્તમશને મુસલમાનવંશનો સાચો સ્થાપક ગણીએ તો તે વાજબી છે. તેના જીવનનો ધણો ખર્ચ સમય લશ્કરી આક્રમણોમાં પસાર થયો હતો, છતાં આટલી બધી પ્રવૃત્તિમાંથી વિદ્વાનો અને ફકીરોને આશ્રય આપવાનું એ ચૂકતો નહિ. અધૂરા રહેલા કુટુંબ મિનારને પૂરો કરી તેણે પોતાના માલિકની સ્મૃતિ અમર કરી. તે છેલ્લી ધડી સુધી એક મહાન સુલતાન તરીકે જીવ્યો; માત્ર માંદગીને કારણે બિજાને, પશ્વો દ્વારા જ તેની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી.

મૃત્યુ

અલ્તમશ પૂરેપૂરો સત્તાધીશ બન્યો અને હિંદના મોટા ભાગ પર પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી શક્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની એનામાં શક્તિ અને જોશ હતા એવે વખતે તેનું મૃત્યુ થયું. ઈ. સ. ૧૨૩૮ માં અલ્તમશની યજ્ઞસ્વી કારકિર્દીનો આખિરો અંત આવ્યો.

— સ્વાધ્યાય —

૧. અલ્તમશે હિંદીના રાજ્યવિસ્તારમાં શો ફાળો આપ્યો ?
૨. અલ્તમશનું ચારિત્ર્યલેખન દંડમાં કરો.

રાજની તરીકે એ પરોપમરી અને ધ્યાનુ હોય વિદ્વાનો ને વૃદ્ધો અને મન પૂજનીય હતા.

તાત્કાલિક ફેરજ

અત્યંત મશે પોતાના હરીફોને દાખી ઈર્ષ રાજ્યને સંગઠિત કરનાર કામ પહેલુ ઉપાડી લીલુ નાસિરુદ્દીન કુમાર અને ચેંગીઝ અને એ એના સમજ હરીફો હતા. ઈ. ૧૭૧૭ માં અત્યંત મશે ચેંગીઝ અને તાબે કરી કુમાર પાસે અર્થોપરીપણે કમીનાબુ આમ અત્યંત મશે પોતાના હરીફોને સહેલાઈથી દાખી દીધા. એટલામા ઈ. ૧૨૨૧ માં તો એની સામે નવા અને બગવાન શત્રુઓએ હિંદના દરવાજા ખખડાવ્યા આ હતા મેંગિચેંગ તેમણે પ્રથમ ખોરાસાન પર હુમલો કર્યો ખોરાસાનનો હુમલો શાહ જલાલુદ્દીન જુન્દી મોગોના ડુમનામાંથી બચવા અત્યંત મશેને શરણે હિંદમાં લાગી આવ્યો મદદ માટેની આ માગણીનો અત્યંત મશે ડુનેહબર્યો અને ઉદાર જગજ વાળ્યો, કારણ કે જુન્દી મોગોને તો ચોર વહારી લેવા તે તૈયાર ન હોયો. સારે નમીએ મોગોએને હિંદ જવા ગરમ દેશમાં વધારે વખત રહેવું રુચ્યું નહિ અને તેઓ તરત જ જવા આવ્યા તેવા પછા રૂપાં.

આ મુમીમતોમાંથી અત્યંત મશે પસાર થઈ વધુ બગવાન બન્યો. ભાર પછી એના હરીફો પશુ અદરશ થયા કુતુબુદ્દીનના હાથ નીચેના બધા ખડિયા રાજ્યોએ અત્યંત મશેની આજુ સ્વીકારી અત્યંત મશેને હવે ખીજા દેરો છૂટી રાજ્યરિસ્તાર વધારવાની તક મળી ઈ. ૧૨૩૪ માં તેણે માળવા પર આક્રમણ કરી ઉજ્જૈન કમળે કર્યું આમ વિંધ્યની ઉત્તરના ઉત્તર હિંદના ધણાપરા પ્રદેશોનો એ માનિક બન્યો.

ખતીફોનો પદવીસમારણ

ઈ. ૧૨૨૮માં બગદના ખતીફાએ અત્યંત મશેને હિંદના કાયદેસર ચક્રવર્તી સુનનાન તરીકે સ્વીકાર્યો અને તે મનનમનો ખરીતો અર્પણ કરવા એક રાજ્યદારી એત્યીને દિ. ૩ મોગલો. ઇસ્લામ જગતમાં રાજકીય અને આધ્યાત્મિક વડા તરીકે ખતીફાનું સ્થાન અનેખુ હતું. ખતીફાના ખરીતાની રૂએ અત્યંત મશેના માન અને મોજો વધ્યા એની આજ્ઞાનું પાલન કરતું એ

મુસલમાનો માટે ફરજ થઈ પડી. આ પછી અલ્તમશે પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. આ સિક્કા ચાંદીના હતા અને દરેક સિક્કાનું વજન ૧૭૫ ગ્રેમન હતું.

ચોખ્ખતા

ગરીબાઈ અને શુદ્ધામીમાં ઊછરીને અલ્તમશે અનેક પ્રતિકૂળ સંજોગો અને અઘડામણોનો સામનો કર્યો. એ સાથે તે હિંદના બળવાન મુસલમાનનું પદ પામી શક્યો. આ મહાન સિદ્ધી અલ્તમશનું અસાધારણ ધૈર્ય, અતુલ પરાક્રમ અને તીવ્ર શુદ્ધિને આભારી હતી એમ કહીએ તો બિલ્કુલ ખોટું નથી. આપમેઠે જીતેલા રાજ્યને સંગઠિત કરી તેણે આખા ઉત્તર હિંદમાં શુદ્ધામ વંશની આણ વર્તાવી, એટલે અલ્તમશને શુદ્ધામવંશનો સાચો સ્થાપક ગણીએ તો તે વાજબી છે. તેના જીવનનો ધણો ખરો સમય લશ્કરી આક્રમણોમાં પસાર થયો હતો, છતાં આટલી બધી પ્રવૃત્તિમાંથી વિદ્વાનો અને ફકીરોને આશ્રય આપવાનું એ ચૂકતો નહિ. અધૂરા રહેલા કુટુંબ મિનારને પૂરો કરી તેણે પોતાના માલિકની સ્મૃતિ અમર કરી. તે છેલ્લી ઘડી સુધી એક મહાન મુસલમાન તરીકે જીવ્યો; માત્ર માંદગીને કારણે બિજાને, પશો લોકોને જ તેની પ્રવૃત્તિ બધ પડી.

મૃત્યુ

અલ્તમશ પૂરેપૂરો સત્તાધીશ બન્યો અને હિંદના મોટા ભાગ પર પોતાની આણ વર્તાવી શક્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની એનામાં શક્તિ અને જોશ હતા એવે વખતે તેનું મૃત્યુ થયું. ઈ. સ. ૧૨૩૮ માં અલ્તમશની યશસ્વી કારકિર્દીના ઓચિંતો અંત આવ્યો.

— સ્વાધ્યાય —

૧. અલ્તમશે હિલ્દીના રાજ્યવિસ્તારમાં શો ફાળો આપ્યો ?
૨. અલ્તમશનું ચારિત્ર્યબોધન હંકમાં કરો.

સુલતાના રઝિયા

અસ્તમશના મરણ બાદ રાજ્યમાં આશરે દસ વર્ષ સુધી અધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થા રહ્યાં; કારણ કે એના પુત્રો રાજ્યવહીવટની જવાબદારી ઉપાડવા માટે તદ્દન નાકાચક નીવડ્યા. અસ્તમશે પોતાની પુત્રી રઝિયાને ગાદી માટે વારસ દર્શાવી. આ વખતે એના મંત્રીઓએ ઇસ્લામી તખ્ત ઉપર એક સ્ત્રીને બેસાડવાના અસ્તમશના અપૂર્વ નિર્ણય સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. પરંતુ અસ્તમશે જવાબ આપ્યો, "મારા પુત્રો તો યુવાનીના સ્વચ્છંદમાં ફસાયેલા છે. તેમાંના એક પણ રાજ બની દેશ પર રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી. અને તમને ખાતરી થશે કે મારી પુત્રી સિવાય આ કામ માટે બીજું કોઈ વધારે લાયક નથી."

સ્ત્રી ગાદી વારસ હોય એમાં અશક્ય કે અકુદરતી કંઈ જ નથી. સ્ત્રીઓએ સફળ રીતે રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યાના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે. અને એ પણ ખરું છે કે જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓએ રાજ્ય કર્યું છે ત્યારે ત્યારે તેમનો રાજ્યવહીવટ અમુક દેશોની તવારીખમાં વધારે ઉજ્જવલ નીવડ્યો છે. ઇસ્લામી રાણી ઈલિઝાબેથ, રઝિયાની રાણી કેથરિન અને વારંગલની રાજ્યરાણી રુદ્રામદેવીનો સફળ રાજ્યવહીવટ આ કથનનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ દિલ્હીના મુસલમાન અમીરો પોતાના ઉપર એક સ્ત્રી રાજ્ય કરે એ વિચાર માત્ર પણ સહન કરી શક્યા નહિ. અસ્તમશના મૃત્યુ બાદ તેમણે અસ્તમશના એક પુત્રને ગાદી પર બેસાડ્યો.

કુંવર શકુનુદ્દીન ગાદીએ તો બેઠો, પણ તે મોજાએ ને દુરાચારી હતો એની ગેરવર્તણૂકથી અમીરો અને પ્રજા કંટાળી ગયાં. આખરે અમીરોને થયું કે રઝિયા જ એક શક્તિમાન રાજકર્તા નીવડશે અને તેથી ગાદી માટે તેને આમંત્રણ મોકલ્યું.

રઝિયાનું રાજ્યારોહણ

રઝિયા ઈ. સ. ૧૨૩૫ માં ગાદી પર આવી. સખત પગલાં લઈ તેણે રાજ્યમાં શાંતિ ને સુવ્યવસ્થા સ્થાપ્યાં. તે ધણી શુદ્ધિશાળી સ્ત્રી હતી. એના પિતાના સમયમાં એણે એક કુશળ વ્યવસ્થાપક તરીકે પોતાની શક્તિ બતાવી

હતી અત્તમશના સમયમાં ઘણી વાર તે ‘રાજ્યરક્ષક’ યર્ધ હતી મુસલમાન ઇનિલામકાર ફિરરનાના શબ્દોમાં કહીએ તો તે હિદાર, ન્યાયી, શાણ્ણી, રાજ્યનુ ભક્ત કરનાર, પ્રજાની રક્ષક, લશ્કરને દોરનાર મહાન રાજ્યકર્ત્તી હતી આટલા બધા ગુણો હોવા છતાં તે સ્ત્રી હતી એ તેનો દોષ હતો રજિયા બેગમે આ ખામી સુધારવા પોતાથી બનતા બધા પ્રયાસ કર્યા નારીવેશનો ત્યાગ કરી એણે મરદનો પોશાક પહેરવો શરૂ કર્યો એટલું જ નહિ પણ હોઝોક દરમાર ભરી રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રશ્ન પર તે પોતે દેખરેખ રાખના લાગી

આમ છતાં પણ તે સ્ત્રી જાતિ હોઈ સ્ત્રીઓને સહજ એવી નમળાઈની ભોગ થઈ પડી યાકુન નામના સીદી ગુનામ સાથેના નિર્દોષ છતાં ગાફા સબ્બને લઈને એના અમીરો એની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા

પરિણમે અસતોષ પ્રસરવા લાગ્યો હેવટે અલ્તુનિયા નામના તુર્ક ઉમરાવે બાક કર્યું રજિયા લશ્કરની આગેવાની લઈ બડખોરોની સામે ગઈ ઝપાઝપીમાં એમસીનિયન ગુનામ મરણ પામ્યો અને તે પોતે ટ્રેડ પકડાઈ

અલ્તુનિયા રજિયાના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બન્યો અને તેણે તેની જોડે લામ કર્યો આ નના સમય પછી રજિયાએ અલ્તુનિયની મદદથી તેમજ લશ્કરી બળથી રાજ્ય ચલાવ્યું પરંતુ કમનસીબે આ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો, અને અનેક ખટપટોથી ભરેના છતાં બીજી રીતે સફળ એવા સાડાત્રણ વર્ષના રાજ્યવહીવટ પછી ઈ સ ૧૦૩૬ માં શત્રુઓના પ્રપચનો ભોગ બની રજિયા મરણ પામી

રજિયાના મરણ પછી એનો લાઈબેરામ ગાદી પર આવ્યો એનો બે વર્ષનો રાજ્યઅમલ પ્રજા માટે ઘણો જ તારાજનક હતો મસુદ નામનો અત્ત મશનો એક પૌત્ર એને પદગ્રાષ્ટ કરી ગાદીએ આવ્યો મસુદે ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું પરંતુ રાજ્યકર્તા તરીકે એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો

— સુવાધ્યાય —

‘ સ્ત્રી હોવા છતાં રજિયા સફળ રાજ્યકર્ત્તી નીવડી શકી ’ આ કથનનું યોગ્ય સમર્પન કરો

૨ “સ્રીના હાથમા રાજ્યની લગામ હોય ત્યારે અમુક ખમ્ખમે ઠીકી થાય છે અને કેટલીક અનિષ્ટ બાબતો ઘટી જાય છે.” આ વિરોધદારોએ લઈ લેવામાં આવેલા મત દર્શાવે.

પ્રકરણ નવમું

નાસિરૂદ્દીન-હુસૈન રાજા

ગાદી પર આવતા પહેલાં ચાર વર્ષ નાસિરૂદ્દીન જોલમા ગાળ્યા હતાં, અને ત્યાં એને ઘણું વેચું પશુ હતું પરંતુ આ દુખના દિવસોએ એના જીવનમાં મોટો ફેરફાર કર્યો હોય એમ લાગે છે અલ્તમશે પોતાના પુત્ર માટે જે હનકા અક્ષિપ્રાય બાંધ્યો હતો તેનો પોતે અપવાદ હતો એમ નાસિરૂદ્દીને રાજ્યપરોહણ બાદ પુરનાર કરી આપ્યું.

નાસિરૂદ્દીનના સાહિબની અસાધારણ શક્તિ હતી તેનું ખાનગી તેમજ જાહેરજીવન ટેટનાક ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો પર ધારેલું હતું જે નિવાસ દરમિયાન પણ સરખાર તરફથી મળતું હતું ન સ્વીકારતા તેણે જાતમહેનતથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવ્યું હતું એ જમાનાના મુસલમાન સમાજમાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાની પ્રથા તેમજ અધિકાર હોવા છતાં નાસિરૂદ્દીને પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહી એક પર્ણાવ્રત પાળ્યું પોતાના અને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહને માટે ગાજ્યની તિજોરીમાંથી થોડું સંનિયત લેવાનો અધિકાર હોવા છતાં નાસિરૂદ્દીને તે અધિકારનો ઐતિહાસિક અસ્વીકાર કર્યો પોતે કુરાનની નકલે બનાવીને પૈસા મેળવતા તેના જીવનની જરૂરિયાતો ઘણી જૂજ હતી એનું જીવન તદ્દન સાદુ હતું ધરનું બધું કામમજા એની સ્ત્રી જ કરતી તેના ઘરમાં દાગી મત્ર પણ જોવા ન મળે તે એમ માનતો કે રાજા એ તો રાજ્ય ચલાવવા માટે પ્રજા તરફથી નિમાયેતો એક વહીવટદાર છે અને પ્રજા ઉપર અર્થનો મિનજરૂરી બોજો લાદવો એ તેને માટે થોડું નથી વેચવું અને વિનાસના એ જમાનમાં રાજ્યગાદી પર આવી ફરી રાજાને જોઈ પ્રજા આશ્ચર્ય પામે એમાં શી નવાઈ?

નાસિરૂદ્દીન સ્વભાવે જાનો તેમજ ઉદાર હતો તેનામાં સન્નિવૃત્તતા અને

વિદ્વાનો સુમેળ જામ્યો હતો. પોતાની આસપાસ વિદ્વાન અને સાધુ પુરુષોનું મહાજન જામ્યું જોઈ એને આનંદ થતો. ટીકાકારો પ્રત્યે એને દ્રેષભાવ ન થતો. એ એની સહનશીનતા બતાવે છે. એનાં પોતાના લખાણોની પણ ચર્ચા થતી. એક વાર એવું બન્યું કે કોઈ વ્યોટ્ત્વ વિદ્વાને એના લખાણની સમાવેશના દરમિયાન એને એક જૂન બનાવી નાસિરૂદીને તેની ટીકાને માન આપી હસતે મુખે પોતાની જૂન સુધારી પરતુ તેના ગથા પછી એણે પાઠો. પોતાનો મૂળ શબ્દ લખી દીધો. એ વખતે એની આસપાસ જેઓ હતા તેઓ તો આવું વર્તન જોઈ ધણા જ નનાઈ પામ્યા. નાસિરૂદીને તેમને કહ્યું, “ એ વૃદ્ધ બાણસને માન આપીને મેં તેને તેનો આત્મવિશ્વાસ સાચવી રાખનામા મદદ કરી છે. મારે તો કશું શુભાવનાનું ન હતું. ફક્ત મારો એક કાગળ બગડ્યો એટલું જ ને ! ”

આવા મહાન રાજકીય આદેશનના જમાનામાં આવો સાધુ રાજા એ યોગ્ય રાજા તો ન જ કહેવાય. પરંતુ સદ્ભાગ્યે આ સાધુ પુરુષને એક અસાધારણ બુદ્ધિવાળો મુસદ્દી મદદનીશ સાપડ્યો. તે હતો બનબન. આ બનબને કટોકટીને સમયે અનૂની મોગલોના આક્રમણમાર્થી દેશને પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિથી ઉગાર્યો.

— ૨નાધ્યાય —

- ✓૧ નાસિરૂદીન ‘કઠોર રાજા’ તરીકે શા માટે ઓળખાય છે ? એની કારકિર્દીના દૃકમા ખ્યાલ આપો.
- ૨ ‘નાસિરૂદીનની ઉત્તમજન કારકિર્દી મોટે બાળે તેના પ્રધાન બનબનને આભારી હતી’ એ પુસ્તકાર કરો.

પ્રકરણ દસમું

બલબન

પૂર્વ વૃત્તાંત

બનબનનું મૂળ નિવાસસ્થાન તુર્કસ્તાન હતું. તે તુર્કસ્તાનના કોઇ બળવાન સરદારનો વશજ હોવાનો દાવો કરતો. વિધાતાએ દિલ્હીમાં ધરવામની

સત્તાને બળવાન તેમજ કાયમી બનાવવા માટે બક્ષાનને નિર્માણ કર્યો હોય એમ એના રોમાંચક જીવનવૃત્તાંત પરથી જણાય છે. એના બચપણમાં જ કેટલાક ગુલામના વેપારીઓ એનું આ દરજ્જું કરી દિંદ લઈ આવ્યા હતા. એને સુલતાન અસ્તમશે આગળ વેચવા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે એના વામન અને બેડાળ સ્વરૂપને લઈને તેણે તેને ખરીદવાની ના પાડી. એમ કહેવાય છે કે આ વખતે બક્ષાન સુલતાનને ઉદ્દેશીને બોલી જાયો, “જહાંપનાહ, આપ નામદારે આ બીજા નોકરો કોને માટે ખરીદ્યાં છે?” હસતાં હસતાં અસ્તમશે કહ્યું, “મારે પોતાને માટે.” બક્ષાને કરગરીને કહ્યું, “ખુદાવિંદ, તો ખુદાને ખાતર મને ખરીદી લો.” આ સાંભળી અસ્તમશે આ કદરૂપા ગુલામને ખરીદી લીધો અને તેને કિસ્તીનું કામ સોંપ્યું. વખત જતાં બક્ષાન પોતાની બુદ્ધિ અને ચાતુરીથી એક પછી એક ઊંચી પદવીએ ચઢ્યો. તેણે સુલતાનનો એટલો બધો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો કે આલીસ ગુલામોની પ્રખ્યાત ટોળીમાં એને સ્થાન મળ્યું.

અસ્તમશના મરણ પછી સુલતાના રઝિયાના અમલ દરમિયાન બક્ષાને શિકારીઓના વડા અધિકારી તરીકે કામ કર્યું. બેરામના અમલ દરમિયાન પણ એનો આ હોદ્દો ચાલુ હતો. બક્ષાન પોતાની જાતને સંજોગોને અનુકૂળ કરી શકતો એનો આ એક દાખલો છે. વળી લાગ જોઈને એ સોગડી પણ મારી શકતો. બેરામની સામે બંડ ઉઠાવનાર અમીરોમાં બક્ષાન આગેવાન હતો. બળત્રામાં સફળતા મેળવી એણે હાંસીનું હાકેમપદ મેળવ્યું. આ પ્રાંતના વહીવટમાં એણે પોતાનું ડહાપણ, વહીવટી શક્તિ, ન્યાયવૃત્તિ, ઉદારતા અને દીર્ઘદષ્ટિ વગેરે રાજાને શોભે એવા ગુણો દાખવ્યા. ઈ. સ. ૧૨૪૩માં રાજ્યમાં થયેલા બંડને સફળ રીતે શમાવી દઈ તેણે પાછી શાંતિ સ્થાપી. થોડા વખતમાં મોંગોલોના આક્રમણનો પોતાના લશ્કરી બળ વડે તેણે સફળ સામનો કર્યો. અને તેમને પાછા હાટી કાઢ્યા. આમ બક્ષાન ઇસ્લામના રાજ્યનો મુખ્ય માર્ગદર્શક અને ભાગ્ય વિધાતા થઈ પડ્યો. પછી સુલતાન મસુદને પદમુદ્ર કરી નાસિરુદ્દીન દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો, ત્યારે આ પ્રતિભાશાળી ગુલામ રાજ્યનો ખરો કર્તાહર્તા થઈ પડ્યો.

બક્ષાનની સ્વામિભક્તિ અને વક્ષાદારી અજોડ હતી. એણે ઇચ્છ્યું

હોત તો ગમે તે ઘડીએ તે લશ્કા નાસિરહીને પદબ્રષ્ટ કરી સુલતાનપદ મેળવી શક્યો હોત. પરંતુ તે તો સિદ્ધાંતવાદી અને નીતિવાન પુરુષ હતો. એની વફાદારી એટલી ઉચ્ચ કોટિની હતી કે નાસિરહીને એક વખત એનું માનલંગ કર્યું હતું, ત્યારે પણ રાજ સામે બંડ કરવાની સક્તિ હોવા છતાં પોતાને થયેલ અપમાન, મૂંગે મોંએ વેડી લીધું.

પ્રધાન તરીકે

પ્રધાન તરીકે બલબને રાજ્યનો વહીવટ મક્કમતાથી અને અથાગ ખંનથી ચલાવ્યો. બંડો શમાવી દઈ સૌ કોઈ પાસે રાજ્યના હુકમોનું પૂરેપૂરું પાલન કરાવ્યું. પોતે રાજ્યના અગત્યના સ્તંભ જેવો બની ગયો. એની આ અડતી કળાથી રાજ્યના ખીજા અધિકારીઓ એની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. તેમણે કાયા કાનના સુલતાનના કાન લંબેરી તેને સ્થાનબ્રષ્ટ કરાવ્યો, પરંતુ રાજના આ કૃત્યને પ્રગળ્યે એક અવાળો વખોડી કાઢ્યું, અને બલબન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેનામાં પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કર્યો આવા પ્રયંસ વિરોધની તેમજ લોકમતની વધુ અવગણના નાસિરહીન કરી શક્યો નહિ. આ પછી જ્યારે તેણે તેને માનભેર પોતાના મંત્રીપદે ફરી નીમ્યો ત્યારે એમ કહેવાય છે કે ખુદાએ પણ આ પ્રસંગે પોતાનો આનંદ દર્શાવવા વરસાદ વરસાવ્યો.

વીસ વર્ષ સુધી બલબને નાસિરહીનની એકનિશ્ઠાથી સેવા બજાવી, આ શક્તિશાળી મંત્રીની મદદ વિના નાસિરહીન દિલ્હીના રાજ્યાસન પર એક દિવસ પણ ટકી શક્યો ન હોત. એ દિવસોમાં બંડો ચર્તા, કાવતરાં રચાતાં, અને વારંવાર મોંજલોનાં આક્રમણો ચર્તા. ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં નાસિરહીન મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો અડગ અને હમેશાનો વફાદાર મહામંત્રી સ્વાભાવિક રીતે ગાદી પર આવ્યો.

લોખંડી રાજપુરુષ

નાસિરહીનના મરણ પછી બલબન પોતાના હકની રૂએ ગાદીપર આવ્યો. તે લોખંડી રાજપુરુષ હતો અને પોતાના નિર્ણયોને મક્કમ રીતે પાર પાડતો. વળી તે પોતાના યત્નોને પણ કડક હાથે એટલી જ મક્કમ-

તાથી દાખી દેતો. આવા કડક અમલને માટે તે સમયની પ્રજાની બંધખોર પ્રવૃત્તિઓ અને દેશ પર કાયમને માટે અમૂલ્ય મોગલ આક્રમણનો ભય વધુ અંશે જવાબદાર ગણી શકાય.

ઇતિહાસને પાને બદલવના પાત્રને યોગ્ય ન્યાય મળ્યો નથી. ઇતિહાસ-કારોએ એને સાંકડા મનનો, પવિત્ર, અસદિષ્ટ અને સ્વાર્થી જુલમગાર તરીકે ચીન્યો છે. પરંતુ સંજોગવશાત્ તે ઉદાર અને ઉદાત્ત રાજવીઓની હરોળમાં સ્થાન લઈ શક્યો. મોગલ આક્રમણના ભયે એની સત્તાની પ્રગતિમાં આડકતરી રીતે વધારો કર્યો. ઝૂનની મોંઘલોના જુલમથી ત્રાસીને હમરો મોલવીઓ અને ઉલેમાઓ દિલ્હીમાં આશ્રય શોધવા આવ્યા; કારણ કે આ સમયે દિલ્હીનું રાજ્ય સ્થાયી અને સુવ્યવસ્થિત હતું. રાજ્યમાં આવા પ્રતિભાશાળી મહાપુરુષોના વસવાટથી બદલવનાની ખ્યાતિ વધી.

રાજ્યવ્યવસ્થા

ગુના અને રાજદ્રોહને બદલવને ઘણી સખતાઈથી દાખી દીધાં. હિંદુઓ તરફ તે વહેમની નજરે જોતો અને તેમના પ્રત્યે એનું વર્તન પણ અમાનુષીક હતું. જોખમદારી ભરેલા હોદ્દાઓમાંથી હિંદુઓને બાતલ રાખવામાં આવતા. રાજ્યને કનડગન કરનારાઓને તે નિર્દયતાથી રહેસી નાખતો. આસપાસનાં જંગલોને સાફ કરાવી તેમને ખેડવાલાયક ખેતરો બનાવ્યાં. આમ રાજ્યની સમૃદ્ધિ વધારીને અને લૂંટારાઓને સનાવાનાં સ્થળોનો નાશ કરી એણે એક કાંકરે બે પક્ષી માર્યાં. રાજ્યની હદમાં અગલની જગ્યાએ મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધી તેમાં બળવાન લશ્કરની ભરતી કરી અને આ લશ્કરના પીઠબળથી આખા રાજ્યમાં શાંતિ જાળવી. બદલવના રાજ્યમાંના જાહેરમાર્ગો લૂંટારાઓના ભયથી મુક્ત હતા એ બિનાનું સમર્થન તેના અમલનાં ૬૦ વર્ષ બાદ પણ એક ઇતિહાસકાર પોતાની કૃતિમાં કરે છે. બદલવનું સિસ્તપાલન બહુ જ અસરકારક હતું. ગુનેગાર પર એ બાજબીની માફક તૂટી પડતો. જે કોઈ ગામ કે શહેરની હદમાં કોઈ ગુનો થયો હોય તો તે આખા ગ્રામ કે શહેર પર તેનો પોલાદી પડે અચૂક પડતો અને તેમના પર સામુદાયિક શિક્ષા લાદવામાં આવતી.

સ્ત્રી ૫૨

શિવનાથ

મોંગોલ આક્રમણ સામેનાં પગલાં

મોંગોલ આક્રમણના સામના માટે હંમેશા જાગૃત રહેવાની તેમજ તૈયારી રાખવાની જરૂર છે એ બલબન સારી રીતે સમજતો હતો. આ હુમલાઓને પહોંચી વળવા તેણે પોતાના લશ્કરને ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ આપી કટિબદ્ધ રાખ્યું. મોંગોલોના લખને લીધે જ એને હિંદુઓ તેમજ તુર્કી ખાનો પ્રત્યે કડક પગલાં ભરવાની ફરજ પડી હતી. દેશ પર જ્યારે પરદેશી હુમલાઓનો ભય ઝંખતો હોય ત્યારે આંતરિક બંડો અને અશાંતિ સામે કડક પગલાં તો ભરવા જ પડે ને? અનુકૂળ સંજોગોમાં બલબન કદાચ સાંકડા મનનો કે જુલમગાર નીવડ્યો ન હોત. પોતાની પ્રજાના મોટા ભાગના હિતને માટે જ એને આવો કડક અમલ અખત્યાર કરવાની ફરજ પડી હતી.

મોંગોલો કેવો કાળો કેર વિતાવતા તેનો ખ્યાલ તો નીચે આપેલા એમના વર્ણન પરથી આવશે.

“ પોલાહી શરીર, અગ્નિ જેવું લાલચોળ અને પ્રચંડ મુખ, લયાનક આંખો, ટૂંકી ગરદન, પહોળાં નસકેરાં અને જાડી ને ખરબચડી ચામડીવાળું દુર્ગંધ મારતું શરીર જોતાં ચીતરી ચઢે અને કમકમાટી ઊપજે —” એવા હતા આ મોંગોલો. બલબનના દરબારનો કવિ અમીર ખુશરૂ મોંગોલોનું ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. તે આગળ જતાં કહે છે કે “ તેઓ કૂતરામાંથી ઊતરી આવેલા છે પરંતુ તેમનાં હાડકાં વધારે મોટાં છે.” બલબન પણ એમનાં પશુ જેવાં મોં જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો અને કહ્યું, “ ખુદાએ એમને દોષખના અગ્નિમાંથી બનાવ્યા હોય એમ લાગે છે.”

આવા ઝનૂની મોંગોલોના કાલ્પમના લખને પહોંચી વળવા બલબન મોટે ભાગે પાટનગરમાં જ રહેતો. એના તાલીમબદ્ધ લશ્કરે આખરે મોંગોલોને પોતાને વતન નાસી જવાની ફરજ પાડી. આમ આ જળવાન રાજાના અમલ દરમિયાન ભારત દેશ નિર્ભય બન્યો.

બલબન અને તેના ચાળીસ ગુલામોનું મંડળ

જો કે બલબન એક સાધારણ ગુલામ હતો અને ઘણી નીચી પાયરીએથી સુલતાનની ઉંચી પદવીએ પહોંચ્યો હતો, છતાં ગાદી પર બેઠા પછી વિશ્વાસ

અને જગ્યાદારીભર્યા હોદ્દાઓ નીચા કુળના માણસોને તે કદી આપતો નહિ. રાજના સ્થાનનો મોજો હમેશાં બરાબર જળવાવો જોઈએ એવો એનો આગ્રહ હતો. આળીસ ગુલામોના મંડળ સામે કડક પગલાં લઈ તેમને દાબી દેવાનાં કારણોમાંનું આ એક કારણ હોઈ શકે. પરંતુ આ મંડળને દાબી દેવામાં એની રાજકીય કુનેહ અને દીર્ઘદષ્ટિ કારણભૂત હતી. આળીસ બગવાન સરદારો રાજ અને તેની સત્તા ઉપર સતત તકેદારી રાખે અને રાજની સ્થિતિ એક સત્તા વગરનાં પૂનર્ગા જેવી બનાવી મૂકે એ કેમ પરવડે એ સત્ય એને તરત જ સમજાયું. આવા બગવાન સરદારોની દ્વારા પર જીતીને સત્તા ભોગવવી અથવા તો તેઓ પોતાની સત્તાનાં બળે અને સ્વાર્થને માટે આખા રાજ્યને કોઈપણ ધડીએ આંતરવિચરમાં સંકેતે એ બલ્લબન જેવો સુઝતાન ન જ નિભાવી લે. આ કારણોને લીધે આ મંડળનો પોતે પણ એક વખત સમ્યક હોવા છતાં તેને નિર્દય રીતે દાબી દીધા સિવાય એનો છૂટકો ન હતો.

તુઘીલનો બળવો

બંગાળના હાકેમ તુઘીએ જગ્યાએકું બંક દાબી દેવા માટે બલ્લબનને આટલે લાંબે સુધી ચર્ચાઈ લઈ જવાની ફરજ પડી તુઘીલ બલ્લબનનો માનીતો ગુલામ હતો. તેણે બલ્લબનની વૃદ્ધાવસ્થા અને મોંઘોસોના આક્રમણને અટકાવવાનું શેઠાણ એ બેનો લાભ ઉઠાવી સ્વતંત્ર થવાની હિંમત કરી. પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષવાને તેણે સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ સુઝતાનનું પદ ધારણ કર્યું. અને પોતે દમ્બાથી રહેવા લાગ્યો. બલ્લબને મોકલેલાં બે લશ્કરો તુઘીલને હરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં. વૃદ્ધ સુઝતાન શરમ અને ગુસ્સાના આવેશમાં આવી ગયો. પોતે એક લશ્કર લઈ બંડખોર હાકેમને શિક્ષા કરવા બંગાળ ગયો. તે પ્રતિકૂળ હવામાન અને ધોધમાર વરસાદની અવગણના કરતો સીધો રાજધાની લખનાવતીમાં પહોંચી ગયો. સુઝતાનના લશ્કરને નગદીક આવતું જઈ તુઘીલ નાસી ગયો. બલ્લબને એક જૂખ્યા વડુની માફક એનો પીઠો પકડ્યો અને એને મારી નાખ્યો. બંડખોરોને શિક્ષા કરવા માટે બલ્લબને લખનાવતીનાં બમ્બરમાં બંને બાજુઓ ચણીએ લીધી કરાવી અને તેના પર બંડખોરોને હારબંધ ચડાવવામાં આવ્યા. તુઘીલના દીકરાઓ, સંબંધીઓ અને અનુયાયીઓને મારી નાખીને બહેરમાં

લટકાવવામાં આવ્યા આ વેરની વસુનાનનુ ભયંકર કામ જે દિવસ કરતાં પણ વધારે ચાલ્યું અને લોકો આ ભયંકર દસાકાંડ જોઈ ત્રાપી ગયા પોતાના પુત્ર ભુવરાખાન મદમદને બગાડો સૂખો નીમી બનમન દિલ્હી પાછો ફર્યો

બસબસનું મૃત્યુ

બગાડોના આ જહેમતભર્યા આક્રમણની અસર બસબસના ઘસાતા શરીર પર જાણી શકાય નહીં આ સદારી પછી એ લાંબો વખત જીવ્યો નહિ, એટલામા તો એના પર એક કારી ધા પડ્યો એનો માનીનો અને વહાલો ચાહજો મદમદ મોગોલો સાથેના એક સુદમાં દીપાવપુર નજદીક ઈ સ. ૧૨૮૭ મા મૃત્યુ પામ્યો આ આઘાતથી ભગ્ન હૃદય અનેકો સુખતાન સામે યથો નહિ તે ઈ સ. ૧૨૮૭ મા મરણ પામ્યો આમ બસબસની પ્રધાન અને રાજ તરીકેની ચાળીસ વર્ષની લાંબી અને કારકિર્દીનો કુટુંબ અંત આવ્યો બસબસમા જેટલાક દોષો હોના છતાં તે એક મહાન સુખતાન હતો દિલ્હીમાં રાજ્યપદનો સાચો ખ્યાલ એ પિછાણતો હતો રાજાની સત્તા અને ગૌરવ કેની રીતે દેખાવી રાખના તે એ બહુ સારી રીતે સમજતો હતો તે શાહી હાક અને દમદમાથી રહેતો પ્રગળતો એનો શાહી હાક અને વૈભવ જોના દરદરથી આવના. સ્વભાવે તે ઘણો ગભીર હતો તે પોતાના જીવનમાં કદી ૫ ખડખડાટ દરેકો ન હતો, તેમજ તેની હાજરીમા હસનાની તેમજ મસ્કરી કરવાની ઘેઈ હિંમત કરતુ નહિ યુનાનીમા દાર અને છૂતના શોખીન બનમને સુનનાન બન્યા પછી આ વ્યસનોને છોડી દીધા હતા એક વખતને ચુનામ, હિસ્તી, શિકારી, સેનાપતિ, મંત્રી અને હેરાટે સુનતાન અનેકો બનમન દિલ્હીના મરાહર રાજાઓની વચાવણીમા ઘણો જ પ્રતિભાશાળી રાજપુરુષ યઈ ગયો એમ કહીએ તો ખોટું નથી

ચુલામ વંશનો અંત

બસબસના મરણ બાદ હમેશ મુજબ દિલ્હીની ગાદી પર ચારિત્રહીન, નમળા અને મોજના રાજાઓની પરપરા ચાલી આ રાજાઓ પોતાની સત્તા ઝાંઝો વખત ટકાવી નાકયા નહિ, બિનદુ, પોતાના પ્રતિભાશાળી પૂર્વજોના તખ્તને તેમજો નામેથી લગાડી રાજાઓના સ્વચ્છદી, દુરાચારી, અને મોજલા જીવનની અસર પ્રગ પર પડ્યું પડી. 'યથા રાજ તથા પ્રજ'નું સૂત્ર આ

સમયને યથાર્થ લાગુ પાડી શકાય. પાટનગરના ખૂણેખૂણામાં નશાગાથ અને વ્યભિચાર નજરે પડતાં. શેરીએ શેરીએ ધમાલ અને ધિંગાણા એ હંમેશનો ક્રમ ધર્મ પડ્યો. ખુદ ન્યાયાધીશો પણ જાહેરમાં પીધેલ હાલતમાં નજરે પડતા. અને સંગીનના સૂરો તો દરેક ઘરમાંથી નીકળતા સંભળાતા. આવા સંજોગોમાં વંશનો વિનાશ નજદીક હોય એ સ્પષ્ટ દેખાતું. ગુલામ વંશના ઇતિહાસનો અંત પણ બહુ દુરુણ હતો. આ વંશના છેલ્લા શાહજહાને એના દુશ્મનોએ કેદી હાલતમાં ધેરી લીધો. તેની ખોપરી તોડી નાખવામાં આવી અને તેના દેહને આદરમાં વીંટળી મહેલની બારીમાંથી વહી જતી નદીમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

— સ્વાધ્યાય —

૧. બલબનનું પાત્રાલેખન કરો.
૨. બલબનની રાજ્યવ્યવસ્થાનું વિવરણ વર્ણન કરો.
૩. દૂધ નેપાંથ લખો- (૧) લુધીયનો બળરો (૨) એણેલ અઠકમણ (૩) આળીસ ગુલામોનું મંડળ.

૩-૧-૨૦૧૦ - ૨૧/૧૧/૨૦૧૦

— પ્રકરણ અગિયારમું —

ગુલામ રાજ્યોની સિદ્ધિઓ

આ વંશના બધા રાજ્યો ગુલામ હતા. તેઓ જાતે ગુલામ હોવા છતાં પણ તે જમાનાના અસાધારણ સંજોગોમાં પોતાની અંગત લાયકાત અને આરિયજાતી રાજ્ય પદે પહોંચી શક્યા હતા. તેમનામનો દરેક કુદરતી બક્ષિસથી તેમજ પ્રાપ્ત કરેલી કુશળતાથી મનુષ્યો પર શાસન કરવાને સર્જાયો હતો. પોતે રાજ્યાસનની જવાબદારી અને ફરજો અદા કરવામાં શક્તિશાળી છે એમ દરેકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. કુતુબુદ્દીન, અસ્તમશ, રઝિયા, નાસિરુદ્દીન અને બલબન એ રિલશણ વ્યક્તિઓ હતી. કુતુબુદ્દીન, અસ્તમશ અને બલબન એ રાજગાદીનાં અયોગ્ય પાત્રો ન હતાં માત્ર રઝિયા એક સ્ત્રી હતી એટલે જ એનો દોષ હતો. જો તે પુરુષ વ્યક્તિ હોત તો તેની કારકિર્દી લાંબો સમય ચાલી હોત અને એ વંશની તવારીખમાં સૌથી મોખરે રહી હોત.

નાસિરુદ્દીન સાધુ પુરુષ હતો, તેમ છતાં એ અસમર્થ રાજવી ન હતો. તેણે કેટલાક સિદ્ધિઓ અનુસાર પોતાના જીવનને ચિસ્તખદ બનાવ્યું. તે અશક્ત પુરુષ હોત તો બક્ષીન જેવા સમર્થ મંત્રીની હાદિક વફાદારી મેળવી શક્યો ન હોત. કારણ, બક્ષીન પાત્રનો અચ્છો પરીક્ષક હતો. વીસ વર્ષ સુધી નાસિરુદ્દીનમાં એણે કંઈ પણ એવું જોયું હશે કે જેથી તેણે તેની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી. એ સમયમાં બક્ષીન એકલો જ સમર્થ સત્તાધીશ રાજવી હતો. એની જગ્યાએ કોઈ બીજો રાજવી હોત તો દેશને અનિષ્ટ પરિણામો મોળવવા પડત. રાજ્યને તે સમયના સકટમાંથી બક્ષીન જ ઉગારી શક્યો.

ધરલામ માટે હિંદુસ્તાનની જીત એ ગુલામ રાજવીઓની સાથી મદત્તની સિદ્ધિ હતી. વિંધ્યની ઉત્તરના સધળા પ્રદેશ પર તેમણે વ્યસ્ત મેળવ્યું. તેમણે મદત્તની જગ્યાઓ પર અસરકારક લશ્કરી પહેરો રાખ્યો. તેમણે મજબૂત દિલ્લાઓ બંધાવી મુસ્લિમ સાર્વભૌમ સત્તાનું રક્ષણ કર્યું. તેમણે બગાળ અને દિલ્લીનાં બે સગીન અને રિયર મુસલમાન રાજવીઓની સ્થાપના કરી. તેમણે લુટારા અને બડખોર સરદારોના લાયમાંથી પ્રજાને રક્ષણ આપી દેશમાં શાંતિનું સાત્રાજ્ય ફેલાયું. અંતે તેમણે મોગોલોને હિંદ બહાર હાંકી કાઢી તેમના તરફથી ઝઝૂમતા લયને હંમેશ માટે દૂર કર્યો.

ગુલામ રાજ્યોની આ નજીવી સિદ્ધિ નહોતી. આધીના એ સમયમાં પણ રાજવીઓ સહિલ અને કળાને ઉત્તેજન આપી શક્યા એ આશ્ચર્યજનક બાબત છે. દિલ્લીની જુઝા મસ્જિદ અને કુતુબમિનાર એ કળાના ઉમદા સમરણસ્તંભો છે. આ કંઈ આકસ્મિક ન હોય. કદાચ હિંદમાં મુસ્લિમ સત્તાને રિયર કરીને તેને આશ્રય આપવા ખાતર વિધાતાની અકળ શક્તિઓનું એકાદ જરૂરી પગલું પણ હોય ! જો કે મહમદ ગઝની આ જૂમિ પર વંદોળિયાની ગતિથી ફરી વળ્યો અને તેણે મુઝકને વેરાન બનાવી મૂક્યો, એટલે એની સવારીઓ એક શાપ સમાન નીવડી, પરંતુ મહમદ ધોરીની સફળ જીતની પરંપરામાં એના પછીના મુસલમાન બુદ્ધવાંછુઓએ ઠરલામની વિજયવતાજી ઉત્તર હિંદના દરવાજાથી બગાળના ઉપસાગર તુર્કી ફરકાવી. જે દેશની પ્રાપ્તિ તેઓ અજીજપણે કરતા હતા તેની તેમને ખબર ન હતી. બધા ગુલામ રાજ્યકર્તાઓ લાક્ષણિક વ્યક્તિઓ જેવા હતા. તેઓ

અભણ કે જંગલી ન હતા. હિંદુ ઇસ્લામી દુનિયાના સુદ્ધિમાન પુરુષોનું આશ્રયસ્થાન બનશે એ તેમની યોજનામાં ન હતું. બક્ષબનનો દરબાર ઘણો ભવ્ય હતો. હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજા દેશના દરદરના ખૂણામાંથી એનો દરબાર જોવાને આવતી. આ બધું સંતોગોવશાત્ બન્યું હતું બક્ષબને એ સંતોગો ઉપસ્થિત કર્યા ન હતા, છતાં એના પાટનગરને સંરક્ષિત બનાવવામાં એનો હિસ્સો નજીવો ન હતો. જો કે બક્ષબ અને ખીજ ગુલામ રાજવીઓ સંસ્કારિક જાગૃતિ લાવવામાં સફળ ન થઈ શક્યા, પણ સંસ્કારિતા માટે તેમણે પહેલવહેલું યોગ્ય વાતાવરણ જમાવ્યું એ તો આપણે નિઃશંક કહી શકીએ. એ માટે તેમણે જ પહેલ કરી. ભવિષ્યની પ્રગતિ દર્શાવતો માર્ગ શોધી તે માર્ગમાં પહેલાં પગલાં પાડનાર ગુલામ રાજવીઓ હતા. તેમની વિજય પતાકાને વિંધ્ય ઓળંગી દક્ષિણમાં ફરકાવવાનું કામ તેમના વારસોનું હતું.

પ્રકરણ બારમું

જલાલુદ્દીન ખીજજી

આપણે પહેલાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે બક્ષબ પોતાની પાછળ કોઈ વારસ મૂકી ગયો ન હતો. હવે કુતુબુદ્દીનના વંશનો અંત આવ્યો હોય એમ સ્પષ્ટ થયું. રાજ્યકર્તાની વંશાવળીમાં યોગ્ય સમયે યોગ્ય ફેરફાર થયો ન હોત તો હિંદમાં ઇસ્લામ સત્તાનો મૃત્યુધંટ વાગ્યો હોત. અસ્તમશના અમલ બાદ કોઈ જાણવાજ્ઞેગ બનાવ બન્યો ન હતો, કે કામબનો વિજય કે પ્રદેશ મેળવવામાં આવ્યો ન હતો. નાસિરુદ્દીન અને બક્ષબનો મોટા ભાગનો સમય પોતાના રાજ્યને સુદૃઢ અને સગઠિત બનાવવામાં, હિંદુ રાજાઓના બંડે શમાવવામાં તેમજ ઝૂની મેંગોમોના આક્રમણનો મજબૂત સામનો કરવામાં પૂરો થઈ ગયો.

હિંદમાંના ઇસ્લામી અમલને અનિવાર્ય આવી પડતી મુશ્કેલીમાંથી અને વિનાશમાંથી ઉગારી લેવા માટે હવે નવા લોહીની જરૂર હતી. અસાર સુધીના રાજ્યકર્તાઓ ઘુર્કે જાતિના હતા. પરંતુ ઘુર્કો ઉપરાંત જાતજાતની કોમો ઇસ્લામના વાવણ નીચે હિંદમાં આવી વસી હતી. એમાંના લોકો મોટે ભાગે

અધ્યાનો હતા, અથવા તો તુર્કો સાથે બેઠાં થઈને અધ્યાનો હતા હવે શુદ્ધ તુર્કો તો કોઈ રહી શક્યા જ ન હતા. આવી મિત્ર જાતિના રાજાઓ ખીસજી વચના હતા ખીસજી વંશના સરદારોએ જગણ પ્રાંત જીત્યો હતો. અને ત્યાં રાજ્ય કર્યું હતું દિલ્હીના રાજ્યમાં પણ તેમણે જિયા હોદ્દાઓ ભોગવ્યા હતા. ખીસજી વંશના એક સરદાર જસાહુદીન ખીસજીએ ઈ સ ૧૨૮૮ માં દિલ્હીની ગાદી ઝડપી લીધી અને ખીસજી વંશની સ્થાપના કરી પરંતુ આ વંશના રાજાઓએ માત્ર ૩૦ વર્ષ જેટલા દૂંઝા સમય માટે રાજ્ય ભોગવ્યું.

ગાદી પર બેસતી વખતે જસાહુદીન ૭૦ વર્ષની વયનો હતો કોઈ પણ દેશમાં અને નિશો કરીને હિંદુ જેવા દેશમાં તે સમયના માટે તે ધણો જ વૃદ્ધ મણિય રાજાએ તે એટલો તો નરમ હતો કે રાજ્યદ્રોહ જેવા લાપંકર ગુના માટે પણ તે કોઈને મોતની શિક્ષા ફરમાવતો નહિ બચાવવાની ભત્રીજા જાનજીએ બાંધ્યું તેમાં તે હાથે, પણ જ્યારે તેને વૃદ્ધ સુનાન આગળ બિભે કરનામાં આવ્યો ત્યારે જાનજીની ગુનામ વશ પ્રત્યેની વફાદારીની તેણે તારીફ કરી અને તેને માફી આપી એક વાર કેટલાક ઠોંગેને પકડ્યામાં આવ્યા ત્યારે મુખતાને તેમને દેહાતદાની શિક્ષા કરવાને બદલે બગાળમાં હલ પાર કર્યા ફક્ત એક જ વાર તેણે એક દરવેશને રાજ્યદ્રોહના ગુના માટે ફાંસીની સજા કરી હતી.

આ સોફમાં પોતાની કીર્તિ કે આગાહીનો વિચાર કરવા કરતા પરલોકમાં પોતાના જાનિ મોક્ષનો વિચાર કરનામાં આ લોકો રાજ્ય વધારે મશગૂન રહેતો બાદશાહી વેલન અને હાકને છોડી તે સાદુ જીવન ગાળતો થોડા જ વખતમાં તેણે લગભગ બધી સત્તા પોતાના ભત્રીજા અબાહિદીન ખીસજીને સોંપી દીધી આવો છેક લોકો રાજ્ય તે જમાનામાં લોકપ્રિય તો કેવી જ રીતે બની શકે ? એ જમાનામાં તો પ્રજાને લગાયક ખોરીના અને કડક સ્વભાવના રાજ્યકર્તાની જરૂર હતી આ પહેલાં નાસિરુદ્દીન જેવા ભનાભોળા રાજાને નિભાવી લીધો હતો, પણ તે ફક્ત તેના બાહ્યશ, વફાદાર અને ઉદ્યોગી પ્રધાન બનવાને લીધે જ અને વળી નાસિરુદ્દીન તો જસાહુદીન કરતાં વધુ ભાગ્યશાળી હતો જસાહુદીનનો ભત્રીજો અબાહિદીન જુવાન, બહાદુર તેમજ કડક સ્વભાવનો, અને ધણો સાર્થકો હતો તેનામાં બનવાની વફાદારી અને

સ્વામિભક્તિનો અભાવ હતો. જો કે સુઝતાને પોતાની શાહમદીને અસાહિદીન જોડે પરણાવી હતી, છતાં આ ખેવડા ભત્રીજા અને જમાઈએ બંડખોરો જોડે મળી જઈ વૃદ્ધ સુઝતાનનું કાસન કાઢવાનું કવતરું રચ્યું. એક વખત વૃદ્ધ સુઝતાન પોતાના વિજયી ભત્રીજાને વદાલથી ભેટવા ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના શાહિદીને નિશાની કરી. તેને મારી નંખાવ્યો અને ઇસ્લામની તવારીખમાં નોંધાયેલા નાપાકમાં નાપાક અને અતિ નીચ ખૂનનો ભાગીદાર બન્યો. પોતાના શત્રુઓ અને બંડખોરો પ્રત્યેની નરમાશ આખરે જલાલુદ્દીનને પોતાને જ બારે પડી.

પ્રકરણ તેરમું

અસાહિદીન ખીલજી

મધ્યકાલીન હિંદના રાજવીઓમાં અસાહિદીન ખીલજી મહુનાપાત્ર સ્થાન ભોગવે છે. જો કે તે અમલુ હતો અને વાંચી પણ શકતો ન હતો, છતાં તેનો રાજ્યવહીવટ ધણો મશરૂની નીવજો. તે લોહીનરસ્યો અને ક્રુદ્ધિ રાજ્ય-નીતિમાં માનનારો હતો એના જેટલો રક્ષાપાત કોઈ પણ રાજાએ કર્યો નહિ હોય એમ એક મુસલમાન ઇતિહાસકાર લખે છે. તે પોતાના વિરોધીઓને નિર્દય રીતે શિક્ષા કરતો અને સમગ્ર પ્રજામાં, સખત ધાક બેસાડતો. આટલું છતાં તે કડક અને શક્તિશાળી રાજ્યકર્તા હતો. તે જમાનામાં રાજાના અમલને સફળ બનાવી શકે એવો એક ઉચ્ચ ગુણ તેનામાં હતો. તે એક યોદ્ધો હતો. લગ્ન તેને વાંચતાં આવડતું ન હતું છતાં તેને મુંદર નેનાગીરી આવડતી હતી, અને પોતાના સૈનિકોને વિજયને માથે દોરતાં પણ આવડતું હતું એની પહેલાંના કોઈ પણ મુસલમાન રાજા કરતાં તેણે ઇસ્લામની અણુ વધારે વિસ્તારમાં ફેલાવી. તેણે ૨૦ વર્ષ સુધી આપખુદ અમલ ચલાવ્યો અને પોતાના રાજ્યની હદમાં ઘણું વધારો કર્યો.

શરૂઆતનો અમલ

અસાહિદીનનો આખો અમલ રોમાંચક અને અદ્ભુત ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. એ બધાનું વર્ણન કરતાં પ્રસ્તુત જરાય નેમ નેમ સમય જતો

ગયો તેમ તેમ તે વધુ ધાતકી, આપખુદ અને મહત્વાકાંક્ષી બનતો ગયો. મહાન સિકંદરની જેમ તેને 'જંગતના વિજેતા' બનવાના કોડ હતા.

અક્ષાઉદ્દીને સરઆતમાં પ્રજના મનનું સમાધાન કરી પ્રીતિ મેળવવાનાં પગલાં લીધાં. દમદમાલયાં સમારંભો, મોટા ઉત્સવો અને ભવ્ય મેળાવાઓ પાછળ તેણે લખખૂટ ખર્ચ કર્યું. રાજ્યરોહણના પ્રસંગે દિલ્હીમાં શાહી સરઘસ નીકળ્યું તે વખતે લોકોનાં ટોળાં પર તેણે સોનાના તારકો વેયાં. તેણે મહૂમ સુલતાનના અમીરોને લાંચરશવત આપી તેમને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા. આવા આડંબર અને ઠાઠ કરીને અક્ષાઉદ્દીને પોતાનાં દુષ્કૃત્યો અને અપરાધોને ખૂખીથી ઢાંકી દીધાં.

પરંતુ રાજ્યાસન પર નિર્ભય બન્યા પછી અક્ષાઉદ્દીનને આવો ઠાઠ કે આડંબર રાખવાની જરૂર નહોતી. એની રાજ્યનીતિમાં અને વર્તણૂકમાં સંપૂર્ણ પલટો આવી ગયો. પોતાના કાકા જલાલુદ્દીનને બેવકા નીવડેલા ઉમરાવો પ્રત્યેનું એનું વલણ તો આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. હવે આ ઉમરાવો પર એની અવકૃપા જાનરી. તેમને તેણે કેટલાનામાં પૂર્યા; કેટલાકની આંખો ફોડી નાખી, કેટલાકને મારી નાખ્યા, પછી તેમનાં માલમીલકત જપ્ત કર્યા. જલાલુદ્દીનના ત્રણ ઉમરાવો તેને છેવટ સુધી વફાદાર રહ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ જેઓ અક્ષાઉદ્દીનની લાંચ કે લાલચોને વશ થયા નહોતા તેમને તેણે વાળ પણ વાંકો કર્યો ન હતો.

અક્ષાઉદ્દીનની વિજયકૃત્ય

અક્ષાઉદ્દીનને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી, તે ઉપરાંત હિંદ પર વારંવાર ઝગમગતા અને જાનરી આવતા મેગિલ્સ આક્રમણ સામે સતત તકેદારી રાખવાની જોખમદારી પણ હતી આ બંને ઉદ્દેશોને પાર પાડવા તેને કટિબદ્ધ અને તાલીમબદ્ધ સैन्य રાખવાની ફરજ પડતી. તેનું સુદૃઢ હમેશાં આશુ જ રહેતું.

મેગિલોનું આક્રમણ

અક્ષાઉદ્દીન જાદીએ બેટા તે પછી બીજે જ વર્ષે મેગિલો હિંદ પર ચડી આવ્યા. પરંતુ તેમને ભારે નુકસાન સહિત પાછા હટવું પડ્યું. આમ છતાં તેઓ

વળી પાછા ફરીથી ચઢી આવ્યા અને હાર્યા. આ વખતે તેમના સરદારને તેના ૨,૦૦૦ અનુગામી સાથે સાંકળે બાંધી દિલ્હી લાવવામાં આવ્યો. આટઆટલા પરાજયો સહન કરવા છતાં મોગોલોએ તો પોતાનું આક્રમણ ચાલુ જ રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૨૬૮ ની મોગોલોની સવારી ધણી જ ખરાબ તેમજ ભયંકર હતી. તેમના દળે પાટનગર દિલ્હીની સરહદ પર ભારે દબાણ કર્યું. એથી લોકોમાં પુષ્કળ ગભરાટ ફેલાયો. પાટનગરમાં સંરક્ષણની બિલકુલ તૈયારી ન હતી, અને ઉમરાવોએ તો મોગોલો જોડે સંધિ કરવા સુલતાનને સલાહ આપી. અલાઉદ્દીન વિચિત્ર ખોપરીનો માનવી હતો. ઉમરાવોની સલાહને તેણે ધ્રુતકારી કાઢી. તે જાતે લશ્કરને મોખરે રહી મોગોલો સામે મેદાને પડ્યો, અને તેણે એમના પર ઉજ્જવલ વિજય મેળવ્યો. પછી મોગોલોના સતત હુમલાઓને સામનો કરવા તેણે ધટ્ટું કર્યું: મોગોલોના આગમનના આખા માર્ગ પર યોગ્ય સ્થળોએ અલાઉદ્દીને મજબૂત કિલ્લેબંધી કરી. કાંઈ પણ રાત્રિ એથી વધુ કેંઈ કરી શક્યો ન હોત.

દક્ષિણની સવારીઓ

સેનાપતિ તરીકે અલાઉદ્દીને દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજ્ય પર સફળ આક્રમણ કર્યું હતું. આ રાજ્ય તેની અખૂટ દોલત માટે મશહૂર હતું. પ્રથમ ચંદેરી પર ચઢાઈ કરવાનો ડોળ કરી; તે મોટા લશ્કર સાથે એકાએક હુમલાશુ તરફ ધસ્યો. જો કે દેવગિરિના રાજા રામચંદ્રદેવે અલાઉદ્દીનને સામનો કર્યો, પરંતુ આખરે તેની હાર થઈ અને તે અલાઉદ્દીનને તાબે થયો. રામદેવનો પુત્ર શંકરદેવ વધારાનું લશ્કર એકઠું કરવા ગયો હતો. તેણે પાછા વળતા પિતાએ કરેલી સંધિ નાકબૂલ કરી. તેણે અલાઉદ્દીનને રામદેવે આપેલી દોલત પાછી આપી દેવાનું અને પોતાના રાજ્યમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહેણ મોકલ્યું. આથી તો અલાઉદ્દીન ધણો ગુસ્સે થયો અને લશ્કરના યોદ્ધા માણસોને ઘેરો ચાલુ રાખવા પાછળ મૂકી પોતે શંકરદેવ જોડે લડવા બિપજો. હિંદુ સૈન્યના સંખ્યાબળે મુસલમાન સૈન્યને ઘણું સહન કરવું પડ્યું અને તેમનો સામનો હળવો બન્યો; એટલામાં કટોકટીને વખતે અલાઉદ્દીન પાછળ રહેલું સૈન્ય વખતસર આવી પહોંચ્યું; અને અલાઉદ્દીન પરાજયમાંથી બચી ગયો. હિંદુ સૈન્ય આખેતેમ નાસવા લાગ્યું. અલાઉદ્દીને હવે પુર

દેવગિરિ પર ધસારો કર્યો. અને ઘેરાને વધારે મજબૂત બનાવ્યો. કિલ્લામાં રહેલા લશ્કરને માટે ખોરાક પૂરો પાડવા અનાજની ગુણોને બદલે ભૂતથી મીઠાની ગુણો મોકલવાની ઝંભીર ભૂલ કરવામાં આવી. પરિણામે કિલ્લામાંનું લશ્કર લાચાર બન્યું; અને રામદેવે સંધિનું કહેણ મોકલ્યું. વિજયના મદમાં મસ્ત બનેલા અક્ષાઉદ્દીને પોતાને મનગમતી શરતો રામદેવ પર લાદી. દેવગિરિના પ્રદેશમાં રાખેલાં અધ્યાન લશ્કરના નિમ્ણવ માટે તેણે એલચીપુરનો પ્રાંત સોંપી દેવાની માગણી કરી. તે ઉપરાંત દેવગિરિમાંથી તે અખૂટ દ્રવ્ય લઈ ગયો. સુવ્રતાન પદે આરેઠ થયા પછી અક્ષાઉદ્દીને પ્રથમ ઉત્તર હિંદને પ્રદેશ જીત્યો, સ્વારખાદ તેણે ફરી એક વાર દક્ષિણ હિંદ પર પોતાની નજર ફેરવી. આમ કરવામાં તે જાણેઅજાણે પણ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા અશોક, વિક્રમાદિત્ય અને હર્ષ જેવા ઉત્તર હિંદના મહાન રાજાઓની દક્ષિણ હિંદના રાજ્યો જીતી પોતાની સર્વોપરી સત્તા આખા દેશ પર સ્થાપવાની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલ્યો હોય એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ચક્રવર્તી રાજાને માટે દખ્ખણ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ચક્રવર્તી રાજા બનવાનું વિધાતાનું અનિવાર્ય નિર્માણ હોય એમ લાગે છે. અને ભારત એક સંયુક્ત ભૌગોલિક એકમ હોવા ઉપરાંત તેના અવિભક્ત રાજકીય અંગો પણ હોવાં જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

આમ અક્ષાઉદ્દીન સ્વાર્થને લક્ષમાં રાખી અણમણના જ ભારતનું ભાગ્યવિધાન પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. દક્ષિણની જીત મેળવવા તેણે પોતાના વિશ્વાસુ સેનાપતિ મલિક દાફરને મોટું શાહી સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તે માળવા અને ગુજરાતને રસ્તે આગળ વધ્યો. ગુજરાતનો વાઘેસો રાજા દરણદેવ પોતાની પુત્રી દેવજીતીને લઈ દેવગિરિના રાજા રામચંદ્રને આશ્રયે ગયો હતો. અક્ષાઉદ્દીને દેવજીતીને નિષે સાંભળ્યું અને તેને મેળવવા માટે આગ્રહ કર્યો. પરિણામે દેવગિરિને ખીજા યુદ્ધમાં સંડોવાવું પડ્યું. રામચંદ્રને ક્ષતિર ધર્મ અનુસાર આશ્રયે આવેલી રાજકુંવરીને સોંપી દેવા સાફ ના પાડી, અને સુવ્રતાનના સૈન્ય જોડે લડી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો. પરંતુ બે મહિનાના બ્રહ્મદુરી બર્ષા સામનાને અંતે રજપૂતોને શરણે થવું પડ્યું. દેવજીતીને દિલ્હી લઈ જવામાં આવી. અક્ષાઉદ્દીનના પાટવી કુંવર ખિત્રીરખાને તેની સાથે લમ કર્યું. રામદેવ અને શંકરદેવને પણ યુદ્ધકેદી તરીકે દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યા.

અક્ષાઉદ્દીન તેમની સાથે ઉદારતાથી વર્ત્યો અને તેમનું રાજ્ય પાછું સોંપી દીધું. આ ઉદાર વર્તનની રામદેવ પર ઊંડી અસર થઈ અને તે ઠીક સુધી અક્ષાઉદ્દીનને વફાદાર રહ્યો.

વારંગલની સવારી

દેવગિરિનો ફેજ દક્ષિણનાં ખીખાં રાજ્યોને લાલ બત્તી સમે નીવડ્યો. ખીખાં રાજ્યોમાં દ્વારસમુદ્રમનું હોયસાલ રાજ્ય અને વારંગલનું કાકતેય રાજ્ય દેવગિરિના જોરું હતું. પ્રતાપરુદ્રના અમલ દરમ્યાન વારંગલનું રાજ્ય આખાદીની ઊંચી ટોચે પહોંચ્યું હતું. પ્રતાપરુદ્ર નિશાળ પ્રદેશનો અધિપતિ હતો. તેણે પોતાની અગ્રેય સેનાની મદદથી આસપાસના રાજ્યોને નમાવ્યા હતા, પરંતુ કમનસીબે એ જ રાજના અમલ દરમ્યાન એ સેનાએ પોતાનો વિનાશ પશુ વહોર્યો. ઈ. સ. ૧૩૦૯ માં મલિક કાફૂરે વારંગલ પર આક્રમ કરી. દેવગિરિના રાજા રામચંદ્રદેવે અક્ષાઉદ્દીન પ્રત્યેની વફાદારીની રૂએ વારંગલના આક્રમણમાં સમતિ આપી એટલું જ નહિ, પરંતુ સુલતાનના સારદારને પોતાના લશ્કરની મદદ પશુ આપી. પ્રતાપરુદ્રે બહાદુરીમયે સામનો કર્યો અને વારંગલ લગભગ અગ્રેય નીવડ્યું. પરંતુ લાંબે માલે શત્રુના સંખ્યાબળ સામે તે ટકી શક્યું નહિ અને રાજા શરણે થયો. પોતાનો ખમ્મનો વિખેતાને સોંપી તેણે દિલ્હીના રાજાને ખંડણી આપવાનું કબૂલ્યું કાફૂરે વારંગલથી ૧૦૦ હાથી, ૨,૦૦૦ થેડા તથા કીમતી રત્નો લઈને પાટનગર તરફ ફેર્ય કરી.

ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં મલિક કાફૂરે પૂર્વ કિનારા પર આવેલા મલખાર દેશ પર આક્રમણ કર્યું. લાંબી હોયસાલ રાજ્ય પર હલ્લો કર્યો. તેણે લાંબા રાજા ત્રીજા બાલબાવાને સખત દાર ખવડાવી અને તેને મોટી રકમની ખંડણી આપવાની તેમજ દિલ્હીના ખંડિયા રાજા બનવાની ફરજ પાડી.

આ દરમ્યાન દેવગિરિનું રાજકીય વાતાવરણ પલટાવા લાગ્યું. જદ્દ રાજા રામચંદ્રદેવના મરણ પછી તેનો પુત્ર સંકરદેવ ગાદી પર આવ્યો. તે તેની પિતાથી તદ્દન જુદા જ માનસનો હતો. દિલ્હીના સુલતાનને નક્કી કરેલી ખંડણી આપવાનું તેણે બંધ કર્યું. પછી હોયસાલ રાજ્ય સામેના આક્રમણમાં મલિક કાફૂરને મદદ આપવાનું બંધ કર્યું. અક્ષાઉદ્દીન આથી ધણે ઉદગરાયો.

અને મલિક કાફૂરને પાછો દેવગિરિને તાબે કરવા તેણે મોકલ્યો. આ વખતે શંકરદેવ દારી ગયો એટલે તેનો વધ કરવામાં આવ્યો અને દેવગિરિ દિલ્હીના રાજ્યનું અંગ બન્યું.

રણચંભોર

અલાઉદ્દીને પોતાના અમલની શરૂઆતમાં રણચંભોરના અમેલ કિલ્લાને ઘેરો ધાલ્યો. પરંતુ સધળી તૈયારી કરી રાણો કિલ્લામાં બરાબો. પહેલા ત્રયાસમાં સુલતાનને સફળતા મળી નહિ અને તેને ઘેરો ઉઠાવી સેવાની ફરજ પડી. પછી ૪ સં. ૧૨૯૧ માં શાહી સૈન્ય ગુદી ગુદી દિશામાંથી આગળ વધ્યું. રાણા હમીરસિંહે બહાદુરીથી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. એક વખત તો તે કિલ્લાની બહાર નીકળી દુશ્મન સામે ધસી આવ્યો, એટલે શાહી સૈન્યને પહેલાં છોતેલા જોઈનના કિલ્લા સુધી પાછા હટવું પડ્યું. આ પરાજયના સમાચાર સાંભળતાં અલાઉદ્દીન જાતે લશ્કરને મોખરે આવ્યો અને તેણે પાછો ઘેરો ધાલ્યો. આ ઘેરો લગભગ આખું વર્ષ ચાલુ રહ્યો. છેવટે કિલ્લાની હિવાલો પર ચડીને સુલતાનના સૈનિકાએ કિલ્લો સર કર્યો. કિલ્લામાંના હિંદુ સૈનિકાની કતલ કરવામાં આવી. રાણો હમીર પોતાના આખા કુટુંબ સહિત મૃત્યુના મુખમાં હોમાઈ ગયો. રજપૂતોએ દાખલેલું શરાતન, તેમની વફાદારી અને ધૈર્ય અભેદ હતાં. જગતના ઇતિહાસમાં જવડેજ આવ્યા શરાતનના દાખલા મળ્યા આવે. એ જમાનામાં રજપૂતોની વીરતા આ પ્રકારની હતી. રજપૂતોની નોકરી કરતા પરદેશીઓને પણ આ વીરતાએ પ્રેરણા આપી હતી. રાણા હમીરના લશ્કરમાં મીર મહમદશાહ નામનો એક મેંગોલ સરદાર હતો. તે ધાયલ થઈ રણમેદાનમાં પડ્યો હતો. અલાઉદ્દીને તેને પૂછ્યું : “તમારા ધાની યોગ્ય સારવાર કરી તમને બચાવી લઉં તો તમે શું કરશો ?” પરાજિત થયેલા મેંગોલ સરદારે તિરસ્કારપૂર્વક પણ અભિમાનથી જવાબ વાળ્યો, “સામે યાઉ કે તરત જ તમને મારીને હમીર દેવના પુત્રને ગાદી પર બેસાડું.” અલાઉદ્દીન જેવો પાદશાહ આ વચન સાંળી લે ખરો ? આ જવાબ સાંભળી તેણે આ બહાદુર અને વફાદાર યોદ્ધાને જમીન પર નાખી દીધો અને દાથીના પગે નીચે કચકાવી નાખ્યો. આમ છતાં એની મર્દાનગી માટે અલાઉદ્દીનને માન લેવાનું અને તેને દરજ્જા મુજબ માનસહિત દફનાવવાનો હુકમ કર્યો.

મેવાડ પરની સવારી

રણથંભોરના વિજયથી ઉન્મત્ત બનેલા અક્ષાઉદીને પોતાનું લક્ષ્ય મેવાડના સૌથી બળવાન રાજ્ય તરફ ફેરવ્યું. પદાડોની કુદરતી દિલ્લેચંધીથી સુરક્ષિત રહેલું આ રજપૂત રાજ્ય અભેદ પલ્લુ ગણાતું આ રાજ્યનું પાટનગર ચિતોડ માનવબળની અવગણના કરતું હોય એવી રીતે એક ટેકરીની ટોચ પર વસેલું હતું.

ચિતોડના મહારાણા બીમસિંહની રાણી પદ્મિની તેના અનુપમ સૌંદર્ય માટે ભારત વર્ષમાં પ્રખ્યાત હતી. અક્ષાઉદીને કાને પદ્મિનીના સૌંદર્યની વાત પડતાં તે તેને મેળવવા આતુર બન્યો. પદ્મિનીનું સૌંદર્ય મેવાડની ભૂમિને વિદ્યાતક નીવડ્યું. મેવાડના આક્રમણનો પ્રસંગ ભારતના ઇતિહાસમાં અતિ રોમાંચક છતાં રસમય હોઈ શરાતનની ગાથાઓથી ભરપૂર છે. અક્ષાઉદીને હેતુ ચિતોડ જીતવા કરતાં પદ્મિનીને મેળવવાનો હતો. અને તે માટે તેણે ધણા લાખ સમયથી ચિતોડને નિષ્ફળ ઘેરા લાવ્યો. ઉંચકે થાકીને તેણે બીમસિંહને કહાવ્યું કે પદ્મિનીના મુખનું એકવાર દર્શન કરીને પણ પોતે સંતોષ માનશે. સુલતાનની આ માગણી સંતોષવાથી રક્તપાત અટકતો હોય તો તેમ કરવામાં શું ખોટું છે એમ માની બીમસિંહે તે વાત કબૂલ રાખી. એક અરિસામાં સુલતાન પદ્મિનીનું મુખ જુએ એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી. રજપૂતો પોતાનું વચન તોડતા નથી એ ખાતરીએ અક્ષાઉદીન નિર્ભયપણે ચિતોડમાં દાખલ થયો. થોડા જ અંગરક્ષકો સહિત સુલતાન રાણાના મહેલમાં ગયો. પોતાની ઇચ્છા સંતોષી તે પાછો ફર્યો. બીમસિંહ પણ સુલતાનને વળાવવા સાથે નીકળી આવ્યો. અક્ષાઉદીન વિશે તેને સંદેહ પણ શંકા ન હતી પરંતુ રજપૂતોના વચનમાં વિશ્વાસ મૂકીને ચિતોડમાં આવેલા સુલતાનને પોતે વિશ્વાસઘાત કર્યો, અને આગળથી ગોઠવી રાખેલી યુક્તિ પ્રમાણે બીમસિંહને ઘેરી લઈ ૩૬ કર્ષો. સ્વાર બાદ ચિતોડના સરક્ષકોને તેણે સંદેશો કહાવ્યો: “જે તમારે તમારા રાણાને સહીસલામત પાછો મેળવવો હોય તો પદ્મિનીને અને સોપી દો.” આવા નીચ દગાથી મેવાડના બહાદુર રજપૂતો ડહાઈ ગયા. પરંતુ આશ્ચર્ય એવું વીર પદ્મિની એ સમયને અનુકૂળ નથી. તેણે અપંગી સુલતાનના દગાનો ચોક્કસ ઉત્તર આપવાનો બેન રચ્યો. તેણે સુલતાનને કહાવ્યું, “હું મારા પતિને

સાચવવાની ખાતરી આપવી." સુત્રતાને આ શરતો સ્વીકારી અને પદ્મિનીએ પોતાના સ્ત્રી રસાદ્રાની પૂરતી મર્યાદા જાળવવાના કડક દુક્રમ બંધાર પાડ્યા.

૭૦૦ પરદાનશીન પાલખીઓના રસાદ્રા સાથે પદ્મિની રવાના થઈ. દરેક પાલખીને ઊંચકનાર બોઈના વેશમાં ૭ કસાયેલા રજપૂત યોદ્ધાઓ હતા અને દરેક પાલખીની અંદર પશુ નારી વેશમાં એકેક કઠીનદ્ધ રજપૂત યોદ્ધો હતા. આખો રસાદ્રો સુત્રતાનની જાવણીમાં પહોંચ્યો. પદ્મિનીને પોતાના પતિને છેલ્લી વખત એકાંતમાં મળી લેવા માટે અડધા કલાકની મહેનત આપવામાં આવી. આ સમય દરમ્યાન બીમસિંહને એક પાલખીમાં બેસાડી રવાના કરવામાં આવ્યો. રાણા સહીસલામન પહેંચવાની ખાતરી થતાં સુધી પદ્મિની અને તેની બનાવટી સખીઓવાળી પાલખીઓ ત્યાં થોભી. ત્યારબાદ શરૂ રજપૂતોએ પોતાનો ભરમ ખુલ્લો કર્યો અને તે બાદ ભયંકર કતલ આસી. આ સંહારમાંથી મેવાડના યુનંદા વીરોમાંના યોદ્ધાક જ જીવતા રહ્યા. અસાહિદીન નિષ્ફળતા સાંપડતાં પોતાની દાઢી પંખાળતો જોઈ રહ્યા. પરંતુ આમ છતાં થોડી વાર તે અહીં થોભ્યો. પોતાનું સઘળું બળ એકદુનું કરી વળી પાછો તેણે ચિતોડ પર હુલ્લો કર્યો મેવાડના મહારાજીઓમાંના કણ્ઠા શરવીરો તો બીમસિંહને બચાવવામાં જ ખપી ગયા હતા, એટલે આ સમયે રજપૂતોનું બળ ઓછું હતું. શાહી લશ્કરના અપરિમિત બળ સામે ચિતોડ વધુ વાર ટકી શકે એમ ન હતું. ચિતોડનું લાલિ તોળાઈ રહ્યું. આ સમયે લોકવાયકા પ્રમાણે મેવાડની ઈશ્ટદેવી રાણા બીમસિંહ સમક્ષ પોતાના ભગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ. કહેવાય છે કે રાણાએ દેવીને પૂછ્યું : "હે માતા, ૮,૦૦૦ સંબંધીઓનો ભોગ આપવા છતાં તું તું તમ થઈ નથી?" દેવીએ જવાબ આપ્યો; "ના, મારે તો રાજવી કુટુંબના નખીરાઓનો ભોગ જોઈએ છે. અને રાજમુગટ ધારણ કરે એવા બાર રાજવીઓને ભોગ મને નહીં મળે તો મેવાડનું રાજ્ય તારા વંશમાંથી હંમેશને માટે ચાલ્યું જશે" બીજી વખતે દર્શન આપી દેવીએ રાણાને ખાતરી આપી કે બહીષ્કાર મળ્યા પછી તે ચિતોડના પક્ષમાં રહેશે.

આ ચારણી કથા લાલે કવિની કલ્પના હોય, પરંતુ દેવીની મરજી મુજબ મહામૂર્તિ બ્રહ્માનો અપાર્યા. પરજાળ અને અપકીર્તિને બદલે વીર રજપૂતોએ

મૃત્યુને પસંદ કર્યું. મરણિયા ચાંદને તેઓ શત્રુની હરોળમાં ધસ્યા અને તેમની કતલ ચલાવી. વીર પદ્મિનીએ હજારો રજપૂત વીરાંગનાઓ સહિત જોહર કર્યા. રજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં તે પહેલાં રાણા બીમસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર અજયસિંહને સહીસલામત રીતે કેસવારા મોકલી દેવામાં આવ્યો. જો કે શત્રુઓએ અમર ચિતોડનો કબજો લીધો છતાં તે અજયજી રહ્યું. આત્ર પદ્મિની વગરના ભરખીભૂત ચિતોડના વિજેતા બનવાનો નિરર્થક સંતોષ સુઘતાને અનુભવ્યો, એટલું જ આ ભયંકર અને ધોર યુદ્ધનું પરિણામ આવ્યું. અસાઉદીનની લશ્કરી સિદ્ધિઓની સમાલોચના ઉપરથી આપણે એટલું સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે એનું જીવન હેરાત પમાડે એવા વિજયોની પરંપરાથી ભરપૂર હતું. તેણે પોતાની જાતને એક અજેડ અને અણનમ વિજેતા તરીકે પુરવાર કરી. દિલ્હીના સુલતાનોના સામ્રાજ્યવાદનો આરંભ એના સમયથી શરૂ થયો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સીધી કે આડકતરી રીતે લગભગ આખું હિંદ ધસ્તામની આજુ નીચે એના લશ્કરી બળથી જ આવ્યું. પોતાના સિદ્ધાઓ પર પોતાને ખીજ સિંહર તરીકે આલેખવામાં તે યોગ્ય હતો એમ કહી શકાય.

આ દુનિયામાં દરેક વસ્તુ નાશવંત છે. હક્ષિણનાં રાજ્યોને તાબે કરી અસાઉદીન કીર્તિની ટોચે પહોંચ્યો. ભરતી પછી ઓટના વિશ્વમાન્ય નિયમાનુસાર એના સફળ અને ઝડપી વિજયોનો પ્રસાદાત પણુ તેટલો જ ઝડપી નીવડ્યો. મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ અસાઉદીનને ખરાબ સ્વભાવના પાપાણુ હાથનો અને દહીલા રાજ તરીકે વર્ણવ્યો છે. વધતી વય અને ખરાબ રોગને લઈને એનો સ્વભાવલેપ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. તે પોતાના વિશ્વાસુ સલાહકારો સાથે ઝઘડ્યો અને તેમને કાં તો મારી નાખ્યા કે કેદમાં નાખ્યા. અનુભવી અને કાબેજ દોકો સાથે તકરાર કરી તેણે તેમને રથાનમણ કર્યા. સિકંદર કાફૂર પ્રત્યે વધારે પડના પક્ષપાતને લીધે એના ઉમરાવો કંટાળી ગયા. ખાખરે આ ભારેલો અસંતોષ ટેરટેર બજાવ્યો ફરી નીકળ્યો. આ આડુ મચાંનિ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૩૧૫ ના જન્યુઆરીની ત્રીજી તારીખે સુલતાન અસાઉદીન રક્તપિત્તના જીવલેણ દર્દથી મરણ પામ્યો.

અસાઉદીનનું ચારિત્ર અને દર્શ

એક મુસલમાન ઇતિહાસકારના શબ્દોમાં કહીએ તો “અસાઉદીનને

અધિકારીઓએ તેને ગાદી પર બેસવા ધણું દબાવ્યું હતું. આસુદીને ખીસજી વંશનો દોષ રજોસજો નથી એ દોષ તેને યોધી કાઢી ગાદી પર બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેણે દોષ રાજપુત્રુષ ન મગચથી ઉમરાવોની વિનંતિ માન્ય કરી તે પોતે ગાદી પર બેઠો.

— સ્વાધ્યાય —

૧. " ચિતોડની સવારી રાજપૂત પ્રભુનું લગ્નયજ્ઞ ખમીર, સ્વદેશાભિમાન, સ્વમાન અને આત્મનિશ્ચયની રોમાંચક ઘટનાઓ પૂરી પાડે છે." એ વિશે ચર્ચા કરો.
૨. " અસાઉદીનનો અમલ અને રાજ્યનીવિભાજના આપણને મહાન રાજ્યકર્તાની ઝાંખી થાય છે. પરંતુ તેના લોહીખરડા દ્વારા જેમાં આપણી સમજા એક જુલમગાર ખડો થાય છે." આ કથન કેટલે અંશે સત્ય છે ?
૩. અસાઉદીનના રાજ્યવિસ્તારનો પૂરો ખ્યાલ આપે, દિલ્હી રૂપરેખાના નકશામાં એ વિસ્તાર બતાવો.
૪. દૂંધ નોંધ લખો :
(ક) અસાઉદીનના સુધારા. (ખ) મલિક કાફૂર. (ગ) રજુધભોરની છત.

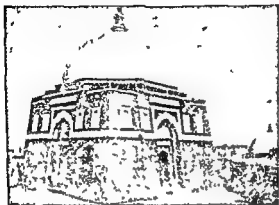
પ્રકરણ ચૌદમું

તઘલખ વંશ

આસુદીન તઘલખ

આ વંશના પહેલા ત્રણ રાજાઓ મહાન હતા. તેમણે દેશને આબાદી અને પ્રગતિને પંથે દોર્ષા. પહેલો મુસતાન આસુદીન તઘલખ ઊંચા દિલ્લો, ન્યાયી અને ચારિત્ર્યવાન રાજા હતો. એનો અમલ એકંદરે ઉદાર હતો, છતાં હિંદુઓની રિયતિ જોઈએ તેટલી સંતોષકારક ન હતી. તે ઉદાર અને પાક મુસલમાન હતો. બિનમુસલમાનોને તે કનડતો નહિ. તેનું ખાનગી જીવન ધણું જ સાદું અને નિષ્કલંક હતું. રાજા તરીકે પ્રભુનું હિત તેણે હંમેશાં ધર્યું. અસાઉદીનના મરણ પછી દેશમાં ફેલાયેલી અધાધૂંધી, અરાજકતા અને અવ્યવસ્થામાંથી રાજ્યને વ્યવસ્થિત કરી ફરી સારો વહીવટ ચલાવવો એ જોડું તેણે કામ ન હતું. આસુદીન તઘલખે પોતાના પુત્રોમાંની નવા પ્રદેશ

જીતવાની યોજના ચાલુ રાખી તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠ શાહજાદા જૈનાખાનની સરદારી નીચે વારંગલ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું એ લશ્કરે વારંગલ ઉપર

આક્રમણ કર્યું તેણે મિદ્દાર અને વારંગલના રાજ્યો જીત્યા અને તાબે કર્યા. આસુદીને જાતે બંગાળ પર આક્રમણ કર્યું. બંગાળની જીત પછી પાછા ફરતાં આ બંધા સુલતાનનું અકાળ અને અચિત્તુ મરણ નિપજ્યું.

આસુદીન તથલખની કબર

મહમદ તથલખ—ફિલસૂફ રાજા

સુલતાન આસુદીનના મરણ પછી તેનો મોટો શાહજાદો જૈનાખાન મહમદ તથલખનો ઇલાકાબ હાથે કરી ગાદી પર બેઠો. ઇસ્લામની તવારીખમાં કુતુબુદ્દીન આયબેકના રાજ્યારોહણ પછી પહેલી જ વાર આ નવો રાજા ડાઘ પણ જાનની ખુના મરણી કે વિરોધ સિવાય નિર્મિથે ગાદી પર બેઠો.

મહમદનું ચારિત્ર્યલેખન

મહમદ તથલખ એ જમાનાનો સર્વશુભસંપન્ન અને શ્રેષ્ઠ રાજકર્તા હતો. તે ઉચ્ચ ઠાટિનો વિદ્વાન હતો: સાહિત્ય, કવિતા, તર્કશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, મથિનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં તે પારંગત હતો તેણે વૈદક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વૈદ તરીકે ધંધો પણ કર્યો હતો. પોતાની પરિપક્વ બુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિને લઈને એ મહાન સિદ્ધાંતવાદી હતો. વિચારોની મૌલિકતાની એને કુદરતી બહિસ હતી. એ અડગ મનોબળ અને અદ્ભુત સ્મરશક્તિ ધરાવતો. તે સ્વભાવે ઉદાર, ચારિત્ર્યશીલ, પરાક્રમી અને કર્ન્યનિષ્ઠ હતો. તેના વિદ્યાળ અને અગ્રાધ જ્ઞાનને પરિણામે તેને એવું સત્ય સમજાયું હતું કે જુદા જુદા ધર્મ અને

પંથ પાળનારી પ્રજા પર રાજ્ય કરનાર રાજા સદિષ્ટુ અને નિષ્પક્ષપાતી હોવો જોઈએ. આજ જ્ઞાનને પરિણામે ધર્મ મંજૂર કરેલા હોય છતાં અમાનુષી હોય એવા સખી થવાના કે બીજા સામાજિક રિવાજોને એ ખુલ્લી રીતે ધિક્કારતો.

એક રીતે જોતાં મદમદ તદ્દન અજ્ઞાન અકબરનો પુરોગામી હતી શકાય. બંનેમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે જે રાજ્યનીતિ અમલમાં મૂકનાં અકબર સફળ થયો, તેમાં મદમદ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો. પોતાના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થામાં મદમદે પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ અને ઢેંગવાયદા મનનો ઉપયોગ કર્યો પરંતુ આ કામમાં એને ભયંકર નિષ્ફળતા સાંપડી. આ નિષ્ફળતા થોડે અંશે એના વિચારો એના જમાનાથી ઘણા આગળ પડતા હતા એ બાબતને પણ આભારી હતી. જો તે એ સમયથી એ સૈદ્ધાંત જન્મ્યો હોત તો વિદે કદી ન જોયો હોય એવો સર્વત્રેય બાદશાહ થઈ શક્યો હોત.

દરેક ઉત્સાહી સુધારકની માફક મદમદ ઘણો અધીરો હતો. કોઈ સુધારો સારો છે એવી એને ખાતરી થતાં તરત જ તે એ સુધારો અમલમાં મૂકતો; પછી ભલે દેશના સંજોગો અને પરિસ્થિતિ પ્રતિબંધ હોય અથવા તે સુધારો અપનાવવાની પ્રજાની તૈયારી ન હોય. આ કારણોને લીધે એના ધારેનો સુધારો અફળ જતો ત્યારે તે પોતાના મગજ પરનો કાબૂ ગુમાવી બેસતો. પરિણામે તે કોઈક વાર ગુસ્સાના આવેશમાં ન કરવાનું કરી બેસતો. એના વિરોધીઓએ એના આ દોષને મોઢું રૂપ આપીને એને બદનામ કરવામાં તેમ જ એની નાકેશી કરવામાં બાકી રાખી નથી. એને વિષે ઘણાં જૂઠાણાં ફેલાયાં છે અને એને ગાંડા પણ ઠેરવ્યો છે. થોડા થોડા સમયને અંતરે થતા એના ક્રોધતા આવેશનાં પ્રસંગો બાદ કરીએ તો મદમદ ઉદાર, દયાળુ, ન્યાયી અને હિંમતવાળો સુવ્રતાન હતો. દરેક અધીરા સિદ્ધાંતવાદીને પોતાના સિદ્ધાંતો માટે જે ભોગ આપવો પડે છે, તે ભોગ મદમદને પણ આપવો પડ્યો. એનો સંથી મોટો દોષ એ હતો કે તે એના જમાના પદેલાં આ દુનિયામાં ઘણો વહેલો જન્મ્યો હતો. બીજી રીતે કહીએ તો એણે જમાનાને ઓગળ્યા વગર વધારે આગળ પડ્યા સુધારા કરવામાં નિષ્ફળતા વહોરી લીધી.

મહમદના અખતરાઓ

મહમદે સૌથી પહેલો અખતરો દોઆબ પ્રાંતમાં કર વધારવાનો કર્યો. આ પ્રાંતની સમૃદ્ધિ અને ફળદ્રુપતાને કારણે એ કર વાજખી હતો. તે ઉપરાંત લાંની પ્રજાની રાજ્ય સામેની બંડખોર પ્રવૃત્તિને લીધે પણ એ વધારો એક હજારી શિક્ષા તરીકે વાજખી હતી. પરંતુ કમનસીબે આ કરનો વધારો કવખતનો હતો; કારણ કે પાદશાહનો હુકમ બહાર પડ્યો તે વખતે પ્રાંતમાં બારે દુબકાળ પડ્યો હતો. રાજાને વધારાનો કર મળી શક્યો નહિ, અને મહેસૂલી અમલદારોએ ખેડુતો પર એટલો બધો જુલમ મુળ્યો કે પ્રજા ત્રાસી મર્યાદા મહમદને ખરી વસ્તુ રિયતિની જાણ થઈ ત્યારે તેણે પોતાની ભૂલ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યા. તેણે ફૂવાઓ ખોદાવ્યા અને ખેડૂતોને તગાવી આપવાનું નક્કી કર્યું, પણ આ બધી રાહત બહુ મોડી હતી.

એનો બીજો અખતરો દિલ્હીથી પાટનગર ખસેડી દક્ષિણમાં દેવગિરિ-દોલતાબાદ લઈ જવાનો હતો. દક્ષિણ દિશામાં દિલ્હીના સામ્રાજ્યના ફેલાવા પછી તેના પર પૂરો અંકુશ રાખવાનું કામ દિવસે દિવસે અધરું બનતું હતું. સ્વાભાવિક રીતે દિલ્હી જેવા દૂર આવેલા પાટનગરથી નવા છતેલા પ્રદેશો પર અમલ ચલાવવાનું અશક્ય બન્યું આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા મહમદે કોઈ વધારે મધ્યસ્થ સ્થળે પાટનગર સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. દેવગિરિ પર એની પસંદગી બનરી અને દિલ્હી ખાલી કરી દોલતાબાદ જવાનો પ્રજાને એણે હુકમ ઇશ્યો. આ નિર્ણયમાં ગાંડપણ જેવું કે ખોટું કંઈ જ ન હતું; ફક્ત એ નિર્ણય યોગ્ય વિવેકશુદ્ધિ વગરનો હતો. ત્યારે દેશ પર અનૂની મોંઘાલોનો ભય અનૂગતો હોય અને એ ભય તરફ સુલતાનને નિરંતર તૈયાર અને સાવધાન રહેવાનું હોય, ત્યારે તો દિલ્હી જ પાટનગર તરીકે વધારે અનુકૂળ સહેર ગણી શકાય. મહમદે ફક્ત પેશ્તાની રાજધાનીને 'દિલ્હીથી દોલતાબાદ' ખસેડવાની ભૂલ કરી એટલું જ નહિ, પણ તેણે તો દિલ્હીની આખી ખિસ્તીને ગાંસડાં પોટવાં બાધી નવી રાજધાનીમાં પહોંચી જવાનો કડક હુકમ કાઢવાની ભયંકર ભૂલ કરી. તેણે આ લાખી મુસાફરી માટે બનતી બધી તકલ્લો કરી ખાસ રસ્તાએ બાંધ્યા, અને માર્ગમાં મક્કત રસ્તોડાં બોલ્યા, પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવની એક સાદામાં સાદી ખીના એણે ધ્યાનમાં લીધી નહિ.

દરેક મનુષ્યના પોતાના ધર અને જોમ માટેની કુદરતી પ્રેમ અને દુરામદની એણે અવગણના કરી. દિલ્હીને વર્ષોથી માદર વતન તરીકે માની બેઠેલા દિલ્હીવાસીઓ, દોહનાઆદમાં પોતાની જાનને દિગ્ગરતીઓ જેવા લાગવા માંડ્યા. જેમ એક છોડને ઉપેડીને બીજો રોપવામાં આવે અને તે કરમાઈ જાય તેવી સ્થિતિ દિલ્હીવાસીઓની થઈ. મદમદના આ અખતરાનું પરિણામ બેવડું માડું આવ્યું. દોહનાઆદ દિલ્હીનું સ્થાન લઈ શક્યું નહિ અને દિલ્હી નિર્જન અને વેરાન બન્યું. પ્રજાને પારાવાર નુકસાન ખમવું પડ્યું એથી મદમદ પ્રત્યેનો રોષ અને અપ્રીતિ વધવા લાગ્યાં.

મદમદનો સૌથી વધુ જવડત અખતરો એના 'ટોકન ચલણ'નો હતો. દેશના ચલણમાં તેણે જરૂરી સુધારા દાખલ કર્યાં. રાજ્યની તિજોરી પર પડતા વધુ દબાણને પહેંચી વળવા મદમદે 'ટોકન કરંસી'નો અખતરો શરૂ કર્યો. ઇરાન અને ચીનમાં ચાલતા ચલણના એવા અખતરોએથી પ્રેરાઈને એણે દિલ્હીમાં આ પ્રયોગ કર્યો હોય એમ પણ બનવા જોમ છે. તે સમયના ચલણી સિદ્ધાન્ત-રૂપાના દંકને બદલે એણે તાંબાના સિક્કા પાડ્યા અને ચલણ તરીકે સ્વીકારવા પ્રજાને હુકમ કર્યો. આ નવા ચલણથી બચેલા સોનાનો ઉપયોગ મદમદે રાષ્ટ્રનાં બીજા કામો માટે કર્યો. આ રીતે મદમદે ચલણના વિષયના નિષ્ણાતની ખ્યાતિ મેળવી. કમનસીબે એના બીજા અખતરોઓની માફક આ અખતરોમાં પણ તેણે એક ગંભીર ભૂલ કરી. ટોકન ચલણમાં દંકશાળ રાજ્યની માલિકીની હોવી જોઈએ. રાજ્યના તમામ સિક્કા પાડવાનો છત્રદે રાજ્યની દંકશાળનો જ હોવો જોઈએ. આ વાત એ જૂઠ્યો. પરિણામે ઘેર ઘેર બનાવટી સિક્કાઓ પડવા લાગ્યા અને રાજ્યની તિજોરીને સખન ફટકો પડ્યો. મદમદને આ વાત જેવી સમજાઈ કે તરત જ તેણે ચલણમાંથી નવા સિક્કા ખેંચી લીધા અને પ્રજાના બધા તાંબા નાણાના બદલામાં રાજ્યની તિજોરીમાંથી રૂપાનાણું આપ્યું. આ રીતે પ્રજામાં ફેલાયેલી લય અને વહેમની લાગણીને તેણે તાબડોતમ દૂર કરી પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો.

મદમદની વિજયની યોજનાઓ

મદમદને મોટે ભાગે એક ધૂની અને અસકલ વિજયોની યોજના ધડનાર સાહસિક વીર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ યોજનાઓ ત્રિપે એટલી

કહી શકાય કે તેની પાછળ જેટલા પ્રમાણમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરવામાં આવ્યો, તેટલા પ્રમાણમાં તેને સફળતા મળી નહિ આવી એક યોજના ધરાનમાં આવેલા ખેરાસાન પરની સવારી હતી. મિસરના રાજ્યએ મહમદને આ આક્રમણમાં લશ્કરી મદદનું વચન આપ્યું હતું. પણ એ વચન તે પાળી ન શક્યો. આને પરિણામે મહમદને નિષ્ફળતા સાંપડી. બીજું આક્રમણ હિમાલયના પ્રદેશના એક દાકોર સામે શિક્ષા રૂપે હતું. કેટલાક ઇતિહાસકારો આ આક્રમણને ચીનના આક્રમણ તરીકે ખોટી રીતે ઓળખાવે છે. પોતાના લશ્કરના મોટા ભાગે પણ આ સવારીનું પરિણામ સંતોષકારક આવ્યું અને દાકોરે મહમદની આજી સ્વીકારી.

રાજ્યમાં બંડો અને અવ્યવસ્થા

દરેક સુધારકને પ્રજામાં જડ ધાલી બેઠેલા જૂના આગ્રહોનો સામનો કરવો પડે છે. જે સમયને અનુકૂળ બની શકે છે અથવા જેણે પોતાના સુધારા માટે અનુકૂળ સમય સાધ્યો હોય, તે જ સુધારકો કાપી બાંધે છે. કોઈ પણ નવો સુધારો દાખલ કરતાં પહેલાં સાર્વજનિક અભિપ્રાય કેળવવો જોઈએ, અને પ્રજાને તે અપનાવવા તૈયાર કરવી જોઈએ. મહમદ તથાલખનો એક હિમ્મત સુધારો આવી સાનુકૂળ ભૂમિકાને અભાવે નિષ્ફળ ગયો.

જે વ્યક્તિઓ પર નવા સુધારાની માડી અસર થાય અથવા તેથી તેમને કોઈ જાનનું નુકસાન થાય, તેઓ સુધારકને હમેશાં ધિક્કારે છે. મહમદે ન્યારે ધમસહિષ્ણુતાની નીતિ અપ્પસાર કરી ત્યારે ચુસ્ત મુસલમાનો જીયાનીયા ચર્ચિયા. ન્યારે સુલતાને રાજ્યના કાજીઓની અવગણના કરી જાને પ્રજાને ન્યાય આપવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે આ કાજીઓ પણ એને વગોવવા લાગ્યા. બંડખોર વૃત્તિ અથવા રાજ્યપ્રદોહના ગુના માટે કોઈ કાજી કે ચુસ્ત મુસલમાનને એ શિક્ષા કરતો, ત્યારે એના પર વરસતી ટીકાની ઝડીઓની હલ આવી જતી. આવા ચવિત્ર પુરુષોને શિક્ષા કરનાર રાજા સેનાન જ હોઈ શકે એવો મત પ્રવર્તતો અને ન્યારે કાજીઓ લોકોના આગેવાન હોય અને લોકમનનો પડયો પાડના હોય, ત્યારે પ્રજા સુલતાનને દુષ્ટ માણસ તરીકે વર્ણવે એમાં શી નવાઈ? આ બધાને લઈને છેવટે અસંતોષ વધતો ગયો, રાજ્યપ્રદોહ વધતો ગયો અને પ્રસરતો ગયો. મહમદ પણ અધીરો બન્યો;

આવેદામાં આવી તે ગુનેગારને પ્રિય કરવા લાગ્યો. પરંતુ એથી તો નાનકડું અસનોતપનો ભાગે વંતુ ઉઘ ગુનો મદમદના વિશાળ સામ્રાજ્યનો એકેએક પ્રાંત. એમાં સરેરાશો ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં મલ્યારના સુભાએ બગવો કર્યો, મદુરાનો હાથે સ્વતંત્ર થઈ બેઠો, બંગાળ અને અયોધ્યામાં બડો જંગલો આમ સર્વત્ર અટાકાનિ ફાટી નીકળી. સિવમા તો પરિસ્થિતિ વધારે ભયંકર બની, ગુજરાતના ગાંધ્યે પશુ વાનગ બગવો પેદાર્યો ઈ. સ. ૧૭૭૬ માં દક્ષિણના સુભાઓ દિલ્હીના રાજ્યથી છૂટા પડી ગયા અને દક્ષિણમાં વિજયનગરના મદાન રાજ્યનાં મડલુ મડલ્યા વિજયનગરનું મદારાજ્ય દક્ષિણ દિલ્હનું રખેવાળ બન્યું તેણે દખ્ખણના રાજ્યોને બંને વડે સુધી હકાયા ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં આખા દખ્ખણમાં બગવાનો પવન ફૂંકાયો, અને મદમદના હથમાં ફક્ત ગુજરાત પ્રાંત રહ્યો જે કે ગુજરાતમાં પણ વારંવાર બડ તો થતા જ દના મદમદ જાને દખ્ખણમાં પોતાની આશ્ર રથાપવા ગયો પણ એ નિષ્ફળ નીવડ્યો આખરે બડખોગના આગેવાન હસન ગણુએ દખ્ખણનું સ્વતંત્ર રાજ્ય રથાપ્યું આ નવું રાજ્ય બાદમની ગાંધ્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

મદમદ તથાનએ પોતાનો અમન ધણા અનુકૂળ સંજોગમાં મરૂ કર્યો હતો. મદાન મેનાપતિ તરીકે તેણે સારી કીર્તિ મેળવી હતી સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર શાનિ હતી દૂરના પ્રાંતો ફરીથી નિતાયા હતા ઔઘમેળના અમલ સુધી બીજા કોઈ રાજાના સમયમાં દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય આટલું વિશાળ ન હતું પરંતુ તે મદાન સામ્રાજ્ય કટકે કટકે પડ્યા માત્ર પ્રાંતમાં એક પછી એક બડો થયા અને હાથેમોની વફાદારી પછી મેળવવાનું કામ મદમદની શક્તિની બદાર હતું રાજાનો વિશ્વાસ કાઈ કરતું નહિ જે રાક્ષસી દાત એણે વાળ્યા તે એના જ વિનયના સાધન રૂપ બની ગયા આખરે ગુજરાત અને સિવના બગવા શમાવવા જતા આ મદાન સુનતાન ઈ. સ. ૧૭૫૧ ના માર્ચ માસમાં સિધુને કિનારે મરણ પામ્યો.

— સ્વાધ્યાય —

- ૧ “મદુમ” તથાનએ એના જમાના પછી મે સંક્રા આજ રાત બન્યો હોત તો તે એક મદાન અને ચણરે રાજાનું નીવડ્યો હોત” આ કથનની ચર્ચા કરો.

२ मद्रमं तपवचनां राजमन्त्रिणो वचनां तु । सु । अथानुगच्छो वर्तते ॥
अथानुगच्छो ॥ मन्त्रिणो निष्कृणु नीवत्या ।

3 મહુમ તપવખનો પાત્ર પશ્ચિય કરોડો

☆

१५५५

પ્રકરણ ૫૬૨૩

કિરોઝ તથા સ્થળ

મદમદ તનનખના મરણ પછી દિંદને માટે સુર સુએ ગ બોલો થયો
જાણે કે તાવી નાખે એના તાનની નિમારીમાથી સાજો થયેનો દરદી ગગરીને
જોડે એની દિંદની રિધનિ થઈ! મોગી જરતી પછીની જોગની માફક દેશ પર
અધી પડેની આફતો! એસરસા લગી મદમદ પોતાના મરણ પછી તેની ગાદી
લઈ શકે એવો એક પશુ પુન મૂખી ગયો ન હતો નરકરી નાઓએ એના
પિત્રાઈ અને ગામુદીન તનનખના બનીજ દિરોઝને ઈ જ ૧૩૫૨ ના
માર્ચની ૨૨ મી તારીખે ગાદીએ બેસાડ્યો

ગાદીએ બેસતી વખતે ફિરોઝનું વય ૪૫ વર્ષનું હતું એની માતા હિંદુ રાજકુવરી હતી ફિરોઝને તેના કાકાએ સમાગપૂર્ણ ઉછર્યો હતો અને સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું પણી મહમદ તબરને એને રાજ્યવહીવટની સારી તાલીમ આપી હતી

ગાદી પર બેસનારી સથે જ તેણે મહમદ તરનખની રાજ્યનીતિ સંપૂર્ણ રીતે મદદી નાખી તેણે દેશને શાન કરના પોતાથી મનુષ્ય પોતાના પિત્રાઈને હાથે જ જે પ્રજાઓને કષ્ટ ને કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું તે બધાને ગોધી કાઢી તેણે તેમને ધણે ઉદાર મનો અપ્યો તે ધણે ઉત્તર દાનવીર અને પ્રેમાળ રાજ્યકર્તા હતા જુનમ અને રકતપાત પ્રત્યે એને ઘણી ધૂણા હતી પીડિત પ્રજાને એણે સુખ અને શાંતિ આપ્યા

ફિરોઝના આક્રમણો

જો કે ફિરોઝ યુદ્ધને પિચ્છારતો, છતાં એ વડાઈને અટકાવી શક્યો નહિ
૬૫૫શુમા હસને સ્વતન્ત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તે આપણે જોઈ ગયા આ પ્રાત

પાછો મેળવવા દિરોઝે બનુ થોડા પશુ અફળ પ્રવતો કર્યા સ્વતંત્ર બની મેટલા બંગાળને છત્તિસ દિરોઝે બે સવારીઓ થોજી. એક ઈ. સ. ૧૩૫૩-૫૪ માં, બીજી ઈ. સ. ૧૩૫૬-૬૦ માં. લશ્કરી દૃષ્ટિએ એને તેમાં સફળતા મળી. બંગાળથી પાછા ફરતાં દિરોઝ જોનપુર આગળ અટક્યો અને સાંધી તેણે ઓરિસા પ્રાંતમાં આવેલા જગનગર પર સવારી કરી. આ શહેર તાબે કરી તે દિલ્લી પાછો ફર્યો, પરંતુ તે પછી તરત જ તેણે નગરકોટ પર આક્રમણ કર્યું ઈ. સ. ૧૩૬૦-૬૧. સાંધી વગી પાછું ચડા પ્રાંત પર અફળ આક્રમણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૩૬૧-૬૨ માં તેણે ચડા પર બીજી સવારી કરી તે તાબે કર્યું.

દિરોઝનો રાજ્યવહીવટ

સુંદર રાજ્યવહીવટ અને ઉત્તમ રાજ્યનીતિ માટે દિરોઝ ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. એના અમલના અહેવાલમાં આપણને મુસલમાન રાજ્યનીતિનો એકધારો ખ્યાલ મળી આવે છે. રાજ્ય રાષ્ટ્રનો વડો ગણાતો, સર સેનાપતિ પણ તે પોતે જ હતો. દૂરના પ્રાંતોના હકિમ તરીકે રાજ્યકુટુંબના સાહજદારોને નીમવામાં આવતા, અથવા તે જાણીના સરદારોને નીમવામાં આવતા. રાજ્યથી ઊતરતે દરજ્જે તેનો મુખ્ય પ્રધાન અથવા વજીર હતો. રાજ્યના અમલદારોને પગારને બદલે જમીન આપવામાં આવતી આખું લશ્કર થોડે સવારોનું બનેલું હતું. રાજ્યની રોજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા ખાસ ખાતું રાખવામાં આવ્યું હતું આ ખાતામાં જુદા જુદા ૩૬ વિભાગો હતા. રાજ્યનો હિસાબ તપાસવા એક હિસાબ નિરીક્ષક ખાતું પણ રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રાંતના હાકિમોને પોતાના પ્રાંતના હિસાબો આ ખાતાને તપાસ માટે રજૂ કરવા પડતા. રાજ્યનું ટકાવખાતું પણ વ્યવસ્થિત અને ઝડપી હતું.

પ્રજનું હિત એ જ રાજનું ઉચ્ચ ધ્યેય છે. આ સિદ્ધાંતમાં દિરોઝ માનતો હતો. તેણે માનવતાભર્યા ધણી લોડોપયોગી કામો કર્યા. આમ છતાં દિરોઝ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મચુસ્ત પ્રજાઓનો તરફ અસહિષ્ણુનાથી વર્ત્યો. હિંદુઓ તરફના એના કડક વલણથી એ હિંદુઓનો વિશ્વાસ મેળવી શક્યો નહિ.

દિરોઝના બહાર બાંધકામો

‘નહેરો બાંધનાર’ તરીકે દિરોઝ યાદગીરીને પાત્ર છે. બહાર ધમારતો

બાંધવા માટે, નવાં શહેરો વસાવવા માટે અને ખાગમગીયાઓ ઊભા કરવા માટે ઉત્સાહી રાજની તરીકે પણ ફિરોઝની ખ્યાતિ એમર પ્રસરેલી છે. જૂના સમયનાં ઐતિહાસિક સમારકામાં એને ઘણો રસ હતો, અને તે બધાંને એણે બાગવી રાખ્યા. જમના નદીની પ્રખ્યાત નહેર ઉપરાંત એણે ખીશ તથા નહેરો ખોદાવી હતી.

હિંદુઓ પ્રત્યે ફિરોઝના અસહિષ્ણુ વર્તનને બાદ કરતાં એકંદરે તે એક ઉત્તમ રાજ્યકર્તા હતો. કોઈ કોઈ વાર તે કડકાઈથી અમલ ચલાવતો. તે મંદિરા અને મોદિનીનો શોખીન હતો એમ કહેવાય છે. આમ છતાં ફિરોઝ પ્રજાનો પૂજનીય રાજા હતો. તેણે રાજ્યમાંથી લાંચરૂશવત નાબૂદ કર્યાં; કરો ઘટાડ્યા, ખેતીવાડીમાં સુધારો અને વધારો કર્યો; બગીચો વિકસાવ્યા અને ગરીબોને દરેક રીતે મદદ કરી. તે પોતે વિદ્વાન હતો. વિદ્યાના પ્રચાર અને વિકાસ અર્થે તેણે મંદ્રેસાઓ અને વિદ્યાલયો સ્થાપ્યા.

ઈ. સ. ૧૩૭૪ માં તેના મુખ્ય વજીર મુજબાલખાનનું મરણ થયું. એ પછી ફિરોઝને એની ઉત્તરાવરધામાં ઘણી મુસીબતો પડી તથા વર્ષ બાદ ઈ. સ. ૧૩૭૪ માં પોતાના ગાદીસરસ શાહજહાન ફતખાનના મૃત્યુથી વૃદ્ધ સુલતાનને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો. ઈ. સ. ૧૩૮૫ સુધી ફિરોઝે રાજ્યવહિવટ પોતાના હાથમાં રાખ્યો. સાર બાદ પોતાના બીજા પુત્રના હાથમાં સંધળી સગા સુત્રત કરી. પરંતુ એક વર્ષમાં જ રાજ્યમાં બળવો થયો અને શાહજહાને ભાગી જવું પડ્યું. સાર બાદ ફિરોઝે પોતાના પોત્રના લાભમાં ગાદીસાગ કર્યો, અને તે પછી થોડા દિવસમાં ઈ. સ. ૧૩૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે આ મહાન રાજા મૃત્યુ પામ્યો.

એના મરણ બાદ હંમેશના નિયમ મુજબ રાજ્યગાદીને માટે પડાપડી અને મારામારી શરૂ થઈ ફિરોઝ પછી અદાલખી અને ખટપટી એવા છ નમાલા રાજાઓ આવ્યા અને ગયા. ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં તૈમૂરલંગના આક્રમણનો પંટોળિયો આખા દેશ પર ફરી વળ્યો, અને ઈ. સ. ૧૪૧૩ માં તથા સખ રાજાઓના અમલનો અંત આવ્યો.

— અધ્યાય —

૧. દિલ્હી તખ્તખનો રાજ્યવત્તીવર એકંદર ઉદાર, પ્રતિમાન અને સફળ મંત્રી શાય ને માટેના કાર્યો આપે.
૨. દિલ્હી ૧૨૫૫ની બંદેર બાધકામની નીતિ પ્રતને શી રીતે લાભકારક નીવડી !

— પ્રકરણ સોળમું —

દિલ્હી-સલ્તનતની પડતી અને નાશ

દિલ્હી તખ્તખનો અમલ લાંબો અને આગાં દત્તો, લોકો મુખી અને સંતોષી હતા. સાત જ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ હતી પરંતુ દિલ્હી પછીના રાગઓના સમયમાં એવી આગાદી અને શાંતિ લાંબો વખત ટકી શકી નહિ. હમેશ મુઝ્ઝ દેશમાં ક્રાંતિ અંધાધૂંધી અને અરાગ્ગતા ફેલાઈ પ્રતિના સુખાઓ સ્વતંત્ર ધર્મ ગયા અને ખંડિયા રાગઓ અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. ભારતના ઇતિહાસમાં પહેલાં બન્યું હતું તેમ હવે પણ બન્યું દેશની આવી પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા પરદેશી આક્રમણકારો તૈયાર જ હતા.

આ ઉપરાંત દિલ્હી-સલ્તનતની પડતીનાં બીજાં ધણાં કારણો હતા. પહેલું, મુસનમાન વિજેતાઓના વંશને નિર્માલ્ય બનતા જતા હતા. બીજું, આનરગનીવ લમથી રાજ્યકર્તાઓ વર્ણસંકર બનતા જતા હતા ત્રીજું, દિલ્હી ફગદુપ અને રસ જ બૂમિમાં તેમજ ગરમ હવામાનમાં અધધાને આળસુ અને નિર્માલ્ય બનવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું અસલ જોમ અને શક્તિ ગુમાવ્યાં.

દિલ્હી તખ્તખના ગરણ બાદ ધ્રુ સ ૧૩૯૦ માં બીજો મહમદશાહ દિલ્હીની માદીએ આવ્યો ત્યાંથી દિલ્હીના નિર્ભળ અને નાશાયક સુલતાનોએ દિલ્હીના સિદ્ધાસનને લગ્નબ્યું બીજા મહમદશાહે ૧૮ વર્ષ મુધી જોમનેમ પોતાનો અમલ ચલાવ્યો. એનામાં રાગને રોએ એવો એક પણ ગુણ ન હતો. એના સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો જોષો ધર્મ ગયો હતો. પોતાના મંત્રી અને યોગ્યક બળવાન તેમજ મહત્વાકાંક્ષી અમીરોના હાથમાં એ રમકડાં જેવો હતો. એનો શરમ ભરેલો અમલ ઇતિહાસમાં એક જ કારણે સ્થાન મેળવી

શમો છે, તે એકે એના અમલ દરમિયાન હિંદ પર તૈમૂર લંગની સન્દારી નીચે લાવેલ મોગલ આક્રમણ થયું.

તૈમૂરનું આક્રમણ

તૈમૂર ઇતિહાસમાં એક મહાન વિજેતા તરીકે જાણીતો છે, એના મહાન

વાર્તર ચોરો

પૂર્વજ જઘીસખાનની માફક એને પણ દેવી આફત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એક વંદેળિયાની જેમ એ મધ્ય એશિયા પર ફરી વળ્યો. મધ્ય એશિયાની આનાદ અને ભરતક વસ્તી વાળા ભૂમિને એણે ઉજ્જડ અને નિર્જન કરી મૂકી પછી તેણે આફગાનિસ્તાન છલ્લુ અને હવે તે ભારતના દરવાજા ખખડાવી રહ્યો હતો.

તૈમૂરે મૂર્તિપૂજક ભારત દેશ સામે જેહાદ જાહેર કરી. આ દેશના લોકોને ઇસ્લામમાં વટલાવી મૂર્તિપૂજા અને દેવદેવીઓની માન્યતાનો નાશ કરવો, અને મૂર્તિપૂજકોનાં મંદિરોને તોડી દુનિયામાં ઇસ્લામની આણુ ફેલાવવી એ પે તાનો હેતુ

એમ તે કહેતો. મહમ્મદ ગઝનીની માફક તૈમૂરની પણ ગાઝીપદ મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી.

તૈમૂરે હિંદ પરના આક્રમણની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૩૯૭ માં કરી. પ્રથમ તેના પૌત્રની સરદારી નીચે એક અગ્રણી સેનાએ મુવત્તાન પર છાપો

માર્ચે ૪ સ. ૧૩૯૮ ના માર્ચ મહિનામાં તૈમૂર જતો સમરકંદથી દિલ્હી પર જતરી આવ્યો. તેણે સિંધુ નદી ઓગંગી પોતાના પૌત્રના હસ્તકર જોડે સંગ્રહ સાધ્યો એના આવતા પહેલાં જ એની નિર્દયતાની અને જુલમની વાતો ભારતમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. શહેરો અને ગામોના લોકો તૈમૂરના આગમનની વાત સાંભળી ભયભીત બની ગયા. ધરખાર છોટી તેઓ જંગલોમાં નાસી ગયા. તૈમૂરે ભાટનેરના રજપૂત કિશ્તી પર હુલો કરી તે તાબે કર્યો. તેણે એક કલાકમાં ૧૦,૦૦૦ હિંદુઓની કતલ કરી. શિરશ્ચત્રી અને ફક્રપાલમાં યજ્ઞને કૂચ કરતાં તેણે એ શહેરોને ખાલી અને નિર્જન બાળ્યાં. ડિસેમ્બર મહિનામાં તે પાણિપત આગળ ચંબ્યો પણ એક અઠવાડિયા પછી તે દિલ્હીના પાટનગરને દરવાજો આપી ગિરો.

૪ સ. ૧૩૯૬ ના ડિસેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે તૈમૂર અને મહમદ શાહના સૈન્ય વચ્ચે પહેલી અથડામણ થઈ. તે પહેલાં એણે સાવચેતીનાં બધા પગલાં લીધાં હતાં; કારણ કે આ લડાઈ નિર્ણયાત્મક નીવડશે એ તે પોતે જાણતો હતો. જોડે રહેલા એક લાખ જેટલા હિંદુ કેદીઓ કદાચ તોફાન મચાવે એ ભયથી એણે તે બધાની નિર્દય કતલ કરી નાખી. ત્યાર બાદ વિજય માટે ખુદાની બદગી કરી તેણે શત્રુના સૈન્યનો સામનો કર્યો.

મહમદશાહે પણ મક્કમતાથી શત્રુનો સામનો કર્યો. દિલ્હી સિપાઈઓ બહાદુરીથી અને વફાદારીથી લડ્યા અને શરણે જવા કરતાં લડીને મરવાનું તેમણે વધુ પસંદ કર્યું. તૈમૂરે પણ દિલ્હી સૈન્યની બહાદુરી અને અડગ નિશ્ચયનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં. એમનું ધૈર્ય અને બહાદુરી જનૂની મોગલોના અપાર બળ અને જોમ આગળ ઝાંખાં પડ્યાં. દિલ્હી હસ્તકર શરણે થયું અને સુલતાન રણ મેદાનમાંથી નાસી ગયો.

દિલ્હીના આગેવાનો તૈમૂર આગળ આવી ગિરો અને તેમણે શરણાગતિની કબૂલાત આપી. મૌલવીઓની વિનવણીને માન આપી તૈમૂરે મોટી રકમના નજરાણાના બદલામાં શહેરીઓને જીવતદાન આપવાનું સ્વીકાર્યું. નજરાણાની રકમ ઉધરાવવામાં આવતી હતી તે સમયે કમનસીબે કંઈક ધાધલ થયું. તૈમૂરના સૈનિકો આનો લાભ લઈ જૂખ્યા વડુની માફક દિલ્હીના પ્રજાજનો ઉપર તૂટી પડ્યા અને શહેરમાં કારખી કતલ ચાલી. ત્રણ દિવસ

તેમૂર દિલ્હીમાં માત્ર પંદર દિવસ રોકાયો. ઉત્તર દિલ્હના મુસલમાની રાજ્યને મુસલમાન રાજ્યએ નમાવ્યું, ત્યાર બાદ તેને તરત જ યાદ આવ્યું કે પોતાનું બોય તો દિલ્હના ગિન મુસલમાન અને મુનિપૂજક લોકો સામે યુદ્ધ કરવાનું હતું; એટલે પાટનગરમાં વધુ ન રોકાતાં ઈ. સ. ૧૩૯૯ ના જાન્યુઆરીમાં તેણે ફિરોઝાબાદના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તેણે કિલ્લામાંના બધા પુરુષોની કતલ કરી, સ્ત્રી, બાળકોને ફેદી બનાવ્યાં અને શહેરને જમીનદોસ્ત કર્યું. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ આગળ વધી તેણે હરદ્વારના પ્રસિદ્ધ હિંદુ ધામને બાળી મૂક્યું. આખરે ધર્મની જોડાદ પાર પાડવાની પ્રવિતાના સફળ પાલનથી તેમૂરને સંતોષ થયો. તે હવે પોતાને વતન પાછો ફરવાને તૈયાર થયો. માર્ચ મહિના સુધીમાં હિંદ આ બંધકર સવારીના ત્રાસમાંથી છૂટકારાના દમ ખેંચી શક્યું.

તેમૂરના ત્રાસથી જે લોકો જંગલોમાં નાસી છૂપ્યા હતા, તેમને તેમૂરના પાછા ગયાની પૂરી ખાતરી થઈ, તે પછી જ તેઓ પોતાનાં ગામો અને શહેરોમાં પાછા આવ્યા. મદમદશાહ પણ પાટનગરમાં પાછો આવ્યો. એ પછી તેણે રાજની ફરજો બજાવવા બનતું કર્યું પાટનગર તેના વજીરના હાથમાં હતું અને દિલ્હીના તાબાના ખંડિયા રાજ્યો સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો કરતા હતા. જોકે મદમદશાહની પહેલાંના નિર્માણ રાજ્યોના જેવા જ એના પણ હાથકાલ થઈ જાત, પરંતુ તેમૂરની સવારીથી એ આ દશામાંથી જાગરી ગયો તેમૂરે આખા દેશને વેરાન બનાવી દીધો હતો. ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં મદમદશાહ મરણ પામ્યો અને દિલ્હીની ગાદી મુજતાબ વગરની થઈ પડી.

તેમૂરની સવારીનાં અસરકારક પરિણામો

દિલ્હી સલ્તનતની આથમતી સત્તાને તેમૂરની સવારીએ વેગ આપ્યો. તેમૂર જે માર્ગે થઈને હિંદ પર ચઢી આવ્યો અને દિલ્હના જે જે ભાગો પર તેણે આક્રમણ કર્યું તે બધા પ્રદેશો વેરાન બન્યા હતા, એટલે તેમૂર પછીના બીજા આક્રમણકારનો હિંદ પર ચઢી આવવાનો માર્ગ આ સવારીએ સરળ બનાવ્યો. હિંદુસ્તાનનાં રાજ્ય પ્રકરણનું ધોરણ ધણું નીચું ગયું. આખરે તેમૂરનો વારસ પોતાના પૂર્વજનો વારસો સંભાળી લેવા હિંદ પર ચઢી આવ્યો.

અને મધ્યકાલીન સમયમાં એક અતિ ઉજ્જવળ રાજ્યવંશની સ્થાપના થઈ સાંમુદ્રી નિર્મળ રાજ્યકર્તાઓએ દિલ્હીની ગાદીને પોકળ બાદશાહી દાઢ મળવી રાખ્યો.

— સ્વાધ્યાય —

- ✓ ૧. દિલ્હી સલ્તનતની પડતી અને નાસનાં કારણો આપો.
૨. “તૈમૂરના આક્રમણે દિલ્હીસલ્તનતની સત્તાનો મૂલ્યુદ્ધટ વગાડ્યો.” આ કથનની સ્વર્યા કરો.
૩. તૈમૂરની સવારીનાં સાં સાં પરિણામો આપ્યાં?

૧ .

પ્રકરણ સત્તરમું

સૈયદ અને લોદી વંશ

ઈ. સ. ૧૪૧૩-૧૫૨૬

દેહલાક ઇનિદાસકારોના હેરાસ મુજબ તમૂર ખીઝરખાન નામના એક અધિકારીને દિલ્હીના સૂબા તરીકે મૂકી ગયો હતો. તે જાતે સૈયદ હતો અને તેથી પપગઝરના વંશનો હોવાનો દાવો કરતો. તેણે સૈયદવાસની સ્થાપના કરી, આ વંશના રાજાઓએ દિલ્હીની ગાદી પર ૩૭ વર્ષ અમલ ચલાવ્યો. તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર દિલ્હી અને તેની નજીકના પ્રદેશ પૂરતો જ હતો. પોતાના નાનકડા રાજ્યનું મહેતૂત અને કર ઉધરાવવામાં પણ તેઓ નિર્બળ નીવડ્યા, અને કર ઉધરાવ્યા એમને લોકો પર સખનાઈ કરવી પડી. તે ઉપરાંત તેમને જોનપુરના બગવાન રાજ્ય જોડે પારંવાર નિરર્થક અથડામણમાં ઊતરવું પડ્યું. ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં સૈયદવંશના છેલ્લા રાજાને અદલેશ લોદી નામના ફિરોઝ તખલખના સરદાર અને અફઘાન ઉમરાવા લાખમાં ગાદીલાગ કરવો પડ્યો.

અદલેશ લોદી બગવાન રાજા હતો. તેનામાં લડાઈક ખીર હતું. દિલ્હી સલ્તનતની ગયેલી સત્તા પાછી મેગવા તેણે નિશ્ચય કર્યો પરંતુ જોનપુરના બગવાન રાજ્ય સાથેના યુદ્ધમાં એના બગનો અને સમયનો ઘણો વ્યય થયો.

આખરે ઈ. સ. ૧૪૯૬ માં બહલોલ જોનપુરના રાજ્યની સત્તા તોડવામાં સફળ થયો. તે પોતાના પુત્રને તેનો વહીવટ સોંપી પાછો ફર્યો.

બહલોલ લોદીનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર સિદ્દર ઈ. સ. ૧૪૮૯ના જુલાઈની ૧૭ મી તારીખે ગાદી પર બેઠો. સિદ્દરે ૨૮ વર્ષનો મુખી અને આબાદ અમલ ભોગવ્યો. તે પણ તેના પિતા જેવો બદાશુર અને મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેણે રાજ્યના મુલકમાં સારો વધારો કર્યો. તે લોદી વંશનો સૌથી મોટો રાજા ગણાયો. એના મરણ પછી એનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હિયાહીમ ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો.

હિયાહીમ એના પિતાથી ઊંચટા સ્વભાવનો હતો. તે રાજ્ય કરવાને અસમર્થ નીવડ્યો. તે અભિમાની તેમજ ઉદ્વેગી હતો તેના આ દુર્ગુણોને લીધે તેણે પોતાના અમીરઉમરાવ તેમજ પ્રજાનો સડકાર અને સદાનુભૂત શુમાવ્યાં. તેઓ બધા વખત રાજાની અવગણના કરતા રહ્યા તેમજ બંડખોર બનતા ગયા. આવા અસંતોષનું કારણ શોધી તેને દૂર કરવાને બદલે હિયાહીમ વધારે જુલમી થતો ગયો, એટલે પ્રજામાં પણ સર્વવ્યાપી અસંતોષ ફેલાતો ગયો. ઉમરાવો અને પ્રજાનો મુક્તતાને પિક્કારવા લાગ્યા. હેરાટે હિયાહીમનો કાકો અલાઉદ્દીન કાબુલના મોગલ શાહ બાબરની મદદ મેળવવા કાબુલ ભાગી ગયો. બાબર પોતે પણ હિંદની તે સમયની પડતાતી રાજકીય પરિસ્થિતિનું બહુ ગ્રીણુવટ ભર્યું અવલોકન કરતો હતો. અલાઉદ્દીન બાબરની મદદ માગવા ગયો ત્યારે તે બાબરને પણ ખાતરી થઈ કે તેની પ્રતિજ્ઞા મંગળ થઈ આવી પહોંચી છે. બાબર ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં યુદ્ધ માટે જાવ્યો, પણ તેનો હેતુ શરણે આવનારને મદદ કરવાનો કે ખીજા કોઈને ગાદી અપાવવાનો નહોતો. પરંતુ તૈમૂરના વારસા હકની રૂએ હિંદની ગાદી પોતાને માટે મેળવવા એક નાનું લક્ષ્ય લઈ તે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો. પાણીપતના રણમેદાનમાં* હિયાહીમ પોતાના જળવાન સત્રનો સામનો કરવા બહાર પડ્યો. કમનસીબે તે હાર્યો તેમજ મરાયો. તેનું લક્ષ્ય લાગી ગયું આમ દિલ્હીની

* પાણીપતના મેદાનને 'fateful એટલે નસીબવંત' એવું વિશેષણ આપવામાં આવે છે. એ મેદાનમાં ઘણાં યુદ્ધોમાં બે પક્ષો જંગ અને રપર્ષા ઉપરાંત વિજયની ઉશ્કેલી થકી કયા પક્ષને માટે નિર્માણ થયેલી હોય છે એ એક વિવાદમય પ્રશ્ન છે.

સક્તનંતનો અતિ કરુણ અંગમ આવી ગયો. લોદી વંશના અંતની સાથે ૩૨૦ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયે અધ્યાન રાજ્યનો અંત આવ્યો. અને હિંદમાં મોગલ અમલના ગણેશ મંડાયા.

પ્રકરણ અઢારમું

દક્ષિણનાં બે મહાન રાજ્યો

વિજયનગરનાં રાજ્યની સ્થાપના

દિલ્હીના સુલતાનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના જીતેલા મુલકો લાંબા વખત સુધી ટકાવી શક્યા નહિ. હરિહર અને શુક્રા નામના બે ભાઈઓની આગેવાની નીચે દક્ષિણના હિંદુઓ એકત્ર થયા. તેમણે મુસલમાન આક્રમણકારોને પાછા હટાવવા લંગીરથ પ્રપ્તનો કર્યા. આ બે ભાઈઓએ ઈ. સ ૧૩૩૬ માં વિજયનગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય દક્ષિણમાં મુસલમાનના ધસારા સામે મોટી કિલ્લેબંધી સમાન હતું. વખત જતાં વિજયનગરનું રાજ્ય એક મહાન સામ્રાજ્યમાં વિકસ્યું.

બાહમની રાજ્યની સ્થાપના

દક્ષિણમાં વિજયનગરના રાજ્યની સ્થાપના પછી થોડાંક વર્ષો બાદ એટલે ઈ. સ. ૧૩૪૬ માં દખ્ખણમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ; આ સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના સુલતાન મહમદ તખલખની રાજ્યનીતિને આભારી હતી. હસનસાહ નામના એક અધ્યાન અમલદારે આ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ઈ. સ. ૧૩૪૭ ના ઓગસ્ટની ૩ જ તારીખે અલાહાબાદના હસન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. હસને સ્થાપેલો રાજ્ય વંશ બાહમની વંશ તરીકે ઓળખાય છે.

બે હરીફ રાજ્યો

આ સમયનો દખ્ખણનો ઇતિહાસ ‘દક્ષિણ હિંદનાં બે સ્વતંત્ર રાજ્યો’ બાહમની રાજ્ય અને વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય એ બે વચ્ચેની રાજકીય

સત્તા માટેની તીવ્ર દરીદ્રાઈની ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. જે કે દક્ષિણમાં ખીજાં નાનાં રાજ્યો હતાં, પરંતુ આ જે મહાન રાજ્યો આગળ તેઓ ઝાંખા પડી જતાં.

બાહમની રાજ્ય અને વિજયનગરના રાજ્ય વચ્ચે વારંવાર અથડામણ થતી. આ અથડામણનું મૂળ કારણ કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીઓ વચ્ચેનાં રાણપુર દોઆખનો કૃષ્ણા પ્રદેશ હતો. આ જે મહાન રાજ્યો વચ્ચે મોટી લડાઈઓ થઈ, છતાં તેમની વચ્ચેની તકરારનું સંતોષકારક સમાધાન થયું નહિ. છેવટે પદ્મરા સૈકાની આખરમાં બાહમની વંશની સત્તાનો લગભગ અંત આવ્યો.

વિજયનગરનું રાજ્ય

“વિજય”નું નગર એટલે વિજયનગર. વિજયનગર કેટલીક વખત-વિદ્યાનગરને નામે પણ ઓળખાય છે કૃષ્ણા નદીની એક શાખા તુંગભદ્રાને કિનારે હરિહર અને છુક્કા નામના બાઈઓએ આ સહેર રચાયું હતું. આ જે બાઈઓ હિંદુત્વ સામે ઇસ્લામના આક્રમણનો અવરોધ કરવા સાધનરૂપ બન્યા વિદ્યારણ નામના સનની પ્રેરણાથી અને માધ્વાચાર્ય જેવા વિદ્વાન મહાપુરુષની મદદથી તેઓ વિજયનગરને હિંદુ સરકૂનિ, કળા અને ધર્મનું મોટું કેન્દ્ર બનાવી શક્યા. માધ્વાચાર્ય આ રાજ્યના મહામંત્રી થઈ ગયા. વિજયનગરના રાજ્ય પર ચાર વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા : સગમ, સાલૂરા, તુલુવા અને આરવિંદુ વખત જતાં રામેશ્વર અને કન્યા કુમારી સુધીના દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બધા પ્રદેશ પર વિજયનગરના મહારાજ્યની આજ્ઞા ફેલાઈ. તુલુવા વંશના કૃષ્ણદેવરાય વિજયનગરનો સૌથી મહાન રાજા હતો તે સથે તે હિંદના મહાન રાજાઓમાનો એક ગણાય છે. એના અમલ દરમ્યાન વિજયનગરનું રાજ્ય સત્તા અને સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યું કૃષ્ણદેવરાય એક મહાન યોદ્ધા અને વિજેતા હતો. ઓરિસાના રાજા ગંગાપતિને એણે નમાવ્યો અને મિત્રપુરના આદિલશાહને ધુમ્પતી મૂક્યો. એક બળવાન રાજ્યકર્તા હોવાતે તે પોતે મહાન કવિ પણ હતો તે પોતાના દરબારમાં કવિઓને અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. તે ધર્મસંદિગ્ધ હતો એણે પેનાના રાજામા મોકા અને મંદેરા બધાં છે તે દક્ષિણ હિંદની

સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાના અનુપમ નમૂના છે. પરદેશી મુસાફરોને તે પોતાના દરબારમાં નોતરતો અને તેને બધી રીતે ઉત્તેજન આપતો. વિજયનગર કળાકારો અને કારીગરી, કવિઓ અને ચિત્રકારો, શિલ્પીઓ અને સુશોભન કારોનું મુખ્ય ધામ થઈ પડ્યું. એટલું જ નહિ, પરંતુ પૂર્વનું તે સૌથી સમૃદ્ધ અને સુંદર શહેર બન્યું.

આવી સત્તા અને સમૃદ્ધિ દખ્ખણના મુસલમાની રાજ્યોની ઇર્ષ્યાનું પાત્ર બને એમાં શી નવાઈ? આ મુસલમાની રાજ્યોએ વિજયનગરના રાજ્યને તોડી નાખવા જોહાદ શરૂ કરી.

બાહમની રાજ્ય

આ રાજ્યની સ્થાપના આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અલાઉદ્દીન સનશાહ ગંગુએ કરી હતી. તે ધણે બળવાન રાજા હતો. તેણે પોતાના ૧ વર્ષના અમલ દરમ્યાન બાહમની રાજ્યને પૂર્વથી પશ્ચિમ કિનારા સુધી લાંબું અને ગુપ્તબર્માને પાટનગર બનાવ્યું. તેના રાજ્યના ચાર વિભાગ હતા: ક્ષત્રિયા, દોસ્તાબાદ, વરાહ અને ખીડર. આ પ્રાંતનો વહીવટ અસાવવા જે સૂબાઓ અથવા તમ્કદારો નીમ્યા. આ સૂબાઓ મુલ્કી અને હક્કરી રીતે પૂરેપૂરી ભોગવતા એટલે તેઓ ધણા બળવાન બન્યા. આ વંશના ૧૮ વ્યક્તિઓ થઈ ગયા: એમાંના પહેલા આઠે ગુપ્તબર્મામાં રહી રાજ્ય ચલાવ્યું, બાકીનાઓએ ખીડરમાં રહીને અમલ ચલાવ્યો. બાહમની વંશના ખીજા ક્યતાન મહમદશાહે વિજયનગરના રાજ્યની સામે મોટું યુદ્ધ આદર્યું. તેણે મેક લાખ મૂર્તિપૂજકોની કતલ કરવાની બીજણી પ્રતિજ્ઞા લીધી. ચાર લાખ હંદુઓ અને દસ હજાર અલ્લાહની નિર્દેશ કતલ કરી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ભણ વટાવી ગયો. આ વંશનો એક ખીજો પ્રતિભાશાળી રાજા ફિરોઝશાહ હતો. તેના ૨૫ વર્ષના અમલ દરમ્યાન બાહમની રાજ્ય આબાદીની ટોચે પહોંચ્યું. તેણે પણ વિજયનગરના રાજ્ય જોડે લયંકર યુદ્ધ કર્યું હતું.

બાહમની વંશના સુવર્ણનો ઉવર્ણ એ રાજ્યની વધારેમાં વધારે આબાદી વધારનાર મહમદશાહનો મત્રી મહમદ ગવાન હતો. તે ઉચ્ચ ચારીત્ર્ય-વીર, વિદ્વાન, નિઃસ્વાર્થી અને પ્રામાણિક મુસલ્માન હતો. તેણે વફાદારીથી સુવર્ણનાની સેવા કરી રાજ્યમાં કેટલાક સમર્થથી દક્ષિણી અને પરદેશી એવા

બે પક્ષો પડી ગયા હતા, અને આ બે પક્ષો જ રાજ્યમાં વારંવાર ફાટફટ પડાવતા હતા. મહમદ ગવાન આ બે પક્ષોથી તદ્દન નિષ્પક્ષ અને અલગ રહ્યો તે પરદેશી હોવાથી દક્ષિણીઓ તેને ધિક્કારતા તેનું કાસળ કાઢવા તેમણે એક કાવતરું રચ્યું. તેમણે મહમદ ગવાનની સહીવાળો ઓરિસાના રાજા પર લખેલો એક બનાવટી પત્ર મહમદશાહને બતાવ્યો. કાચા કાનના સુલતાને આ વાત ખરી માની લીધી, અને તપાસ કર્યા વિના મહમદ ગવાનને મારી નાખવા હુકમ કર્યો. ગવાને તો કે પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવાના બર્થ પ્રયત્નો કર્યા, પણ આખરે દિંમનપૂર્વક એક રાહીદની માફક જલ્દાઈની તરવારને વધાવી લીધી. પાછળથી સુલતાનને પોતાની બૂલ સમજાઈ અને પશ્ચાત્તાપના દઝાપામાં તે મરણ પામ્યો.

બાદમની વંશના પાછલા રાજાઓ નિર્માણ નીવડ્યા. તેઓ મોજશોખ, મદિરા અને મોદિનીના પૂજારી બન્યા. “યથા રાજ તથા ગ્રમ” એ સૂત્ર ગ્રમ છે ગ્રમ પણ મોજથી બની એક વખતના સમૃદ્ધ અને સંગઠિત રાજ્યની પાયા હવે ડગમગવા લાગ્યા. આંતોના સુખાઓ અને તરફદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પરિણામે રાજ્યના પાંચ સ્વતંત્ર ભાગલા પડી ગયા : (૧) બિજાપુરની આદિલશાહી, (૨) અહમદનગરની નિઝામશાહી, (૩) વરાડની ગુઆદશાહી, (૪) બીડરની બરીદશાહી અને (૫) ગોવલકોંડાની કુતુબશાહી.

— સ્વાધ્યાય —

- ૧ બાદમની રાજ્યની સ્થાપના કયારે અને કેવા સંજોગોમાં થઈ ? આ રાજ્ય સ્થાપનારના જીવનનો ટૂંક સાર આપો.
- ૨ બાદમની રાજ્યની પડતીનાં કારણો આપો. એ રાજ્યની પડતી પછી દખ્ખણમાં સ્થપાયેલાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો ટૂંક અહેવાલ આપો.
- ૩ “દુષ્કલદેવરાય વિજયનગરનો પ્રેમ રાજ હતો. એના અમલ દરમ્યાન વિજયનગરનું રાજ્ય આબાદીની ટોચે પહોંચ્યું.” એવું માદિની આપી આ કથનનું સમર્થન કરો.
- ૪ વિજયનગર અને બાદમની રાજ્યો વચ્ચે થયેલી અણગમણનાં કારણો આપો.
- ૫ વિજયનગરના મહારાજાની પડતીનાં કારણોની ચર્ચા કરો.

ઉત્તર હિંદનાં નાનાં મુસલમાન રાજ્યો

બંગાળ

મદમદ ધોરીના એક સેનાપતિ મદમદ બખ્ત્યાર ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં બંગાળ પ્રાંત જીત્યો હતો. તેણે આવશ્યેક કુલ્યુદીનને સાર્વભૌમ રાજ તરીકે સ્વીકાર્યો. આ દ્વરના પ્રાંત પર સચોટ રીતે પોતાની હકૂમત ચલાવવાનું કામ દિલ્હીના સુલતાનો માટે અશક્ય થઈ પડ્યું.

બખ્ત્યાર ખીલજીએ ગંગાકિનારે આવેલા લખનૌતી (હાલનું ગૌર) શહેરમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. બંગાળના હાકેમો દિલ્હીના સુલતાનો સામે વારંવાર બંક ઊઠાવતા. આખરે ઈ. સ. ૧૩૪૦માં ફકરુદ્દીને મદમદ તખલખની સામે બંક ઊઠાવી દિલ્હીના સુલતાનની ઝૂંસરી ફગાવી દીધી.

બંગાળના રાજાઓમાં દુસેનશાહ ધણો પ્રખ્યાત રાજ્યકર્તા થઈ ગયો. તે અરબસ્તાનના ઉમદા સૈયદ ફૂળમાં જન્મ્યો હતો. તેનો લાંબો અમલ શાંતિ અને આઘાતો ભર્યો હતો. હિંદુ અને મુસલમાન પ્રભુ તેને આદતી અને સંપીને રહેતી.

બેનપુર

આ રાજ્ય ફિરોઝ તખલખે ઈ. સ. ૧૩૬૧ની આસપાસમાં સ્થાપ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૩૯૪માં બેનપુરના સૂબા ખવાઝ બદાને દિલ્હીના સુલતાનની નબળાઈનો લાભ લઈ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને 'સુલતાન-ઉશ-શક'ની પૂર્વના રાજાની પદવી ધારણ કરી. ઈસ્લાહીમ શાહ ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૪૪૦ સુધી બેનપુરનો બળવાન રાજા થઈ ગયો. તેણે એક વખત ખુદ પાટનગર દિલ્હી પર આક્રમણ કર્યું હતું, અને ખીલજી વખત લગભગ આઝાદ સુધી લશ્કર લઈ પહોંચી ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૪૭૫ માં સિકંદર લોદીએ બેનપુરના સ્વતંત્ર રાજ્યને હરાવ્યું ત્યારે તેનો અંત આવ્યો. પછી તેના છેલ્લા રાજા દુસેનશાહે બંગાળમાં આશરો લીધો.

બેનપુરના રાજાઓ બુદ્ધિપ્રધાન અને સંસ્કૃતીક હતા તેમની રાજધાની વિદ્યાનો, કલાકારો, સંગીતશાસ્ત્રીઓ અને સાહિત્યકારોનું ધામ થઈ પડી.

પેતાનું પાટનગર તેમણે એનું તો મુંદર બનાવ્યું કે તે દિલ્લા “શિરાઝ” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું

માળવા

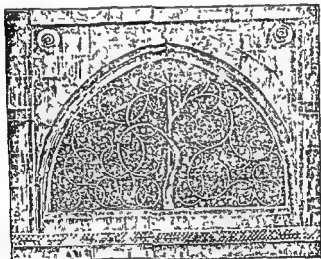
માળવા એ મધ્ય દિલ્લા ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલો ઘણો જ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. દિલ્લુ કાળમાં એ રાજ્ય ઇતિહાસમાં મોખરાનું સ્થાન ભોગવતું હતું. અક્બરિદ્દીન ખીલજીના અમલ દરમ્યાન આ રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં પડ્યું. ઈ. સ. ૧૦૪૧ માં દિલ્લાઈરખાન નામનો માળવાનો સુબો સ્વતંત્ર થઈ બેઠો. તેણે ધારમાં પેતાની રાજધાની સ્થાપી. તેનો પુત્ર હોસંગશાહ એ વંશનો સૌથી પ્રસિદ્ધ રાજા ગણાયો છે. તે વારંવાર ગુજરાતના રાજ્ય જોડે લડતો. વરાડ પ્રાંત મેળવતા તે બાદમની રાજ્ય સાથે પણ લડ્યો હતો. તેણે જોનપુરના રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું અને કાલપી જીતી લીધું. ઈ. સ. ૧૪૩૫ માં હોસંગશાહના મરણ પછી તેનો નાલાયક પુત્ર મદમશાહ ગાદી પર આવ્યો. એક વર્ષમાં જ તેના મંત્રી મદમદ ખીલજીએ તેને ઝેર આપી મારી નાખ્યો. એ પછી તેણે ૩૩ વર્ષ સુધી ન્યાયી અને વ્યવસ્થિત અમલ ચલાવ્યો. તેણે જોનપુર, ચિતોડ અને ગુજરાતનાં રાજ્યો સાથે યુદ્ધો કર્યા અને દખ્ખણ પર સવારી કરી. બાદમની સુવત્તાને હરાવ્યો તેના મરણ પછી તેના પુત્ર ગયાસુદ્દીને ૩૨ વર્ષ સુધી સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. તેના મૃત્યુ પછી ગાદી માટે વારંવાર તકસરો થવા લાગી. આખરે ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં માળવાનું રાજ્ય દિલ્લી સલ્તનત જોડે ખાલસા કરવામાં આવ્યું

ગુજરાત

હિંદુસ્તાનના સૌથી રસાળ અને સમૃદ્ધ પ્રદેશમાંના આ પ્રાંત પર મદમદ ગઝનીએ ઈ. સ. ૧૦૨૫-૨૭ માં લખંડર આક્રમણ કર્યું હતું એ આપણે જોઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૧૬૬ માં ગુજરાતના રાજ્યને દિલ્લીના રાજ્ય જોડે ખાલસા કરવામાં આવ્યું. લખંડેગે ચૌદમા સૈયાની આખર સુધી તે દિલ્લીના સામ્રાજ્યની હદમત નીચે રહ્યું દિલ્લીના સુલતાનની નજાઈમાં લાલ લઈ ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં ગુજરાતના મુલુ આફરખાને દિલ્લીના રાજ્યની સંસારી ફગાવી દીધી. તે પોતે મુઝફ્ફરશાહનો ઇશ્તિયાક ધારણ કરી ગુજરાતનો સ્વતંત્ર

સુલતાન બન્યો તેના પૌત્ર અદમશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ વસાવ્યું.

ગુજરાતનો સૌથી મહાન અને પ્રખ્યાત સુલતાન મહમદશાહ બેગડો રાઈ ગયો. આ બાદશાહે ઈ. સ. ૧૪૫૯થી ૧૫૧૧ સુધી બારન વર્ષનો સામો અને જ્વલંત અમલ ચલાવ્યો. તે સરીરે કદાવર હતો અને પુષ્કળ ખોરાક ખાતો, છતાં તે ઘણો બહાદુર અને બળવાન યોદ્ધો અને મહાન રાજ્યકર્તા હતો. ગાદી

સીદી સિયદની જગી

પર આવ્યો. સારે તે પૂરાં ચૌદ વર્ષનો ખરુ ન હતો, છતાં તેણે તેની સામેનું એક ભયંકર કાવતરું અને બહુ હિંમત પૂર્વક દાબી દીધું. પાડોશનાં રાજ્યો સાથે લડાઈ કરી તેણે કચ્છનું રાજ્ય તાબે કર્યું. તેણે ખાનદેશ પર ચડાઈ કરી અને સાર બાદ અદમદનગરના સુલતાનને હોલનાગાદનો ઘેરો ઉઠવી લેવાની ફરજ પાડી. તેણે ગિરનાર અને ચાપાનેરના કિલ્લાઓ તાબે કર્યા આ લડાઈઓ ઉપરાંત મહમદ બેગડાની દરિયાઈ લડાઈઓ એ જ એના જીવનની વધારે રસિક ઘટના છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના દરિયામાં ચાલતી

હિંદુ ધર્મ આદ્યો અને અસ્પૃશ્યોને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બધી જ કોમના મંત્રીઓ એમનાં અનુયાયી બન્યાં. તેમના હેતુલાક અનુયાયીઓ મોટી

કબીર

તેમજ દગ્ગમ વર્ગના હતા. રામાનંદના એક અનુયાયી કબીર મુસ્લિમ વણકર હતા. કબીર દિંદના મહાન ધર્મોપદેશકોમાંના એક ગણાય છે. કબીરને હિંદુ મુસ્લિમ એકબીજાના મહાન અગ્રણી અને પ્રભુના કહીએ તો બિલકુલ અયોગ્ય નથી મનુષ્યમાત્રનું ધ્યેય પરમેશ્વરને મેળવવાનું છે; પણ તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન, ધર્મગ્રંથ હોય કે યોદ્ધો, વેપારી હોય કે ખેડૂત, ધીની હોય કે દગ્ગમ, કુંભાર હોય કે સુધાર. તો પણ શા માટે કોમ કોમ વચ્ચે, માનવી માનવી વચ્ચે બાણબેદ હેવો જોઈએ? કબીરે આ ઉપદેશ લોકોને આપ્યો

અને તેમને પ્રેમ અને બહુલતાનો મત્ર આપ્યો. એમના અનુયાયી હિંદુ તેમજ મુસલમાનો હતા એમના મરણ વખતે બંને વચ્ચે એમના મૃતદેહ માટે ઝગડો થયો. આ પહેલાં પર દાકિની ચાદર ઊંચકતાં નીચેથી ફૂલોનો દગ નીકળ્યો. હિંદુઓએ એ ફૂલે પર બનારસમાં કબીર ચોતરો બાંધ્યો. મુસલમાનોએ એ ફૂલો પર માગરમાં કબર ચણાવી.

આ રીતે હિંદુ અને મુસલમાન કે મો વચ્ચે વધતી જતી અથગ્રમણ કબીરે ટાળી અને કોમ વચ્ચે એકત્ર સ્થાપવાનો બીજો મહાન પ્રયાસ કરનાર મહાપુરુષ ગુરુ નાનક હતા એમણે મને ધર્મના હિંદુ સિદ્ધાંતો એકઠા કરી 'શીખ ધર્મ' નામનો નવો સમ્રદાય સર્જ કર્યો. એમના અનુયાયીઓ આજે

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતદેશમાં જે રાજકીય જૂથો પડી ગયાં, અને તેમની વચ્ચે મુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઉત્તરમાં મુસલમાન રાજાઓની સાથેસાથ રજપૂતાનાના વીર રજપૂત રાજાઓ હતા, અને દક્ષિણમાં વિજયનગરનું મહાન હિંદુ રાજ્ય હતું. મુસલમાન રાજાઓ પણ એક બીજા સાથે માંહેમાંહે લડતા. તેઓ કેટલીક વાર હિંદુ રાજાઓની મદદ કરી પોતાના સહધર્મીઓની સાથે લડતાં પણ અયકાતા નહિ. આરંભમાં હિંદુઓની સ્થિતિ ધણી કઠોડી હતી. તેમને તો નવા માલિકની શુધામગીરી જ કરવાની હતી. તેમને કમરકુની અને હલકી પાવરીના દરજ્જાઓ આપવામાં આવતા. રાજ્યમાં ઊંચા અને માનનીય હોદ્દાઓ તેમને મળતા નહિ. મુસલમાન રાજાઓ પરદેશી હોવાથી તેમને રાજ્યવહીવટના કામમાં હિંદુઓને નોકરીમાં રાખવાની ફરજ પડતી. કાળક્રમે હિંદુઓએ રાજ્યકર્તાની નવી ભાષા શીખી લીધી, તે એજ આશાએ કે રાજ્યના ઊંચા દરજ્જા તેમને પણ મળે. હિંદુ કારીગરો અને શિલ્પીઓને રાજ્ય મહેલો અને મસ્જિદો બાંધવાના કામમાં રોકવામાં આવ્યા. કાળક્રમે મુસલમાનોનો મોટો ભાગ વટલાયેલા હિંદુઓનો બનેલો હતો, અથવા તો તેમનામાંના ઘણાએ હિંદુ બીઓ બનેડે લગ્ન કર્યાં. આવા સંતોગોમાં બંને કોમે એક બીજાના નિકટ સહવાસ અને પરિચયમાં આવી, અથવા તો વટલી ગયેલા હિંદુઓના વંશજો એટલે વર્ણસંકર મુસલમાનો રાજ્યકર્તા થઈ પડ્યા હારે તો આ ઘટના વધુ સંગીન બનવા લાગી.

બંને કોમે વચ્ચે શરઆતનાં ઘણાં સૈકાં સુધીની અથડામણ બાદ બંને કોમના વિચારશીલ અને સારા માણસોને બંને કોમે વચ્ચેની સતત અથડામણની નિરર્થકતા સમજાવા લાગી. એકેશ્વરવાદનો ઇસ્લામનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હિંદુઓનાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકોમાં સ્વીકારાયેલો છે એમ તેમને માલૂમ પડ્યું. બંને કોમના સુધારકો અને સંતો ઠામઠામ એકબીજા, પ્રેમ અને શાંતિનો પેગામ પહોંચાડવા લાગ્યા. ઇસ્લામના સૂફિઓ અને હિંદુ વેદાંતીઓ એકસરખા સહને ઓળખવા તેમજ તેનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા.

ચૌદમા સૈકામાં રામાનંદ નામે મહાન ઉપદેશક અને ગુરુ થઈ ગયા. તેમણે ભક્તમાર્ગનો ઉપદેશ આપી હિંદુ અને મુસલમાન, નીચ વર્ણ તેમજ

ચાંચિયાગીરી તેજે દગાવી દીધી અને પોર્ટુગીઝો સામે ગિસરના મામુલક રામ જોડે સંધિ કરી.

મહમદ બેગડો ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેજે પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ ખીજો ગાદી પર બેઠો. એનાં અમલ દરમ્યાન એજે મેરાડના રાણા જોડે યુદ્ધ કર્યું. આ યુદ્ધનું કાનૂલ માળવાના રાજ્યમાં મેરાડના રાણાની હમયુગીરી હતી મેરાડના રાણાએ મુઝફ્ફરશાહ પર સ્વારી કરી અને મુઝફ્ફરશાહને મડસોર આગળ ઘેરી લઈ વળતો જવાજ આપ્યો. અહીં આખા લશ્કરની કનક કરવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં મુઝફ્ફરશાહ ઇસ્લેમ બદાદુર સુલતાન બદાદુરશાહ ગાદી પર બેઠો. એની જીવન કથા આપણે ખીજે પ્રસંગે તપાસીશું.

પ્રકરણ વીસમું

હિંદીના મુસલમાનોના અમલનો અંત

મહમદ ગઝની ઈ. સ. ૧૦૦૨ ની સલમાં પંજાબનાં મેદાનો પર જિતરી આવ્યો, તે પ્રસંગને પૂર્ણ પાંચ સૈદ્ધ મર્ધ ગયાં, અને ઉત્તર હિંદમાં હસ્તામની કાયમની સત્તા સ્થપાવાને ત્રણસો કરતાં પણ વધારે વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. મુસલમાનો પહેલાંના ભારતના વિજેતાઓ જેવા કે મીના, યીકો, કુથાનો, હજો વગેરે આખરે હિંદુ સમ્રાજ્યમાં અને હિંદુ ધર્મમાં સમાઈ ગયા, અને મહાસાગર જુદી જુદી નદીઓનાં પાણી પોતામાં ઉદરતાથી સ્વીકારી લે છે તેવી રીતે ભારતવર્ષે આ પરદેશીઓને અપનાવી લીધા, બહુ પોતાના કરી લીધા. પરંતુ મુસ્લિમો હજી ભારતવર્ષમાં 'પરદેશી' તરીકે જ રહ્યા હતા. આઘણુ ધર્મને દેશમાંથી બહારથી ઉપેડી નાખવાના મુસલમાન રાજાઓના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા તેમજે મંદિરો તોડ્યાં અને અગ્નિજ્વોની કતલ કરી, તેમ જના હિંદુત્વને તેઓ દાગી શક્યા નહિ. મુસલમાન વિજેતાઓ પોતાના ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સહિત એક વિધર્મી ભાવિ અને શાસક તરીકે ભારતના જનસમૂહથી અલગ જ રહ્યા.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતદેશમાં જે રાજકીય જૂથો પડી ગયાં, અને તેમની વચ્ચે સુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઉત્તરમાં મુસલમાન રાજાઓની સાથેસાથ રજપૂતાનાના વીર રજપૂત રાજાઓ હતા, અને દક્ષિણમાં વિજયનગરનું મહાન હિંદુ રાજ્ય હતું. મુસલમાન રાજાઓ પણ એક ખીખ સાથે માંદોમાંદો લડતા, તેઓ કેટલીક વાર હિંદુ રાજાઓની મદદ લઈ પોતાના સહધર્મીઓની સાથે લડતાં પણ અચકાતા નહિ. આરંભમાં હિંદુઓની સ્થિતિ ઘણી કઠોડી હતી. તેમને તો નવા માલિકની શુભામગીરી જ કરવાની હતી. તેમને કારકુની અને હલકી પાપરીના દરજ્જાઓ આપવામાં આવતા. રાજ્યમાં ઊંચા અને માનનીય હોદ્દાઓ તેમને મળતા નહિ. મુસલમાન રાજાઓ પરદેશી હોવાથી તેમને રાજ્યવહીવટના કામમાં હિંદુઓને નોકરીમાં રાખવાની ફરજ પડતી. કાળક્રમે હિંદુઓએ રાજ્યકર્તાની નવી ભાષા શીખી લીધી, તે એજ આશાએ કે રાજ્યના ઊંચા દરજ્જા તેમને પણ મળે. હિંદુ કારીગરો અને શિલ્પીઓને રાજ્ય મહેલો અને મસીદો બાંધવાના કામમાં રોકવામાં આવ્યા. કાળક્રમે મુસલમાનોનો મોટો ભાગ વટલાયેલા હિંદુઓનો બનેલો હતો, અથવા તો તેમનામાંના ઘણાએ હિંદુ સ્ત્રીઓ જોડે લગ્ન કર્યાં. આવા સંજોગોમાં બંને કોમો એક ખીખના નિકટ સહવાસ અને પરિચયમાં આવી, અથવા તો વટલી ગયેલા હિંદુઓના વંશજો એટલે વર્ણસંકર મુસલમાનો રાજ્યકર્તા થઈ પડ્યા ત્યારે તો આ ઘટના વધુ સગીન બનવા લાગી.

બંને કોમો વચ્ચે શરૂઆતનાં ઘણાં સૈકાં સુધીની અથડામણ બાદ બંને કોમના વિચારશીલ અને સારા માણસોને બંને કોમો વચ્ચેની સતત અથડામણની નિરર્થકતા સમજવા લાગી. એકેશ્વરવાદનો ધરલામનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હિંદુઓનાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકોમાં સ્વીકારાયેલો છે એમ તેમને માલૂમ પડ્યું અને કોમના સુધારકો અને સતો હામદામ ઐક્ય, પ્રેમ અને શાંતિનો પ્રેગામ પહોંચાડવા લાગ્યા. ધરલામના સૂફિઓ અને હિંદુ વેદાંતીઓ એકસરખા સત્યને ઓળખવા તેમજ તેનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા.

ચૌદમા સૈકામાં રામાનંદ નામે મહાન ઉપદેશક અને ગુરુ થઈ ગયા. તેમણે ભક્તમાર્ગનો ઉપદેશ આપી હિંદુ અને મુસલમાન, નીચ વર્ણ તેમજ

ઉચ્ચ વર્ણ આદ્રજો અને અસ્પૃશ્યોને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બધી જ કામના મળ્યો. એમનાં અનુયાયી ગયા. તેમના કેટલાક અનુયાયીઓ મોચી

કબીર

તેમજ દગ્ગમ વર્ગના હતા. સમાનહતા એક અનુયાયી કબીર મુસ્લિમ પણકર હતા. કબીર દિંદના મહાન ધર્મોપદેશકોમાંના એક ગણાય છે. કબીરને હિંદુ મુસ્લિમ એકબીના મહાન અગ્રણી અને પ્રણેતા કહીએ તો બિલકુલ અયોગ્ય નથી. મનુષ્યમાત્રનું ખોય પરમેશ્વરને મેળવવાનું છે; પણ તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન, મર્મયુરુ હોય કે યોદ્ધો, વેપારી હોય કે એકૂત, ધોબી હોય કે દગ્ગમ, કુંભાર હોય કે સુધાર. તો પછી સા માટે કામ કામ વચ્ચે, માનવી માનવી વચ્ચે બાલબેદ હેવો જોઈએ ? કબીરે

આ ઉપદેશ લોકોને આપ્યો. અને તેમને પ્રેમ અને બંધુત્વનો મત આપ્યો. એમના અનુયાયી હિંદુ તેમજ મુસલમાનો હતા. એમના મરણ વખતે બંને વચ્ચે એમના મૃતદેહ માટે ઝગડો થયો. આ પહેલાં પર દક્ષિણી ચાદર ઊંચકતાં નીચેથી ફૂલોનો ઢગ નીકળ્યો. હિંદુઓએ એ ફૂલો પર જનારસમાં કબીર ચોતરો બાંધ્યો. મુસલમાનોએ એ ફૂલો પર માખરમાં કાચર ચણાવી.

આ રીતે હિંદુ અને મુસલમાન કેમો વચ્ચે વધતી જતી અથડામણ કબીરે ટાળી અને કામ વચ્ચે એકવ સ્થાપવાનો બીજો મહાન પ્રયાસ કરનાર મહાપુરુષ મુરુ નાનક હતા. એમણે બંને ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો એકઠા કરી 'શીખ ધર્મ' નામનો નવો સપ્રદાય-શરૂ કર્યો. એમના અનુયાયીઓ આજે

પણ પંજાબમાં મોટી સંખ્યામાં જોરામાં આવે છે. અમૃતસરનું સુરજી મંદિર શીખોનું પાવન ધર્મ છે. શીખોનો ધર્મગ્રંથ ‘ગ્રંથ સાહેબ’ કહેવાય છે.

આવા સંન પુરુષો પેકી તુલસીદાસ અને ચૈતન્યે આપણા દેશના ધર્મના સિક્કાતોમાં નવું ચૈતન્ય રેણું, અને દેશભરમાં જાણવા જોગ ધાર્મિક જાગૃતિ આણી.

ગુજરાતમાં વલ્લભાચાર્ય નામના એક મહાન વૈષ્ણવ ધર્મોપદેશકે ભાગવત પુરાણ પર એક ભાષ્ય રચ્યું - પશ્ચિમ અને મધ્ય દિલ્હીનાનમાં ધણા

લોકો તેમના અનુયાયીઓ બન્યા. મનુષ્યનો આત્મા અને પરમાત્મા એ બંને એક જ વસ્તુ છે અને સાચી ભક્તિથી મનુષ્ય ઈશ્વરનો એકાકાર કરી શકે છે એવો તેમણે ઉપદેશ આપ્યો.

વલ્લભાચાર્ય

આ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવાહો પર કાળક્રમે અવાંગ્મીન ભારતની ભૂમિકા રચાઈ. આ ધાર્મિક, સામાજિક, અને રાજકીય ક્રાંતિના સમય દરમિયાન આધુનિક સમાજ અને વિશ્વભારતનું બંધારણ બહાણું. આજ અરસામાં સાંસ્કારિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ચળવળનાં બીજાં રોપાયાં.

રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુએ તો ભારતદેશ ભંચકર ક્રાંતિ તરફ ધસડાતો હતો. અંધાધૂંધી, અરાજકતા અને અસંતોષ દેશમાં ઘર ઘાલીને બેઠા એ સમયે જ્યારે ભારતની અવદશા ચર્ચ રહી હતી, ત્યારે ઈ.સ. ૧૫૨૬માં બાબર દિલ્હી પર ચડો આણ્યો. બાબરની સત્તારીએ દિલ્હીને આ મહાન રાજક્રાંતિમાંથી

ઉમાંગી લીધું તેણે દિંદિમા સંગીત અને પ્રતિનિધાન રાષ્ટ્રનો પાયો નાખ્યો. ખરેખર, ત્રિપિનાં નિર્માણ મનુષ્યથી ન કળા શકાય એવાં જ હોય છે. એનો આભેદન ચિતાર તમને મોગલ અમલના અભ્યાસથી મળી રહેશે.

પ્રકરણ એકવીસમું

મોગલ યુગ

નવા યુગના મંડાણ

મોગલોનું આગમન પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એક નવા યુગની શરૂઆત જોડે સંકળાયેલું છે. એ જમાનામાં દુનિયામાં નવીન ભૌગોલિક શોધખોળો ઘર્ષરહી હતી. નવી દુનિયાનાં દ્વાર યુરોપના સાહસિક વીરો માટે ખૂલી ગયાં હતાં. વારકો ડા ગ્રામાએ હિંદ અને યુરોપ વચ્ચે વ્યાપારનો નવો જળમાર્ગ શોધ્યો, અને પશ્ચિમના લોકોએ ભારતવાસીઓ જોડે પણ સંપર્ક સાધ્યો. આજ સમયે યુરોપમાં વિદ્યા અને શાનનો પુનર્જન્મ થયો, અને તેમાંથી એક મહાન ધાર્મિક ક્રાંતિ ઊભી થઈ.

ભારતવર્ષમાં પણ શરૂઆતની અથડામણોના કાળ પછી દેશનાં આધાર્તા બળો વચ્ચે સમાધાનરૂપિ કેળવાવા માંડી. દેશભરમાં નવીન એનન અને વિશાળ બંધુત્વની ભાવના ફેલાવા માંડી.

આ ઉપરાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં રાજક્રાંતિ અને અંધાધુંધીને થેડે થેડે આંતરે મહાન રાજ્યોનો ઉદય થયો. આ રાષ્ટ્રોએ પ્રજાને શાંતિ અને સમૃદ્ધિ આપ્યાં, એટલું જ નહિ, પરંતુ સુધારા અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાનો ઠીક ઠીક ફાળો આપ્યો.

આ સિદ્ધિઓમાં રાજ્યકર્તાઓના ચારિત્ર્યને અને વિશાળ ને ઉદાર દર્શનિદુએ ધણો અમલનો ભાગ ભજવ્યો. ભારતદેશના અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં દેશને કાયમનો જે લાભ થયો ન હતો, તે લાભ મોગલ રાજ્યોના

આગમનથી થયો. મોગલ રાજાઓની હેલાંના મુસલમાન રાજાઓમાં ધણી મહાન અને આદર્શ રાજાઓ થઈ ગયા, અને જો કે તેમણે સ્થાપેલા વંશ તેમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી દરમ્યાન મહાન રહ્યા, પરંતુ તેમના મરણ બાદ નાલાયક, મોજાલા કે વિપયક્ષપટ વંશજોને લીધે તેમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી પર પાણી ફરી વળતું. પ્રજાને ફરી ફરી અંધાધૂંધી, ખુનામરડી, અરાજકતા વગેરે પાતનાઓમાથી પસાર થવું પડતું. પહેલાંના દરેકે દરેક મુસલમાન રાજાના વંશમાં ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થયા વગર રહ્યું નથી. 'મોગલ રાજાઓનો અમલ ધણી લાંબા વખતને માટે આ નિયમના અપવાદ રૂપે રહી શક્યો.

ભારતના ઇતિહાસમાં હુમાયુનનો અમલ બાદ કરતાં ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ઈ. સ. ૧૭૦૭ સુધીના લાંબા ગાળામાં મહાન અને શક્તિશાળી રાજાઓના સફળ અમલની પરંપરાની અદ્ભુત ઘટના નજરે પડે છે. આ કાળના દરેક રાજામાં એક નહિ તો બીજી એવી કોઈ વિશિષ્ટ વસ્તુ હતી, અને તેટલા માટે જ આપણે તેમને 'મહાન મોગલો' કહીએ છીએ.

શૈરશાહ સૂર વંશનો અશ્વાન હતો. તેણે થોડા સમયને માટે અશ્વાન સત્તા ફરી સ્થાપી, છતાં તેનો અમલ મોગલોના ઇતિહાસમાં ભગાણ પાડવાને બદલે એક જ ફરી અકાબર થઈ પડ્યો, એટલે એના અમલને મોગલ સમયના ઇતિહાસમાં જ કાયદેસર સ્થાન મળ્યું છે. મોગલોની રાજકીય તેમજ સંસ્કૃતિક સિધ્ધિઓ ધણી મહાન હતી. અકબર અને ઔરંગઝેમ ખરેખર સૌથી મહાન બાદશાહો હતા. અકબરને ખાસ કરીને "ઇતિહાસના રાજાઓમાંના એક" તરીકે ગણવામાં આવે છે. અકબરે પોતાની મહાન કૃતિઓને લીધે ભારતના ઇતિહાસમાં અને ખુબ સ્થાન મેળવ્યું છે. અકબર એક મહાન આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ છે. તેણે જે સલા સિધ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે દરેક દેશને અને યુગને લાગુ પડે છે. અકબરે જે રીતે રાષ્ટ્રનું બંધારણ ઘડ્યું, અને જે રીતે ભારતમાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે પ્રેમ અને એકબીજાનો અત્યુત્ત સંબંધ સાધી મહાન, સંગીન અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર ઘડવાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો, એજ રીતે આપણે આજે સ્વતંત્ર અને અખંડ ભારતનું બંધારણ ઘડી શકીએ. અકબરની સમાધાનની નીતિનો સિધ્ધાંત સ્વીકારીને જ આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓ દુનિયાને વિનાશમાથી બચાવી શકશે.

હવે : પછીનાં પ્રકરણોમાં એ મદદાન યુગની મદદતા અને સિધ્ધિઓ આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને એમ કરતાં આપણે નવી દુનિયાને આરે દોઢાં એવી ભાવના આપણા હિતમાં જાગ્રત થાય છે।

✱

પ્રકરણ બાવીસમું

બાબર

ઈ. સ. ૧૫૨૬—૧૫૩૦

મોગલ આક્રમણ સમયે ભારતદેશની સ્થિતિ

ભારતદેશમાં અંદરઅંદર ઝગડાઓ, અસંતોષ અને અધાધૂધીનું વાતાવરણ આરે કોર પ્રસરી રહ્યું હતું દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય અદશ્ય થયું હતું અને દેશમાં નાનાંમોટાં અનેક રાજ્યો નજરે પડતાં, હતાં. આ રાજ્યો એકબીજા વચ્ચે આયડતાં એટલે દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવી શકે એવી બળવાન મધ્યસ્થ સત્તા ન હતી.

ઉત્તર દિશામાં, પૂર્વમાં બંગાળના ઉપસાગરની પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર સુધીના અર્ધગોળાકારમાં મુસલમાન રાજ્યો પ્રસરેલાં હતાં. આ રાજ્યો પર દક્ષિણ તરફથી રજપૂતાનાનાં હિંદુ રાજા રાણા સંગની સરદારી હેઠળના સંઘ તરફનો ભય ઝૂંબી રહ્યો હતો.

દક્ષિણમાં બાદમની રાજ્યના પાંચ ભાગલા પડી ગયા હતા, અને તેઓ એકબીજા વચ્ચે પોતાની સત્તાને

બાબર

જાલ કરવા તીવ્ર ઠરીફ કરી રહ્યાં હતા. ગુજરાતનો સુલતાન બહાદુરશાહ

સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા તેનો પણ ભય હતો એક દક્ષિણમાંથી કૃષ્ણદેવરાયની આગેવાની હેઠે વિજયનગરના મહાન હિંદુ રાજ્યનો ભય ઝંખૂમતો હતો. હિંદુઓ ફરી એકવાર બચાવન ચતા હતા ઉત્તરમાં રાણો સગ અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણદેવરાય હિંદુઓના મહાન આગેવાનો હતા મુસલમાન રાજ્યોની નમણી અને ડામગતી સ્થિતિની લાજ લઈ ભારતદેસમાં ફરી એકવાર

હિંદુ સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવાનું કામ બહુ અગત્યનું ન હતું. દિલ્હીના અધ્યક્ષ મુલતાન ઈશ્વારીય લોદીના જુલમી અમલથી એની પેતાની જાતના અમીરો દંટાળી ગયા હતા, અને હિંદુઓ ધારે તો રાજ્યસત્તા તેમના હાથમાં આવે એવી મુશ્કેલી હતી.

પરંતુ ભારતદેશને માટે વિધિએ જુદું જ નિર્માણ કર્યું હતું. ઈશ્વારીય લોદીના કાકા આલમખાન અને પંજાબના હાકેમ દૈક્ષતખાન લોદીએ કાબુલના રાજા બાબરને હિંદ આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું, અને તેણે ધણી ખુશીથી તેનો સ્વીકાર કર્યો.

બાબર ભારતમાં ખનતા ખનાવોનું બારીક અવલોકન કરતો હતો. હિંદનું રાજ્ય જીતવા એના હૃદયમાં ક્યારની પે ઉત્કંઠા પ્રગટ થઈ હતી. મહાન તૈમૂરસંગના વંશજ તરીકે તેણે હિંદની ગાદી પર ઘરો કર્યો. હિંદ પર એણે પહેલાં ચાર સવારીઓ કરી હતી. પાંચમી સવારીમાં તેને હિંદનું રાજ્ય મેળવવામાં સફળતા મળી. પાણિપતના યુદ્ધમાં એ 'વિજેતા' બન્યો, અને વિજેતા તરીકે તેણે હિંદના રાજ્ય પર ઘરો કર્યો.

બાબરનું પ્રથમ ધ્યેય પંજાબ તરફ હતું, પંજાબની જીત માટે દિલ્હીની જીત જરૂરી હતી એમ એ માનતો.

પૂર્વ જીવન

છેક નાની વયથી બાબર બાપીકી રાજ્યગાદી માટે લડતો હતો. ધણી વાર તેણે એ ગાદી મેળવી અને ગુમાવી. કાબુલની ગાદી પર બેઠો ત્યાં સુધી એણે સહેજ પશુ શાંતિ કે આરામ અનુભવ્યાં ન હતાં. કાબુલનું રાજ્ય હિંદનું સમૃદ્ધિમાન રાજ્ય મેળવવા માટે એક મુંઝવે મંથક થઈ પડ્યું. પોતાના લશ્કરમાં કસાવેલા સૈનિકોની બરતોણરવા માટે કાબુલ એને ધણું અનુકૂળ થઈ પડ્યું.

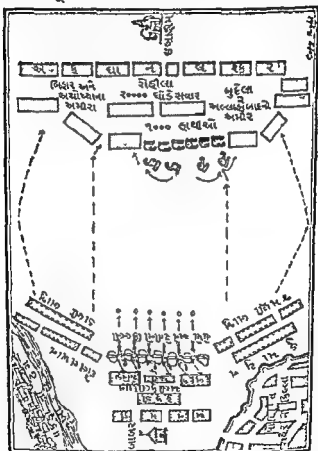
એશિયાના બે સૌથી મહાન વિજેતાના દુશ્મંતરી બાબર બિનરી આવ્યો હતો; પિતૃપક્ષે એ મહાન તૈમૂર લંબનો વંશજ હતો અને માતૃપક્ષે એ મહાન નંદીસખાનનો વંશજ હતો. આમ એની નમોમાં મેગસ તથા

તુર્કી લેહી વહેતું હતું એનામાં તુર્ક લોકોના સંસ્કાર અને મોગલોનાં શૌર્ય ને ઝૂન સ્પષ્ટ માલૂમ પડતાં. ઈ. સ. ૧૪૯૪ માં પિતાનું અકસ્માત મરણ થતાં અગિયાર વર્ષની કિશોર વયે ઝહીરુદ્દીન મહમદ 'બાબર' ફરઘાનાના રાજ્યનો રાજા બન્યો. ફરઘાનાના બાળ રાજા બાબરે તૈમૂરના સામ્રાજ્યના પુરાણા પાટનગર સમરકંદની ગાદી પર બેસવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવી હતી. બે વખત એ પુરાણા રાજ્યાસન પર બેઠો, અને બે વખત શત્રુઓને હાથે પરાજય પામ્યો. રાજ્ય વગરના રાજા તરીકે નવા રાજ્યની શોધમાં તે આમતેમ દશ વરસ સુધી રખડ્યો અને આઘડ્યો. દશ વરસની ગામઘસ બાદ તે કાશુગરમાં રાજ્ય સ્થાપવા સફળ થયો. પરંતુ કાશુગરના નાના કુંગરાળ રાજ્યથી બાબર જેવો મહત્વાકાંક્ષી કેવી રીતે સંતોષ પામે? તેની સત્તાભૂખી આંખો સમૃદ્ધ ભારતદેશ પર ક્યારની ચે મંડાઈ રહી હતી. એટલામાં તેને આક્રમખાન અને દૌલતખાનનું આમંત્રણ મળ્યું. એથી તો તેણે હિંદ પર આક્રમણ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કરી દીધો. દૌલતખાનના આમંત્રણમાં બાબરને પૂરો ભગેસો ન હતો. એની શુભનિષ્ઠા વિષે શંકા લાવવાનાં એની પાસે સખ્ત કારણો હતાં, એટલે બાબરે પ્રથમ પંજાબ છતી લઈ પોતાના માર્ગને સુરક્ષિત કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ ના ડિસેમ્બર માસમાં ૧૨,૦૦૦ માણસના લશ્કર સાથે તેણે સિંધુ નદી ઓળંગી દૌલતખાન હવે પાકો દિલ્હીના સુલતાનના પક્ષમાં જોડાયો હતો. માર્ગમાં તેણે બાબરનો સામનો કર્યો. પરંતુ બાબરે તેને ઘણી સહેલાઈથી હરાવ્યો અને દિલ્હી તરફ ફર્યો.

પાણીપતનું પહેલું યુદ્ધ : ઈ. સ. ૧૫૨૬

બાબર દિલ્હી પહોંચે તે સમય દરમ્યાન ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાની પ્રચંડ સેનાને પાણીપતના મેદાનમાં ગોઠવી દીધી. તેના લશ્કરમાં ૧,૦૦,૦૦૦ ઘોડેસવારો અને ૧૦૦ હાથીઓ હતા. બાબરનું સૈન્ય માત્ર ૧૨,૦૦૦ ઘોડે-સવારનું બનેલું હતું. બાબરની પાસે હાથી ન હતા એ ખરું, પરંતુ તેની પાસે એ જમાનામાં હિંદમાં લાગ્યેજ વપરાતી હોય એવી તોપો હતી. તે ઉપરાંત તે અનુભવી અને કાબેલ સેનાપતિ હતો. તેણે પોતાના યુદ્ધયંત્રને સંપૂર્ણ બનાવ્યું હતું. તેનું યુદ્ધયંત્ર એ જમાનામાં આખા એશિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું.

આવા કુશળ સેનાપતિની સામે ઈશ્વારીય પોતાના મોગ છતાં અવ્યવસ્થિત લશ્કર વડે કથી વિસાતમાં ન હતો તે મિત્ર અનુભવી, બેદરકાર અને ઉદ્દત્ત હતો. લશ્કરની વ્યૂદ રચના તેને આવડતી ન હતી.

પાલીપાનની વ્યૂદરચના

બામરે પોતાના લશ્કરને પાલીપાનના મેદાનમાં ધણી જ કુશળતાથી અને સમાગથી ગોઠવી દીધું. ઇશ્વારીયની વ્યૂદરચનાની સરખામણીમાં બામરની

વ્યૂહરચના અત્યેક અને ઉત્તમ હતી. તેણે પોતાની તોપો મધ્ય ભાગમાં પણ આગળના મોરચા પર ગોઠવી દીધી. તેની પાછળ બે જણાએ રાખ્યા. લશ્કરની બે હારો બે બાજુ પર ગોઠવી દીધી. તેની પાછળ વળી પાછા ગોળદાંતે રાખ્યા. તેમની પાછળ લશ્કરની બે હારો બાજુ પર ગોઠવી દીધી. તે સાથે અમુક લશ્કરને અનામત પણ રાખી મૂક્યું. ઈ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે ઈશ્લાહીમ એક લાખની મોટી સેનાના સંખ્યા બળથી મોગલોના નાના લશ્કરને કચડી નાખવાના ઇરાદાથી ધસી આવ્યો. પરંતુ બાબરની સુન્દર વ્યૂહ રચના આગળ એનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. બાબરની તોપોએ ઈશ્લાહીમના હાથીઓને ગાંઘા બનાવ્યા, એટલે ગાંઘા બનીને નાસભાગ કરતા હાથીઓએ ઈશ્લાહીમના જ લશ્કરમાં લંગાણ કર્યું અને ગડગડ મચાવી મૂકી આવો લાલ લઈ બાબરની ઘોડેસવાર ટુકડીઓ શત્રુની ચારે બાજુએ ફરી વળી અને લયંકર સત્રામ ચાલ્યો. ઈશ્લાહીમ લોહી ૧૫,૦૦૦ માણસો સાથે રણમાં પડ્યો બાકીનું સૈન્ય પોતાના રાગને મરેલો બોઈ નારી ગયું. પાણિપતનું આ મુઠ્ઠા પણ ભારતના ઇતિહાસના નિર્ણયાત્મક યુદ્ધોમાંનું એક ગણી શકાય. બાબરનો એ મહાન વિજય હતો આ વિજય ઈશ્લાહીમની અપ્રિયતા, તેની વ્યૂહરચનાની ખામી અને તેના સૈનિકોમાં લડવાની ધગશના અભાવને આભારી હતો, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

પાણિપતના યુદ્ધનું પરિણામ

પાણિપતના યુદ્ધથી દિલ્હીના અકબર રાગ્યોની સત્તાનો અંત આવ્યો. હિંદમાં મોગલ સત્તાનો પાયો નંખાયો. પાણિપતના વિજય પછી તરત જ બાબરે તેના પુત્રે હુમાયુને લશ્કરનો એક વિભાગ આપી આગ્રાનો કબજો લેવા મોકલ્યો, અને પોતે મુખ્ય લશ્કર લઈ અકબરને પાછળ ગયો. બાબર ત્રીજે જ દિવસે દિલ્હી પહોંચ્યો.

છતેલા પ્રદેશની વ્યવસ્થા

પોતાના નવા છતેલા પ્રદેશને સુરક્ષિત રાખવા બાબરે આંપતાં પર્ગલાં લીધાં. યુદ્ધમાં મળેલી લૂટ પોતાના લશ્કરના બંધા અકસરો અને સૈનિકો વચ્ચે ઉદારતાથી વહેંચી આપી. પોતાના મુલકમાં સગાંસ્નેહીઓને પણ ઘણી ભેટો મોકલી. દિલ્હીના પાટનગરનો વહીવટ કરવા તેણે એક સૂબો નીમ્યો.

તેમજ તેના સંરક્ષણ માટે એક સેનાપતિ નીમ્યો. જુમ્માને દિવસે જાહેર નિમાજ વખતે પોતાને નામે મસીદમાં 'કુન્યા' પડાવ્યો, અને એમ પોતાની રાજ્યસત્તાનો રાજધાનીમાં જાહેર ઢંટેરો પિટાવ્યો. એ પછી બાબરે ઈ. સ. ૧૫૨૬ ના મે માસની ૧૦ મી તારીખે આગ્રા સહેરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાણિપતની જીત પછી ચાર મહિનામાં બાબરે પોતાની સત્તાને મુકબલ બનાવી. વિરોધી અફઘાનોને કળથી અને દવા દબાવીને તેણે પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. અફઘાનોને પણ વખત જતાં પોતાની અસહાય દશાનું જ્ઞાન થયું. પરંતુ થોડા જ વખતમાં બાબરને એક બીજા વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવો પડ્યો. હિંદુસ્તાનની અસાધારણ ગરમી એના માણસોને અસહ્ય થઈ પડી, અને તેમનામાં ગભરાટ તથા ગ્લાનિની લાગણી ફેલાઈ. બાબરના મુખ્ય અધિકારીઓએ તેને કાબુમાં પાછા ફરવા ધણું દબાવ્યું કર્યું, અને બાબરને પોતાને પણ હિંદમાં ગોઠવું તો ન હતું. કાબુલના બગીચાઓના મધુર વાતાવરણની ઊણપ એને હિંદમાં જણાઈ. પરંતુ આટલાં દિવસો આત્મભોગથી મેળવેલું રાજ્ય જતું કરવું એને રુચ્યું નહિ, અને કાંઈ પણ ભોગે તેણે હિંદમાં રહેવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. તેમ છતાં જો અમલદારોને કીર્તિ કરતાં પોતાની જાતની નિર્ભયતા વધારે વઢાવી હોય તેમને તેણે વતન પાછા કરવાની છૂટ આપી.

બાબરે હિંદમાં રહેવાના પોતાના દંઢ નિશ્ચયની જાહેરાત કરી, કે તરત જ તેના અનુયાયીઓ પર તેની ધારેલી અસર થઈ. તેમનો મજબૂત ઓછો થયો અને તેમણે પોતાના સરદારને કહી છોડી નહિ જવાના સોગંદ લીધા.

કન્વાહની લડાઈ

આમ અફઘાન સૂબાઓ અને હિમરાવોને બાબર વશ કરી રહ્યો, પરંતુ ઈસ્લાહીમ લે.દીને હરાવવાના કામ કરતાં વધુ વિકટ કામ પર લક્ષ આપવાનો સમય બાબર માટે આવી ઉભો. આ કામ તે હિંદુ રાજાઓની ભોગલ સત્તા સામેનો સંગઠિત સામનો હતો. તે જમાનાના પ્રખ્યાત સુબટ અને મેવાડના રાણા સંગની સરદારી નીચે હિંદુ રાજાઓ મુસલમાનોને હિંદમાંથી દાંડી ઠાંડી દેશમાં હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને કટિબદ્ધ થયા. અત્યાર સુધી બાબરને પોતાના જ

જનભાઈએ સાથે લડવાનું હતું. હવે તેને જાગી કક્ષાના, ઉમદા લડાયક ખમીરવાળા ક્ષત્રિયની સાથે લડવાનું હતું નાનામોટા ૧૨૦ રાજાઓ સંગના ધ્વ નીચે એકલા મળ્યા.

૮૦,૦૦૦ નું હથેળી અને-૫૦૦ હાથીઓની સેના લઈ રાણો સંગ બાબરના લશ્કરને ભેટવા નીકળી પડ્યો. બાબર તેનું નાનું પથુ કસાયેલું અને આકરી કસોટીમાંથી પસાર થયેલું લશ્કર લઈ મેદાને પડ્યો હતો. બંને લશ્કરો સામસામાં આવી મળ્યાં. રણમેદાનમાં રણપૂતોનું સંખ્યાબળ જોઈ મોગલ સિપાઈઓના હૃદય ગગડી ગયા રણપૂતોએ હલ્લો શરૂ કર્યો તેમણે મોગલોના મોખરાનાં દુબોનો સંહાર કરી તેમને પાછા હઠવાની ફરજ પાડી. આ દારથી બાબરના લશ્કરમાં નિરાશા ફેલાઈ, પણ બાબરે સમયસુચકતા વાપરી

રાણો સમ

અને પ્રસંગ સંભાળી લીધો. આજુ થુદે તેણે રણમેદાનમાં બંદગી કરી અને દાર છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી પોતાના સૈનિકોને જુરસાબરું અને પ્રેરક લાપથ આપ્યું. તેણે તેમને કહ્યું, “શત્રુ સૌને મોઢું કે વહેલું આવે છે, માટે કાયર મઈ ગરવા કરતાં બડાદુર વીર તરીકે મરવું એ આપણે માટે વધુ ધરજવા જોગ છે.”

બાબરના શબ્દોએ સૈનિકોને ઉશ્કેર્યાં. કુરાનના સોગંદ લઈ તેમણે મરણિયા યદ્ધ લડવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. ઈ. સ ૧૫૨૭ ના માર્ચ મહિનાની પહેલી તારીખે બંને લશ્કરો ઉવટની લડાઈ માટે કન્વાહ આગળ ભેગાં

મળ્યાં. બાબરે પાણિપતના યુદ્ધની વ્યૂહરચના તથા મુકિતઓ અગ્રમાવી તેના શિસ્તપાલક ચૌદાઓએ રજપૂતોની કતલ ચલાવી, અને તેના દાર-ગોળાએ રજપૂત સૈન્યમાં કાળો ફેર વર્નાઓ. ઘણા રજપૂત રાગ્યો. રણમાં પડ્યા, રાણો સંગ સખત ધનાયો અને મુસીબતથી નારી પૂઝ્યો. બાબરે હિંદુઓ પર આ મહાન વિજય મેળવી 'ગાઝીપદ' મેળવ્યું.

પાણિપતના યુદ્ધ પછી કન્વાહનું યુદ્ધ એ બાબરનો મહાન વિજય હતો. એક જ વર્ષના ગાળામાં બાબરે બે નિર્ણયાત્મક યુદ્ધો ખેડ્યાં. પાણિપતે અકબરના સત્તા તોડી નાખી અને કન્વાહના યુદ્ધે રજપૂતોના સંઘને તોડી નાખ્યો. હિંદુ સત્તાની પુનરુદ્ધાપનાની બધી આશાઓ ધૂળભેગી મળી ગઈ.

કન્વાહની જીતથી હિંદમાં મોગલ રાજ્ય વધુ સંગીન બન્યું. બાબરને રાજ્યગાદી માટે હવે ફરી લડવાનું ન રહ્યું. એક ઇતિહાસકારના શબ્દોમાં કહીએ તો હિંદ આવતા પહેલાં બાબર સેનરંજની રમતના 'રાખના પ્યાદ' જેવો હતો. આ જીતથી તે હિંદમાં 'ગિન દરીફ' બન્યો.

બાબરના આબરનાં આક્રમણો અને મૃત્યુ

બાબરે જન્મના નદી ઓળંગી ચંદેરીના કિલ્લાને ઘેરા લાલી પોતાની વિજ્યકૂચ આણુ રાખી. ચંદેરીના રાજા મેદિનીરાયે પોતાના પુરાણા કિલ્લાનું રક્ષણ પોતાના જનના જોખમે કર્યું. બાબરે શત્રુ સામે ટકી ન શકાવાથી રજપૂતાણીઓએ જૈડર કર્યા અને રજપૂતોએ કેસરિયા કર્યા, ઈ. સ. ૧૫૨૭.

હવે બંગાળ અને ગિહારનાં પહાણુ રાજ્યોને તાબે કરવા બાબરે નજર દોઝાવી. ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં ગોઆ નદીને કિનારે તેણે આ બંને રાજ્યોને સખત શિકસ્ત આપી. આ બધી જીતોથી બાબર ઉત્તરમાં ઓઝસસ નદીથી દક્ષિણમાં બંગાળના ઉપસાગર સુધીના વિશાળ પ્રદેશનો રાજા બન્યો.

બાબર પોતે મેળવેલા વિજ્યોનો લાલ ઉઠાવવા સર્મ્મથો ન હતો. પહાણુ રાજ્યો પરની છેલ્લી જીત મેળવ્યા પછી એક જ વર્ષમાં તે ૪૭ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. તેના દેહ પછાં વર્ષોના એક સરખા યુદ્ધવ્યસાયથી કથળી ગયો હતો. તે સાથે ભારતની ગરમ આશ્રોદ્ધસ તેને વિધાતક નીવડી. બાબરનું અકાળ અવસાન એના જ્યેષ્ઠ અને વઢાણા પુત્ર હુમાયુનની ગંભીર

માંદગીને આભારી હતું એમ પણ કહેવાય છે. બાબરે પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કરી દુમાયુનને બચાવ્યો. કેવો પુત્રધેવો અને પ્રેમાળ પિતા !

બાબરનું પાત્રલેખન

હિંદના ઇતિહાસમાં અને પૂર્વના પ્રદેશમાં થઈ ગયેલા અતિ અદ્ભુત, રોમાંચક અને આકર્ષક મહાપુરુષોમાંનો એક બાબર હતો. તે કવિ, ચિત્રકાર, ગવેયો, ખગોળવેત્તા, આદર્શ સૈનિક, સુભટ અને મહાન રાજા હતો. તે પ્રેમાળ પતિ, દયાળુ પિતા, સ્નેહી મિત્ર, અને વીર પણ ઉદાર શત્રુ હતો.

શાહી લેખકોમાં બાબરે અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે. તેના જીવનનાં સંસ્મરણો “Memoirs of Babar” ‘બાબરનામા’ તરીકે ધણું જાણીતું અને ભરોસાપાત્ર ઐતિહાસિક પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં બાબર પોતે જોયેલાં માણસો અને સ્થળોનો સાચો હેવાલ આપે છે, તેમાં તે જુદા જુદા માણસો, તેમની રીતભાત, પોશાક, ધંધારોજગાર, તેમની ટેવો અને શોખનું વર્ણન કરે છે.

બાબર જો કે એક નાના રાજ્યનો ઠાકોર હતો, છતાં તે પોતાના બાહુબળથી અને પ્રારબ્ધથી હિંદમાં એક મહાન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખવા સમર્થ થયો હતો. તેણે તો માત્ર આ પાયાના અણતરમાં પહેલો જ પથ્થર બેસાડ્યો, પરંતુ એના પોત્ર અકબરે તેના ઉપર એક મહાન અને બળવાન સામ્રાજ્યની સુંદર ઇમારત બની કરી. પોતે જીતેલા પ્રદેશોને સંગઠિત કરી, સંગીન રાજ્ય રચાવવાનો અને તેનો યોગ્ય વહીવટ તથા વ્યવસ્થા કરવાનો પૂરતો સમય બાબરને મળ્યો ન હતો, છતાં તે પોતાના વ્યક્તિગત પ્રભાવથી મેળવેલું રાજ્ય ટકાવી શક્યો. બાબર એક મહાન વિજેતા હતો. તે મુત્સદ્દી ન હતો. તે મહારાજાકાંક્ષી અને સાહસિક વીર પુરુષ હતો.

બાબર જેવો તેવો વિજેતા ન હતો. તેની ગળથુથીમાંથી જ તેનામાં લગ્નચક ખીંચી જીનવું હતું. આ ખીંચી તેણે મરતા સુધી જાળવી રાખ્યું અને જગતને બતાવ્યું. જીતેલા મુલકો અને પ્રજા તરફનું એનું વર્તન ઉદાર, અને શિષ્ટ હતું. તેનું સ્વાભાવિક ઝનૂન, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસ્કારને લીધે લગભગ તેનામાંથી બીતરી ગયું હતું, તેમ છતાં એના નામે ધાતકી અને દૂર વર્તનના

કોઈ બનાવો નોંધાયા હોય તો તે એ જમાનાની સામાન્ય અને પ્રચલિત કૂસ્તાને આભારી હતા, નહિ કે બાબરના સ્વભાવને. એને હાથે કાફરોની કતલ કર્યાનો કે તેમનાં મંદિરોનો નાશ કરવાનો એક પણ દાખલો નજરે પડતો નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુએ મોગલ આક્રમણ, પહેલાંનાં મુસલમાન આક્રમણોથી તદ્દન નિરાણુ પડી જાય છે. આ ઉપરાંત ભારતની હિંદુ પ્રજાએ મોગલ રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો; કારણ કે પહેલાંના મુસલમાન રાજાઓના અમલ દરમ્યાન તેમની દશા કદોડી હતી. તેમના પર અસહ્ય જુલમ ચતા અને કરવેરાના તેમજ ધાર્મિક જુલમના બોળ તથા હિંદુ પ્રજા કચ્છાઈ જતી હતી. મોગલ રાજાઓ ધર્મસહિષ્ણુ તથા પ્રગતિમાન હતા.

— સ્નાધ્યાય —

- ✓ ૧. બાબરના આક્રમણ વખતે ભારતદેશની પરિસ્થિતિ કેવી હતી ?
- ✓ ૨. ભારતમાં મોગલ સત્તા સ્થાપવામાં બાબરને શી શી મુશ્મીબતો નડી ? એ મુશ્મીબતોમાંથી એ કેવી રીતે પાર લીધો ?
૩. પાણિપતના યુદ્ધમાં બાબરની જીત અને ઈબ્રાહીમ લોદીની હારનાં કારણોની ચર્ચા કરો.
- ✓ ૪. બાબરનું પાત્રલેખન કરો.
૫. દૂક નોંધ લખો,
(ક) 'બાબરનામા' (ખ) સિક્કી અથવા કન્વાલનું યુદ્ધ (ગ) રાણો સગ

પ્રકરણ તેવીસમું

હુમાયુન

બાબરના મૃત્યુ પછી હુમાયુન દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. હુમાયુનનો અર્થ 'નસીબદાર' થાય છે. પરંતુ બાગ્યે જ કોઈ એના જેવો કમનસીબ હશે !

હુમાયુનને ત્રણ ભાઈઓ હતા : કામરાન, હિંદાલ અને અશકરી. બાબરે મરતી વખતે હુમાયુનને પોતાની છેલ્લી ઇચ્છા દર્શાવી કહ્યું હતું કે 'તારા

ભાઈઓ જોડે ઉદારતાથી તથા પ્રેમથી વર્તજે. પછી તેઓ તારી તરફ ગમે તેવી રીતે વર્તે, અથવા તેમનો ગમે તેવો વાંક હોય' જો કે હુમાયુનના ભાઈઓ અને બેવડા અને નિમકદરામ નીવડ્યા, છતાં હુમાયુન પોતાના પિતાને આપેલા પવિત્ર વચનનું વફાદારીથી પાલન કર્યું કામરાન કામુલનો સૂખો હતો. તે ધણે કૃતમી અને અપ્રમાણિક હતો. હુમાયુને તેને પંખાઓ ખાંત આપ્યો. હુમાયુનની આ ગંભીર ભૂલ હતી. પંખા આપી દેવાથી હુમાયુને જરૂર વખતે સાધનસામગ્રી તેમજ સૈનિકોની ભરતી કરવાના અતિ મહત્વના સ્થાન પરનો કાબૂ ગુમાવ્યો.

હુમાયુન ગાદી પર બેઠો કે તરત જ ચારે બાજુથી તેની સામે દુશ્મનો ઊભા થયા. પિતા પાસેથી મેળવેલી ગાદી સાચવવાનું કામ ધાર્યા જેટલું સહેલું ન હતું હજી તો તે ૨૩ વર્ષનો બિનઅનુભવી યુવાન હતો. રાજ્યને પૂરેપૂરું સગઠિત કર્યા પહેલાં બાબરનું મરણ થયું હતું બાબરના વફાદાર અને અનુભવી સાથીઓ નવા રાજાને વફાદાર રહ્યા, છતાં હુમાયુનમાં બાબરનાં શક્તિ અને ચાતુર્ય ન હતાં. વળી પોતાના સૈનિકોને યોગ્ય રીતે દોરવાની યોગ્યતાની ગંભીર ઉણપ તેનામાં માલુમ પડી આવતી. તે ચચળ મનનો તથા આળસુ હતો. તેની સરખામણીમાં તેના શત્રુઓ વધારે બળવાન હતા. અફઘાનો પોતાની ગુમાવેલી સત્તા તક મળે પાછી મેળવવાનું બૂઝી ગયા ન હતા તેઓ તો તૈયાર જ હતા. ગુજરાતનો સુલતાન બહાદુરશાહ રંજપૂતોની સામે સફળતાથી આગળ ધસ્યો આવતો હતો, અને દૂંક સમયમાં આઝાના સીમાડા સુધી આવી પહોંચે એ અંશભવિત ન હતું. આ બધા કરતાં વધારે બળવાન અને ભયંકર શત્રુ શેરખાન હતો. તે ધોરના શાહી સૂર વશનો અફઘાન સરદાર હતો.

હુમાયુન અને તેની સામે ઊભી થયેલી વિકટ પરિસ્થિતિ

આમ હુમાયુન માટે પરિસ્થિતિ ઘણી ગંભીર અને કટોકટી ભરેલી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાંથી પાર બીતરવા લરકરી સાધન પર પૂરતો કાબૂ, દૃઢ નિશ્ચય, અસાધારણ શક્તિ અને ચાલાકીની જરૂર હતી. બાબરના વંશનો કોઈપણ નબીરો કાબર ન હતો. હુમાયુનમાં પણ ઘણી બહાદુરી હતી. તે લડી

બાણુતો, અને તે એકાગ્રતાથી શત્રુની પાછળ પડતો તો તે તેને દરાવતો. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એ અદ્ભુત શક્તિ પણ દાખવતો. પરંતુ એનામાં એકધારી પ્રવળ દરવાની શક્તિ તથા મહામપણું અને આરોગ્યવળની ઊંચુપ હતી. શત્રુ પર હાથ મેળવ્યા પછી તેને પૂરેપૂરો દાખી દીધા વગર તે મોત્રશોષમાં પડી જતો. અફીણ ખાવાની તેને ખૂબી આદત હતી. અને અફીણના નશામાં જ તે નિર્માલ્ય અને આજસુ બનતો ગયો. પરિણામે અર્ધા કચડાએલા શત્રુઓએ પાછા તૈયાર થઈ જઈ એને હેરાન કરવા માંડ્યો. હુમાયુન અવિચારી અને ચચળ મનનો હોઈ રાજ્યના કામકાજમાં તેમજ અગત્યના નિર્ણયો પર જ્યોતિષીઓની સલાહ લેતો. એનામાં ઘણા ઉમદા અને વખાણવા લાયક વ્યક્તિગત ગુણો હતા. તે વફાદાર મિત્ર, રનેહાણ સાથી, હેતાળ પિતા અને પ્રેમાળ પતિ હતો. તેણે ઉત્તમ શિક્ષણ લીધું હતું. તે ઉદાર અને દયાળુ હતો. હુમાયુનના આ બધા સદ્ગુણો એના દોષોમાં દબાઈ જતા અને તેથી તેની અસર ઝાંખી પડતી. આમ હુમાયુન એક લાયક અને સારો માણસ હતો, પણ તે લાયક રાજા ન હતો. રાજ્યકર્તા તરીકે તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો. ભારતના ઇતિહાસમાં એને સ્થાન મળ્યું હોય અને એનું નામ પ્રખ્યાત થયું હોય, તો તે મહાન આક્રમરના પિતા તરીકે અથવા તો બાળરના પુત્ર તરીકે જ.

હુમાયુનનાં આક્રમણો

હુમાયુનનું પહેલું આક્રમણ લોદી વંશના સરદાર મહમદ લોદી સામે હતું. તેણે મહમદને સહેલાઈથી દરાવી દીધો અને દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

તેનો બીજો શત્રુ બહાદુરશાહ હતો. તેણે બહાદુરશાહને ઈ. સ. ૧૫૪૫માં મંદોસર આગળ દરાવ્યો. બહાદુરશાહ, માળવાના પાટનગર, મંડુ શહેર તરફ નાસી ગયો. હુમાયુને સહેલાઈથી આ શહેર કબજે કર્યું, અને બહાદુરશાહને ગુજરાત ભાગવાની ફરજ પાડી. હુમાયુન લશ્કર લઈ તેની પાછળ પડ્યો અને રસ્તામાં ચાંપાનેર ત્યાં કબ્જે. આમ થોડા વખતમાં હુમાયુન ગુજરાતનો કબ્જો બંધો.

આ વિજયો મેળવ્યા પછી હુમાયુન પોતાની લાક્ષણિક લહેરમાં પડી ગયો. ચારે બાજુથી મુસ્લિમો ઊભી થતી હતી, છતાં તે નિષ્ક્રિય રહ્યો.

હુમાયુન બહાદુરશાહ સાથે ચોકાવે હતો ત્યારે જગાળમા શેરખાન શિરખેર બનતો જતો હતો ચુનારનો કિ'નો સર કરવાથી તે મોગનો સાથે સીધી અથડામણમા આવ્યો હવે હુમાયુનને તેની સામે જવાની ફરજ પડી મુત્સદ્ગીરીમા અને લશ્કરી બુદ્ધિચનામા હુમાયુન શેરખાનને પહોંચી શકે એવો ન હતો શેરખાને આવનજી કરી દેખીતી રીતે પીઠેઠ કરી હુમાયુનને જગાળના અંદરના ભાગમાં આગળ વધવાની ફરજ પાડી આ સમય જગાળમાં ભારે ચોમાસાનો હતો શેરખાને હુમાયુનને જગાળની રાજધાની ગૌડ કબજે કરવા દીધી બીજી બાજુએ શેરખાન હુમાયુનને પાછા હટાવે માર્ગ તેમજ તેના વ્યવહારના માર્ગે રૂંધી નાખવાની યોજના કરતો હતો હુમાયુને છ મહિના ગૌડમાં એશખારામમા ગાળ્યા અને ચોમાસુ પૂરું થતા તેને પોતાની કોશી રિયતિનું જ્ઞાન થયું તેણે પાછા ફરવા તૈયારી કરી પરંતુ શેરખાને તેને આમાદ રીતે સપડાવ્યો ચૌસા આગળ અને લશ્કર બેગાં મળ્યા અને હુમાયુનની સપૂર્ણ હાર થઈ એમ કહેનાય છે કે હુમાયુન એક કિસ્તીની મશકે લઈ ગંગા નદી આગળી નાસી જવા ભાગ્યશાળી નીવળ્યો વર્ષો બાદ જ્યારે એ પાછો ફર્યો ત્યારે પેના કિસ્તીને યાદ કરી તેનો ધણી ઉદાર રીતે બહેનો વાળ્યો સારપછી લગભગ એક વર્ષ સુધી અને પક્ષેએ આખરી યુદ્ધ માટે તૈયારી કરી ઈ સ ૧૫૪૦ ના મે માસની ૧૭ મી તારીખે કનોજ આગળ અને લશ્કરો બેગાં મળ્યા કનોજની આ લડાઈએ થોડા વખતને માટે મોગન સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો

શેરખાનને હાથે હાર્યા પછી હુમાયુને પદર વર્ષ રખડપટ્ટીમા ગાળ્યા તેના ભાઈ કામરાને તેને મદદ ન કરી, અને અસ્કરી તો એક લશ્કર લઈ તેની સામે આવ્યો હુમાયુન તદ્દન અસહાય જાન્યો હવે તેણે હિંદમાંથી નાસી જઈ ઈસિન દેશના રાજા શાહ તમસ્પનો આશરો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે શાહ તમસ્પ બાબરનો મિત્ર હતો

હુમાયુન ધરબાર વિનાનો થઈ ગયો રાજ્ય શુભાવીને તે રખડતો હતો તે દરમ્યાન ઉમરકોટ આગળ ઈ સ ૧૫૪૨ ના ઓક્ટોબરની ૧૫ મી તારીખે તેની બેગમ હમીદાબાનુએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો પુત્રજન્મની ખુશાલીના પ્રસંગે હુમાયુન પાસે પોતાના વફાદાર અનુયાયીઓને શિરપાન

આપવા કશું ન હતું. તેની પાસે હતી થોડી કસ્તૂરી. તેણે દરેક સાથીને થોડી થોડી કસ્તૂરી વહેંચી. હિંદના મહાન સમ્રાટ બનવાને સન્નિવેશ પુરુષનો આવા વિચિત્ર સંજોગોમાં જન્મ થયો.

થોડા સમય બાદ હુમાયુને ઇરાનના શાહને કંદહાર છૂતવા લશ્કરી મદદ આપવા સમજાવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૪ માં તે ઇરાનથી બેપજો. અરકરી પાસેથી કંદહાર છૂતી લઈ તેણે કાબુલ પર આક્રમણ કર્યું અને તે પછી છૂતું ફેટલાએક પ્રવાસોને અંતે હુમાયુન પોતાના ભાઈઓને જેર કરી રાક્યો. હિંદાલ લડતાં લડતાં જ માર્યો ગયો. અરકરી મક્કા હજ કરવા જતાં મરી ગયો, અને કામરાનની આંખો ફોડી તેને મક્કા મોકલવામાં આવ્યો. તે પછી ત્યાં મરણ પામ્યો. અફઘાનિસ્તાન છૂટા પછી ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં બાબરને માટે જે સંજોગો હતા તેવા જ સંજોગો હુમાયુન માટે બિમા થયા. હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ કરી શુભાવેલું રાજ્ય મેળવવાનું અગત્યનું મથક એણે મેળવ્યું. ત્યાં સુધી શેરશાહ શુવતો હતો ત્યાં સુધી તો પોતાનું રાજ્ય મેળવવાની એક પછી આશા ન હતી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં શેરશાહ મરણ પામ્યો. અને સાર પછી અફઘાન રાજ્યમાં અધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થા ફેલાઈ. શેરશાહના વંશજો નમાશા અને નાલાયક નીવડ્યા. જે તક માટે હુમાયુન વરમોથી તાકીને બેઠો હતો તે પ્રસંગ તેને હવે આવી મળ્યો, અને ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં તેણે હિંદ પર સવારી કરી. સૂર વંશનો રાજા સિંકંદરખૂર લશ્કર લઈ સામો ગયો. પંજાબમાં સરહિંદ આગળ લડાઈ થઈ. હુમાયુન વિજયી નીવડ્યો અને તેણે શુભાવેલી ગાદી પાછી મેળવી, ઈ. સં. ૧૫૫૫.

હતલાગી હુમાયુન મુસીબતે પાછું મેળવેલું હિંદનું રાજ્ય બેગવવા ઝાઝું છૂલ્યો નહિ. એક દિવસ નમાજ પઢવાની બાંધ સાંજનાં મસ્જિદમાં જવાની ઉતાવળ કરતાં તે પોતાના મહેલના દાદરના લીસા પગથિયા પરથી સરી પડ્યો; એથી સખત ઈજા થઈ અને તે ઈ. સ. ૧૫૫૬ ના જાન્યુઆરીની એવીસમી તારીખે મરણ પામ્યો. એક અર્વાચીન ઇતિહાસકારના શબ્દોમાં “હુમાયુને જીવનમાં ગુલાટી ખાધી અને આખરે તેમાંથી એ ગુલાટી ખાઈ તે મૃત્યુના મુખમાં સપડાયો.”

— સ્વાધ્યાય —

- ૧ “મહાન પિતાનો પુત્ર અને મહાન પુત્રનો પિતા હુમાયુન જ્યારે કમનસીબ હતો” ઉપર કથનનો અર્થ સમજાવી તેનું યોગ્ય સમર્થન કરો.
- ૨ ગાદીએ બેઠા પછી હુમાયુનને ક્યા ક્યા શત્રુઓનો સામનો કરવો પડ્યો ? તેમાં તેને કેટલે અંશે સફળતા મળી ?
- ૩ હુમાયુનની કઈ ભુલો એને નડી ?
- ૪ હુમાયુને શુભાવેથી ગાદી ગી રીતે પાછી મેળવી ?

— પ્રકરણ ચોવીસમું —

શેરશાહ

પૂર્વવૃત્તાંત

હિંદના ઇતિહાસમાં શેરશાહે ધણું જિંદુ સ્થાન મેળવ્યું છે. ભારતના પ્રભાવશાળી અને અસાધારણ શક્તિવાળા રાજ્યકર્તાઓમાં તેની ગણના થાય છે. તેના જન્મના ચોક્કસ દિવસ વિષે માહિતી મળતી નથી, પરંતુ તે સત્તામાં આવ્યો ત્યારે તેનું વય આશરે ૫૦ વર્ષનું હતું. તેનું મૂળ નામ ફરીઃ હતું અને જાતિએ તે શુદ્ધ અફઘાન હતો. સુલતાન બહલોલ લોદીના બેલાવવાથી તેનો દાદો હિંદમાં આવ્યો હતો. પોતાનું અવધણું તેણે પોતાના પિતાની સહસ્ત્રામની જાગીરમાં ગાળ્યું હતું. અહીં જ તેને રાજ્યવહીવટના પ્રથમ બોધપાઠો શીખવાની તક મળી. પિતાની જાગીરનું મહેસૂલ ઉધરાવવાના કામમાં તેણે ધણી હેસિયારી તથા સમજશક્તિ બતાવ્યા અને મહેસૂલના અટપટા કામનો અનુભવ મેળવ્યો, જે એને આગળ જર્તા પણે કામ લાગ્યો. ખેડૂતો તરફ જમીનદારોએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, તથા તેમની સહાનુભૂતિ, સહકાર અને સતોષ પર જ જમીનદારની આજ્ઞાદી રહેલી છે, તેનો સાચો ખ્યાલ શેરશાહે કયો પિતાના મરણ બાદ કોદુમિક મુસ્લિમોને લીધે એને ઘર છોડી દૂરના પ્રાંતમાં જવું પડ્યું તે નોકરીની શોધમાં દિલ્હી અને આગ્રા ગયો. બાબરે તેની શક્તિનું ખરું માપ કાઢી

તેને નોકરીમાં રાખ્યો. આ સમયે તેણે 'શેરખાન'ની માનવંતી પદવી મેળવી.
ઘોડા સમયમાં બાબર તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને શક્તિ જોઈને કંપાઈ ગયો.

શેરશાહ

પૂરતી જ બહારથી બતાવતો હતો. દુમાયુન હજી યુવાન અને બિનઅનુભવી હતો, જ્યારે શેરશાહ ઘણો અનુભવી, કસાયેલો તેમજ હોશિયાર હતો. ત્રિશાહી ઉદરને રમાડે તેની યુક્તિથી શેરશાહે દુમાયુનને રમાડ્યો. બાબરે એની ગાદી પછુ લઈ લીધી, અને તેને રખડતો કરી મૂક્યો.

શેરશાહ ઈ. સ. ૧૫૪૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. તેણે પોતાનાં બુદ્ધિજન, પરાક્રમ અને ચાતુર્યથી દિલ્હીની ગદી મેળવી હતી. તેણે આ ઉચ્ચ સ્થાન માટેની પોતાની લાચકાત સંપૂર્ણ રીતે પુરવાર કરી કેટલાક એને ગાદી પચાવી પાડનાર તરીકે ઓળખે છે, કારણ કે એના પછી હિંદુસ્તાનના સિંહાસન પર ફરી એક વાર તેમજના વંશના રાજાઓ

તેને આ માથુસ લયંકર લાગ્યો. તેને પકડવા માટે તેણે વિચાર પછુ ક્યો પરંતુ ચતુર અને દૂરંદેશીત્વે શેરખાન બાબરની યુક્તિ કળી ગયો અને પિનાની જાગીર તરફ પાછો ફર્યો, ઈ. સ. ૧૫૨૮. સારખાદ તે ગિહારના સુબતાન મહમદની નોકરીમાં જોડાયો. પાછળથી સુબતાનના મરણબાદ તે લગભગ ગિહારનો રાજ્યકર્તા થઈ પડ્યો પછી તેણે યુનાનનો કિલ્લો સર, ક્યો અને પોતાની રિયતિ મજબૂત બનાવી. આ કિલ્લો લીધાથી તે મોગલોના સીધા સંબંધમાં આવ્યો. મોગલો તરફની વફાદારી તે સ્વાર્થ સાધવા

ખેદા. શેરશાહે હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપીને બેઠેલા પરદેશીઓને હાંકી કાઢી દિલ્હીમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એટલે વિજેતા તરીકે હિંદની ગાદી પર તેને મોગલો નેટલો જ હક હતો. મધ્યકાલીન યુગના હિંદના રાજવીઓમાં તે સૌથી ઉત્તમ રાજ્યકર્તા યર્ષાગ્યો, એ વાત તો સૌ કબૂલ કરે છે.

શેરશાહ ને કે ઇસ્લામનો સુસ્ત અને આગ્રહી અનુયાયી હતો, છતાં હિંદુઓ તરફ તેણે ધર્મસહિષ્ણુના બતાવી. હિંદુઓની બહુમતીવાળા દેશમાં તેમની સહાનુભૂતિ અને સહકાર વિના કોઈ પણ પરદેશી રાજા હિંદ પર સફળ રાજ્ય કરી શકે નહિ, આ મહાન સત્ય એને પહેલેથી જ સમજાયું હતું, અને તેથી જ તેણે હિંદુઓને છૂતી લેવાની દૂરંદેશી ભરેલી રાજ્યનીતિ અમલાર કરી હશે. તે ઉદાર હતો, ન્યાયી હતો, ઉદ્યમી હતો, અને જરૂરને વખતે શત દિવસ કામ કરતો. તે કહેતો—“મહાપુરુષોએ સદા પ્રવૃત્તિમય રહેવું જોઈએ.” હિંદનો તેને પૂરેપૂરો અને ઝીણવટભર્યો પરિચય હતો. હિંદની ખેતીવાડીની અને મહેસૂલી સ્થિતિનો તેને ઊંડો અભ્યાસ હતો. ખેતીપ્રધાન ભારત જેવા દેશ પર આ જ્ઞાન વિનાનો કોઈ પણ રાજવી સફળ રાજ્ય કરી શકે નહિ. પ્રજાના સાચા રખેવાળ અને ન્યાયી કાયદા ધાન્યાર તરીકે તેણે નામના મેળવી. આટલા યશો હોવા છતાં શેરશાહ કેટલાક આક્ષેપોમાંથી બચી શકતો નથી. તેના દુશ્મનો તેને સ્વાર્થી, કપટી અને આપેક્ષા વચન તોડનાર તરીકે વખોડી કાઢે છે. પરંતુ આ દોષો તો શહેરશાહના સમકાલીન ધણા રાજદારી પુરુષોને લાગુ પાડી શકાય એમ છે.

શેરશાહની સ્મૃતિ ધણા લાંબા કાળ સુધી એની પ્રજાએ જાળવી રાખી. એના ઉત્તમ અમલને યાદ કરી લોકો તેને વખાણતા અને તેના શત્રુ માટે દિલગીર ચતા. શેરશાહ અને તેની પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ પિતાપુત્રના સંબંધ જેવો હતો. તે અમીર અને ગરીબ બંનેને એકી આંખે જોતો. એના નિબંધપાત પલણુનો એક દાખલો નીચે આપ્યો છે.

એક દિવસ શેરશાહનો ન્યેય શાહજહો અદેલખાન દાથી પર બેસી આગમની એક શેરીમાંથી પસાર થતો હતો. માર્ગમાં તેણે કોઈ ખંડેર જેવા ધરમાં એક સ્ત્રીને નહાતી જોઈ. સ્ત્રીના સૌંદર્યથી શાહજહો આકર્ષાયો અને તેના તરફ તેણે પાનતું બીડું ફેંક્યું. પરંતુ આવા નિર્લજ્જ વર્તનથી તે સ્ત્રી ધણી

ખિસિયાણી પડી મઈ અને પોતાની આખર ખાતર મરવાને તૈયાર થઈ. તેને ધણી એક સાધારણ દુકાનદાર હતો. તેને આ વાનની જાણ થઈ, અને તેને પોતાની સ્ત્રીને આત્મહત્યા કરતી અટકાવતાં ધણી મુશ્કેલી પડી તે શેરશાહના દરબારમાં ગયો. તેણે રાગને પોતાની ફરિયાદ સંજળાવી અને ન્યાય માગ્યો. બધાની અગત્યથી વચ્ચે શેરશાહે યોગ્ય સુકાદો આપ્યો અને વેરની વસૂલાતનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂક્યો. શાહજહાંએ દુકાનદારની સ્ત્રીની જે રીતે અને જે સંજોગમાં મરકરી કરી, તે જ પ્રમાણે આખરલંગ યથેચ્છી સ્ત્રીના પતિને હાથે શાહજહાંની ખેમની મરકરી ભક્ષે થાય એવો વિચિત્ર હુકમ આપ્યો. અલગત એ જમાનામાં ન્યાયની ખાતર આવા હુકમો આપીને અમુક રાજવીઓ પ્રદંસાને પાત્ર હતાં છે, પણ એવા સુકાદાની કોઈ તાલ્લિક અસર અમલમાં આવી નથી.

શેરશાહનાં આક્રમણ

નવા જીતેલા દિલ્હીના પ્રદેશમાં અશાંતિ અને બેચર્યા સ્થાપવાનું પહેલું કામ શેરશાહે ઉપાડી લીધું. તેણે રાજ્યનાં અગત્યનાં સ્થળોએ યોગ્ય કિલ્લેમંધી કરી અને રાજ્યનાં મોટાં શહેરો વચ્ચે ધોરી માર્ગો બંધાવવાનું કામ ઉપાડી લીધું. આ રસ્તાઓ મુલકની તેમજ લશ્કરી વ્યવહારને માટે ધણી ઉપયોગી થઈ પડ્યા. ગાદી પર બેઠા પછી એ વરસ રહીને તેણે માળવા જીત્યું ઈ. સ. ૧૫૪૨માં તેણે રાયસીનના રજપૂત કિલ્લાને ઘેરો લાલ્યો. બહાદુરીબર્યો સામનો કર્યા પછી રજપૂતો શેરશાહના અભયદાનના વચન પર વિશ્વાસ રાખી શરણે થયા. પરંતુ કપટી શેરશાહે આ વચનનો ભંગ કરી બધા રજપૂતોની હતલ કરાવી. રાયસીનના રાજા પૂરણમલે પહેલાં પોતાની વહાણી રાણી રત્નાવલીને મારી નાખી. પછી બધા રજપૂત સાથીઓ પોતાના રાગને પગલે ચાલ્યા. તેઓ યતુની તક્તવારે વીરને જાળે એવી રીતે મરણ પામ્યા. રાયસીનની હતલ શેરશાહના ઉત્તમ ચારિત્ર પર એક કાળું કલંક છે.

ઈ. સ. ૧૫૪૩ માં શેરશાહે મારવાડના રાજા માલદેવ પર ચડાઈ કરી. ધણી રજપૂત રાજાઓ માલદેવની મદદે ગયા. પરંતુ હેવટે માલદેવને ગુજરાતની સરદાર પર આપેલા “સીતાનાં”ના કિલ્લામાં લગાવું પડ્યું અને મારવાડ શેરશાહના હાથમાં ગયું.

શેરશાહે હવે કલિંજર પર સવારી કરી, ઈ. સ. ૧૫૪૫. આ કિલ્લાનો બચાવ રાજા ફીશનસિંહે સુંદર રીતે કર્યો. રજપૂતોને ચરણે આવવા શેરશાહે કહેણ મોકલ્યું, પરંતુ રાજસીનના ઘેરાના બચાવ પછી રજપૂતો તેનો ભરોસો કરે એમ ન હતું. શેરશાહે કિલ્લા પર બળ્બર મારો ચલાવ્યો અને કિલ્લો પડવાની અણી પર હતો, તેવામાં એની નજીક ઘરમોળો ફાટ્યો. પરિણામે શેરશાહને ઘણી ગંભીર ઈજા થઈ અને તેનું મરણ નીપજ્યું. મરતાં મરતાં વિજય અપાવવા માટે તેણે ખુદનો ઉપકાર માન્યો. તેને સહસ્રામમાં એક સુંદર રોજમાં દાટવામાં આવ્યો.

શેરશાહના સુધારા

પોતાના ટૂંકા અમલ દરમ્યાન શેરશાહને બધા વખત લડવાનું હતું, છતાં પોતાના રાજ્યનો વહીવટ વ્યવસ્થિત અને આદર્શ બનાવવાને માટે તેણે પૂરતો પ્રયત્ન કાઢ્યો. તેનું રાજ્યબંધારણ રાષ્ટ્રીય એકતાના સિદ્ધાંત પર ઘડવામાં આવ્યું હતું. વહીવટી સ્તરેક ખાતર તેણે રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગો પાડી નાખ્યા. તેણે પરગણાને નાનામાં નાના વહીવટી અંગ તરીકે નક્કી કર્યું. તેણે દરેક પરગણાના વહીવટ માટે એક શીજુદાર, એક આમીન, એક ફતેદાર (સંગરી) અને બે કારકુનોની નિમણૂક કરી. કેટલાંક પરગણાં મળીને એક 'સરકાર' બનતી. સરકાર પરગણાથી ચલિમાત્રું વહીવટી અંગ હતું દરેક સરકારમાં તેણે બે અધિકારી નીમ્યા. એક મુખ્ય સીકદાર અને મુખ્ય મુનસફ. મોગલોના સૂબા જેવા ઊંચા પ્રાંતિક વહીવટી વિભાગો શેરશાહના અમલમાં ન હતા, મધ્યસ્થ સરકાર અને પરગણાં વચ્ચે તે અંગત સંબંધ રાખતો. પરગણાં અને સરકારના અધિકારીઓ એકજ સ્થળે બળવાન થઈ ન એસે, તે માટે તેમની તે વારંવાર ફેરબદલી કરતો.

શેરશાહના મહેસૂલી સુધારા એ એની કીર્તિનો મુખ્ય કળશ ગણાય છે. એની મહેસૂલી પદ્ધતિનો સફળ અખતરો એણે પોતાની જાગીર પર કર્યો હતો. તેણે એકજ ધોરણે રાજ્યની બધી જમીનની માપણી કરાવી, અને પછી તેના રસકસ પ્રમાણે તેની આંકણી કરાવી દરેક ખાતેદારની જમીનની માપણી તથા તેને રાજ્યને ભરવાની મહેસૂલની રકમ એક ખાસ ચોપામાં નોંધવામાં

આવી. ઉપજનો ૬ ભાગ મહેસૂલ તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યો. મહેસૂલ ખેડૂતોને સીધું રાજ્યની તિજોરીમાં ભરી દેવા તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. અયોધ્યા લાંચ રુશવન બંધ પડ્યા અને ખેડૂતોની આબાદી વધી. મહેસૂલી સુધારાના કામમાં બાહોશ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે શેરશાહને ઘણી મદદ કરી હતી. શેરશાહની મહેસૂલ પદ્ધતિનું અકબરે અનુકરણ કર્યું, અને આજે પણ બ્રિટિશ હિંદના ઘણા ભાગમાં “રેવતવારી પદ્ધતિ” તરીકે શેરશાહની મહેસૂલ પદ્ધતિ ચાલુ છે.

મહેસૂલી સુધારા કરીને જ શેરશાહ એસી ન રહ્યો. રાજ્યનો વેપાર વધારવા માટે સગીન ચલણ હેલું જોઈએ, એ ન્યાયે શેરશાહે રૂપાનું ચલણ દાખલ કર્યું અને ચાંદીના રૂપિયાના સિક્કા પડાવ્યા. આ સિક્કાનું વજન પણ તેણે કાયદાથી નક્કી કર્યું. દરેક રૂપિયાના સિક્કામાં ૧૮૦ ગ્રેન ચાંદી હોવી જોઈએ એમ નક્કી કર્યું. આ ચલણનું ધોરણ પણ અકબરે તેમજ પાછળથી અંગ્રેજોએ સ્વીકાર્યું હતું. તેણે મોટી સંખ્યામાં ‘ઝમ’ નામના તાંબાના સિક્કાઓ ચલણમાં મૂક્યા. તેણે રાજ્યના દરેક વિભાગમાં ટંકશાળો ખોલી.

શેરશાહના નાણાંકીય સુધારાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પડી ભાંગના વેપારને નવું જોમ મળ્યું. વેપારને માટે ઉત્તમ ને નિર્ભય રસ્તાઓ અને વ્યવહારનાં ઝડપી સાધનોની જરૂર છે એમ શેરશાહ સમજતો હતો. તેણે ઝડપી ટપાલની સુંદર વ્યવસ્થા કરી. અત્યાર પહેલાં વેપારની પ્રગતિને રોકનારા અસંખ્ય કસે અને નાકાવેરા ચાલુ હતા. શેરશાહે કલમને ગોઠે એવા તમામ કસે અને નાકાવેરા કાઢી નાખીને વેપારને માર્ગ મોકળો કર્યો. તેણે રાજ્યમાં જે સ્થળે માલ આયાત થાય તે જ સ્થળે તેના પર વેરા લેવા એવો હુકમ કાઢ્યો. આમ એ જમાનામાં શેરશાહે નિરંકુશ વ્યાપારની પદ્ધતિ દાખલ કરી. આ ઉપરાંત શેરશાહે લસ્કર, ન્યાય અને પોલીસ ખાતામાં ઘણા આવકારદાયક સુધારા કર્યા. લસ્કરી માણસોને તે જતે પગાર આપતો, તેણે જાગીરની પદ્ધતી નાબૂદ કરી. તેણે સૈનિકને દર સાલ હકની રમની સગવડ

† રેવતવારી પદ્ધતિ એટલે ખેડૂતો પાસેથી બારોબાર મહેસૂલ ઉધરાવવાની રીત. આ પદ્ધતિ ‘જમીનદારી’ પદ્ધતિથી ભિન્ન ગણાય.

આપી, અને થોડે થોડે વખતે લશ્કરી ટુકડીઓની ફેરબદલી કરી. રાજ્યવહી-
વટ સરળ રીતે ચાલી શકે તે માટે તેણે રાજ્યમાં જુદાં જુદાં ખાતાં પાડ્યાં.
મહેસૂલખાતું, ન્યાયખાતું, પરદેશખાતું, પોલીસખાતું જાહેર બાંધકામખાતું
બગેરે. રાજ્યમાર્ગે પર મુસાફરાની સગવડ માટે થોડે થોડે અંતરે દૂબા, વાવ
ખોદાવ્યાં, ઝાડો રોપાવ્યાં અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી. તેમના રક્ષણ માટે
થોડે થોડે અંતરે સંત્રીઓ રાખ્યા.

ઇતિહાસમાં શેરશાહનું સ્થાન

શેરશાહ વધારે લાંબું જીવ્યો હોત અથવા તેના વંશજો તેના જેવા જ
બળવાન અને બુદ્ધિશાળી રાજાઓ નીવડ્યા હોત, તો હિંદમાં મોગલ રાજ્યની
પુનરુદ્ધાપના અસંભવિત ઘર્ષ પડી હોત શેરશાહ મરણ પામ્યો તે પછી ટૂંકમાં
તેના વંશનો અંત આવ્યો, છતાં તેની રાજ્યનીતિ અને રાજ્યવહીવટના ઉત્તમ
સિદ્ધિતિ અમર બન્યા. હાલના રાજ્યતંત્રમાં એ સિદ્ધિતિ અમુક અંશે ચાલુ છે
એજ આ વાતનો સમજ પુરાવો છે. એના પછી અકબર ગાદી પર આવ્યો.
અકબરે પોતાની કારકિર્દીથી શેરશાહને ઝાંખો પાડ્યો એમ ધણા માને છે.
મોગલાર્ધની પુનરુદ્ધાપના પછી મોગલ રાજ્યોએ પોતાનાં પરાક્રમ અને
વહીવટથી જે કીર્તિ અને યશ મેળવ્યા, તે પરથી એમ માનવાને કારણ મળે
છે કે શેરશાહનો અમલ ફક્ત વચગાળાની કામચલાઉ ધટના હતી.

પરંતુ શેરશાહના અમલથી ભારતના ઇતિહાસના એકધારા પ્રવાહમાં
કોઈ જાતનું ભંગાણુ પડ્યું નથી, એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. જો કે શેરશાહ
અર વંશનો હતો, છતાં તેના અમલનો ઇતિહાસ મોગલ રાજ્યોની તવારીખ-
માંનો એક અગત્યનો અંગ્રાહ છે, કારણ કે અકબર જેવા મહાન પાદશાહે
શેરશાહના ધણા સુધારાઓનું અનુકરણ કર્યું, અને ધણા ઊંચા પાયા પર તેનો
અમલ કર્યો. આમ રાજ્યવંશની દૃષ્ટિએ શેરશાહના અમલથી થોડાંક વર્ષ માટે
મોગલવંશના ઇતિહાસમાં ભંગાણુ પડ્યું, છતાં બંધારણીય દૃષ્ટિએ આ ભંગાણુ
કોઈ પણ રીતે તુકસાનકારક ન હતું.

— સ્વાધ્યાય —

સાધારણ સૈનિકમાંથી શેરશાહ દિલ્હીનો પાદશાહ કેવી રીતે બન્યો ?

૨. શેરશાહનો રાજ્યવહીવટ અને સુધારા ધ્યાનમાં રાખી તેના અમલનું મૂલ્યાંકન કરો.
૩. શેરશાહના રાજ્યવિસ્તારનો ખ્યાલ આપો.
૪. “હિંદમાં સાચું રાષ્ટ્ર સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરનાર ખદેશવહેલો મુસલમાન રાજા શેરશાહ હતો.” આ કથનનું સમર્થન કરો.
- ✓ ૫. શેરશાહના ગુણદોષ બતાવી એના જીવનનું રેખાચિત્ર આપો.

૩૬ ૫૬ ૩

પ્રકરણ પચીસમું

અકબર

રાજ્યારોહણ

હુમાયુનના મરણ સમયે તેનો પુત્ર અકબર તેની પાસે હાજર ન હતો. તે શેરશાહના ભત્રીજા સિકંદરસુરની સામે પંજાબમાં લડાઈમાં શેરશાહનો હતો, અને તે તેના વાલી અને શિક્ષક બેરામખાનની સંભાળ નીચે હતો. હુમાયુનના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા કે તરત જ બેરામખાને અકબરને હિંદનો ચહેનશાહ બહેર કયો. અકબરની ઉંમર આ વખતે ફક્ત તેર વર્ષની હતી. કાશ્મીરના એક બગીચામાં ઈ. સ. ૧૫૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪મી તારીખે કિશોર રાજાને વિધિપૂર્વક ઈંટના કામચલાઉ સિંહાસન પર બેસાડવામાં આવ્યો. હિંદના મહાન મોગલ સમ્રાટ તરીકે વિખ્યાત થનાર અકબરના રાજ્યારોહણનો વિધિ માત્ર આટલો સાદો જ હતો !

ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં હિંદની પરિસ્થિતિ

અકબર ગાદી પર બેઠો તે સમયે ભારતની સ્થિતિ ધણી શાંતીપૂર્ણ હતી. દેશમાં બધે અવ્યવસ્થા હતી અને તેથી ઠેર ઠેર ગેરવહીવટ ચાલતો હતો. સુર વંશના અધ્યાપન રાજા પાસેથી ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યા પછી હુમાયુનને તે રાજ્યને વ્યવસ્થિત કરવાનો મિલકુલ સમય મળ્યો નહોતો.

દેશની રાજકીય સ્થિતિ કરતાં આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ હતી. રાજ્યના કેટલાક સુંદર પ્રાંતો ભયંકર દુષ્કાળથી વેરાન અને ઊંજળા બન્યા હતા.

કાલાનૌરના બગીચામાં થયેલા વિધિપુરઃસર રાજ્યારોહણથી અકબરે સાર્વભૌમપણા માટે પોતાનો ઘવો નોંધાવ્યો હતો. પરંતુ હવે તેને પોતાના હરીફો અને દુશ્મનોને માર્ગમાંથી દૂર કરી તે ઘવો સિદ્ધ કરવાનો હતો. સર વંશના વારસો અને પદાણુ રાજાનો હિંદુ મંત્રી તથા સેનાપતિ હેમુ અકબરનો મુખ્ય શત્રુ હતો. મુસલમાનોને હરાવી હિંદમાં ફરી હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના મનોરથ હેમુ સેવતો હતો. તે સાથે રાજસ્થાનના રાજપૂતો પાછા બળવાન બન્યા હતા. માળવા અને ગુજરાતનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર બની બેઠાં હતાં. ગોંડવાના અને ઓરિસાના રાજ્યોએ કોઈ પણ સત્તાનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારવાની યોજના ના પાડી. દક્ષિણનાં પાંચ મુસલમાન રાજ્યો આપસઆપસમાં સર્વોપરી બનવા આયત્તાં હતાં અને તેમને દિલ્હીની સત્તાની કશી પડી ન હતી. છેક દક્ષિણમાં વિજયનગરનું હિંદુ મહારાજ્ય બળવાન હતું. હિંદની સરહદ બહાર કાશ્મીરનું રાજ્ય પણ લગભગ સ્વતંત્ર હતું, અને ત્યાં અકબરનાં નાનાભાઈને નામે રાજ્ય વહીવટ ચાલતો હતો. સરહદ પર કાશ્મીર, સિંધ અને બલુચિસ્તાનમાં રાજ્યો નિરંકુશ સત્તા ભોગવતાં હતાં. સમગ્ર હિંદ કોઈ એક બળવાન સત્તાના તાબામાં ન હોતાં છિન્નભિન્ન દશામાં હતો, અને દરેક રાજ્યને પોતાની સ્વતંત્રતાના ખ્યાલ આગળ દેશના સામાન્ય હિતનો વિચાર સરખો પણ ન હતો.

અકબરનું કાર્ય

અકબરનું સૌથી પહેલું કામ પાટનગર દિલ્હી અને આગુખાજુના પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા દૃઢ કરવાનું હતું. આ કામ પાર પાડ્યા પછી જ બીજી જીતો મેળવવાનું કામ સરળ બને એમ હતું.

હેમુ અકબરનો સૌથી મોટો દુશ્મન હતો. એક મોટું અધ્યાન લશ્કર લઈને દિલ્હીની ગાદી જીતી લેવા આગળ વધ્યો. તે મેળાલ દળને હરાવી દિલ્હી સુધી ધસી આવ્યો. દિલ્હીનો મેળાલ સૂણો તારદીબેગખાન કાયર થઈ ભાગીને અકબર પાસે પહોંચી ગયો. તારદીબેગની આવી કાયર વર્તણૂકથી બેરામખાન

૧૧૪

ધરો ગુરસે થાયો, ભવિષ્યમાં બીજાઓને એનો ખરાબ ધડો ન બેસે તે માટે બેરામે તારદીખાનનો વધ કર્યો. જો કે અકબરે આવી સખત શિક્ષા માટે સંમતિ આપી નહોતી, પરંતુ અકબર સગીર હોઈ બેરામે સખત હાથે કામ કર્યું. બેરામ આટલો બધો સર્વસત્તાધીશ હતો, પણ તે વાત અકબરને પસંદ પડતી નહોતી.

આ સમય દરમ્યાન હેમુ વિજેતા તરીકે દિલ્હીમાં દાખલ થઈ ગયો અને વિક્રમાદિત્યનો ઇશ્વકાળ ધારણ કરી ને દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. શરૂઆતની જીતોથી તે ઉન્મત્ત બન્યો હતો. તે હવે પોતાનું મોટું લશ્કર લઈ મોગલોને મળવા સામે ગયો. હેમુની જીતના સમાચાર મોગલ ઝવણીમાં પહોંચી ગયા. એથી કેટલાક મોગલ સરદારો તો ગભરાઈ પણ ગયા, અને તેમણે અકબરને કાણુલ તરફ પાછા ફરવાની સલાહ આપી. બેરામખાને આમ કરવા એ ખપી ના પાડી અકબરે પણ પોતાના વડીલના નિશ્ચયને સંપૂર્ણ ટેકા આપ્યો અને હેમુ જોડે ઠાઈ પણ ભોગે લડી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પાણીપતનું બીજું યુદ્ધ

ભારતના ઇતિહાસમાં ૩૦ વર્ષના ગાળામાં બીજી વાર પાણીપતના ધાતક મેદાનમાં ભારતનું ભાવિ નક્કી થયું. ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં અકબરના દાદાએ ઇસ્લાહીમ લોદીને દરબી દિલ્હીનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું. તે જ દિલ્હીની ગાદી ફરી એક વાર બે વિજેતાઓ વચ્ચે સરસાઈનું કારણ બની. બંને સૈન્યો ઈ. સ. ૧૫૫૬ ના નવેમ્બરની પાંચમી તારીખે પાણીપતના મેદાનમાં મળ્યાં. શરૂઆતમાં અહીં પણ હેમુનો વિજય થતો હોય એ લાગ્યું. હેમુએ મોમલોની જમણી અને ડાબી દરોજમાં ગભરાટ ફેલાવ્યો, એટલામાં હેમુને એક તીર એચિત્ર વાગ્યું અને હાથમાં આવેલી જીતથી તે વિમુગ્ધ બન્યો. હેમુને મરેલો માની અકબરના સૈન્યમાં ગભરાટ ફેલાયો. અને સૈનિકો આમ તેમ નાસવા લાગ્યા. હેમુને પકડીને અકબર આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો. બેરામખાનની સલાહ અનુસાર અકબરે તેને ત્યાં ને ત્યાં જ મારી નાખ્યો. અકબરના દરબારના પાછલા ભાગના ઇતિહાસકારો એવી માન્યતા રજૂ કરે છે કે અકબરે કાયલ થયેલા દુરમનને મારી નાખવા ગુસ્સો થઈ ના પાડી, અને

બેરામખાનને ખુશ કરવા તેણે હેમુના શરીરને માત્ર પોતાની તલવાર અડાડી !
પણ પછી ત્યાં હાજર રહેલા મોગલ અંગરક્ષકોએ હેમુનો વધ કર્યો.

પાણીપતની જીત નિર્ણયાત્મક હતી. ઈ. સ. ૧૫૫૬ ના નવેમ્બરની જીતી
તારીખે અકબર દિલ્હીમાં 'વિજેતા' તરીકે દાખલ થયો. એ પછી આગ્રા
પશ્ચ તરત જ કબજે કરવામાં આવ્યું. એક મહિનો રાજધાનીમાં રહીને અકબર
પાછો સિકંદરસરને દખાવી દેવા મોટું લશ્કર લઈ પંજાબ ગયો. આખરે અફઘાન
સરદાર અકબરને શરણે થયો, અને અકબરે પણ ઉદારતાથી તેને બિહારમાં
ભગીર આપી સૂર વંશના રજાસલા દાવાદારો થોડા વખતમાં જ ચૂપ થઈ
ગયા અને અકબર હવે દિલ્હીનો બિનહરીફ પાદશાહ બન્યો.

આથી એમ માનવાનું નથી કે સારપણી લગાઈ તદ્દન જ મોઢૂં રહી
હતી. અકબરે પોતાના આખા અમલ દરમ્યાન લડવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.
ધનિકાસના સૌથી મહાન વિજેતાઓમાંનો તે એક હતો.

રાજ્યરક્ષક બેરામખાન

અકબરની સગીર વય દરમ્યાન હુમાયુનનો વિશ્વાસુ અને સ્વામિભક્ત
તેનક બેરામખાન 'રાજ્યરક્ષક' બન્યો. તેણે હુમાયુનની વફાદારીથી સેવા
કરી હતી દિલ્હીની ગુમાવેલી ગાદી પાછી મેળવવામાં તેનો ફાળો જેવો તેવો
ન હતો. અકબરને પણ તે વફાદાર રહ્યો. હવે તે રાજ્યરક્ષક ઉપરાંત અકબરનો
વાલી બન્યો. તેણે 'ખાનખાનાન'નો માનવતો ધ્વજકાળ ધારણ કર્યો તૈમૂરના
પંથ પ્રત્યેની તેની વફાદારી કટલીએ પેઢીઓથી જતારી આવેલી કૌટુંબિક
મથુસિકા બની ગઈ હતી.

બેરામની કારકિર્દીનો કરુણ અંત

બેરામ શેરશાહના જેવો રાજદારી પુરુષ હતો. તેની લશ્કરી કડકાઈ
અને શિસ્તને લઈને દરબારમાં તેના ધણા દુશ્મનો ઊભા થયા. બેરામખાનના
વિરોધીઓમાં માહામઅનોખા નામની અકબરની ધાવ-માતા મુખ્ય હતી.
અકબરને આ બાઈ પ્રત્યે પુષ્કળ પ્રેમ અને આદર હતાં. ધીમે ધીમે વિરોધી
લોકોએ બેરામખાનની વિરુદ્ધ અકબરના કાન લંબેવાં. બેરામખાનની ધોંસરી
અકબરને પણ ધીમે ધીમે સાલવા લાગી, અને બંને વચ્ચે અવિશ્વાસની લાગણી

ઉત્પન્ન થયા માંડી. આખરે યુવાન અકબરે બેરામખાન પાસેથી રાજ્યવહીવટ સંભાળી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. બેરામખાનને તેણે એક સંદેશો મોકલી જણાવ્યું કે પોતે રાજ્યની લગભગ સંભાળી લેવા માગે છે અને બેરામખાનને મક્કા હજ કરવા જવું બેરામખાન મિત્રોએ તેને વિરોધ કરવા સલાહ આપી. પરંતુ તેમના વંદ્ય પ્રત્યેની પોતાની જિંદગીભરની વફાદારીએ તેને આ પગલું ભરમાં અઝકાવ્યો. શહેનશાહનો દુકમ માથે ચઢાવી તેણે પોતાના કબજામાં રાજ્યમહોર મોકલી આપી. અકબરે પીરમહમદ નામના બેરામખાનના એક કૃતદ્રી માણસને બેરામખાનની દિલચાલ પર દેખરેખ રાખવા નીચ્યો. બેરામખાન આથી ઉશ્કેરાયો અને તેણે બંક ઉઠાવ્યું. તે દારી ગયો અને અકબરનો કોઈ બન્યો. અકબરે તેની લાંબી સેવાની કદર કરી તેને ઉદારતાથી માફી આપી. બેરામ દહુલસમ બન્યો અને તેણે મક્કે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે સરત બંદરે પહોંચે મક્કે જવાને નીકળ્યો, પણ માર્ગમાં જ તેના કોઈ અંગત શત્રુએ તેના પાટલ આગળ વધ કર્યો. આમ એક મદાન અને સફળ કારકિર્દીનો કડુષ અંત આવ્યો.

બેરામની સેવાઓની તુલના

બેરામખાનને મોગલ વંશની જે સેવા બજાવી તે બૂમી શકાય એવી નથી એની કામગીરી એના પાછલા ભાગનાં કૃત્યોથી કે વર્તણૂકથી ભૂલાર્થ જતી નથી. બેરામની મદદથી જ હુમાયુન દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવી શક્યો હતો. અકબર પણ રાજ્યગાદી મેળવવા અને પોતાની જાતને દુશ્મનો સામે ટકાવી રાખવામાં બેરામખાનનો જ મોટો ઝાણી હતો. અકબર પંડે આ વાત પૂરેપૂરી સમજતો હતો અને તેથી જ બેરામખાનને બંક કરવા છતાં માફી આપી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે કોઈ એક પ્રાંતની સુચાગીરી અથવા દરબારમાં કોઈ જિંમ્મે દરજ્જે આપવાની ઉદાર માગણી બેરામખાનને કરી હતી. બેરામના મરણ પછી અકબરે તેના પુત્ર અકબરચીમને પોતાના વાલીપણા નીચે રાખ્યો તેણે પણ પિતાના જેવી ઉચ્ચ નામના મેળવી.

સ્વતંત્ર અકબરના વહીવટમાં સ્ત્રીઓની લાગવગ

હવે અકબર સ્વતંત્ર રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવી શકે એવડો ઉંમરલાયક થયો હતો. પરંતુ બીજાં કેટલાંક વર્ષ તે પોતાની દાર્દમાંતા માદમ અનમાની

સીધી અસર નીચે રહ્યો. લાયક સલાહકાર ન હોવા છતાં તેણે લગભગ વડા પ્રધાન તરીકે અમલ ચલાવ્યો. તે પોતાના પુત્ર આધમખાનને આગળ લાવવાના અને તેને કોઈ મોટો દરજ્જો અપાવવાના પ્રયત્ન કરતી હતી. આધમખાન ધણો દુષ્ટ અને ચારિત્ર્યહીન માણસ હતો. તે ધણો ઉદ્ધત તથા કપટી હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૩ માં આ નાલાયક દીકરાએ પોતાના પિતા અને અકબરના મુખ્ય મંત્રી અને પાલક પિતા શમસુ-દીનનું ખૂન કર્યું. અકબર આ સાંભળી ધણો દુઃખી થયો તેમજ ગુસ્સે થયો. તે તત્કાલ સાથે પોતાના દૂધભાઈ સામે ધર્યો. અકબરે તેને એક મુઝો મારી જમીન પર પાડ્યો અને પછી તેને મહેલની બહાર ફેંકી દીધો. પરંતુ પોતાના દુષ્ટ અને દુર્જન પુત્રના મરણ પછી માહમ અનગા લાંબો સમય જીવી નહિ. અલગત, તેના મરણથી સ્ત્રીઓની લાગવગવાળા રાજ્ય વહીવટનો અંત આવ્યો, અને અકબર હવે સ્વતંત્રપણે રાજ્યકારભાર ચલાવવા શક્તિમાન બન્યો.

આટલેથી અકબર રાજ્યનો સ્વતંત્ર માલિક બન્યો. કરોડો માનવીઓનું જેથી બહુ થાય અને દેશની આખાદી વધે એવી સારી સંસ્થાઓ સ્થાપી અકબરે હિંદનાં બાંધે રાષ્ટ્રના ધડતરની તૈયારી કરવા માંડી.

સમ્રાટ અકબર

પ્રજાની ખાસ જરૂરિયાતો થી થી છે તે સમજવા અકબરે ધણા પ્રયત્નો કર્યા. રાગ વિક્રમાદિત્ય, ખલીફ હારુન અલ રશીદ અને જેમસ મહેલની મારફત પોતાની પ્રજાની સાચી સ્થિતિ, તેમની જરૂરિયાતો, રાજ્યવહીવટ વિશેની વીકા વગેરે જાણવા રાત્રિને સમયે વેશપક્ષરો કરી અકબર દરવા નીકળતો.

અકબરના વહીવટનાં શરૂઆતનાં ચોડાં વર્ષો દરમિયાન અકબરની રાજ-નીતિ નિશ્ચિન નહોતી તેમજ તેના વિચારો જોઈએ તેટલા પરિપક્વ ન હતા. રાજ્યના અમલ પર એના દૃઢ ચારિત્ર્યની છાપ હોય એવો સમય તો હવે પછી શરૂ થવાનો હતો હજી તો એના વિચારો ઘડાના હતા, અને તેથી આ સમયના મુદ્દારા પ્રયોગ રૂપે જ હતા એમ કહી શકાય.

અકબરનું ચારિત્ર્ય

દેશવટા દરમિયાન જન્મેલા, પરાયે પારણે જૂલેલા અને દુઃખમાં લીધેલા તથા પોતાપણા અકબરના જીવનની શરૂઆત તેના મર્મસ્પર્શક પિતા કરતાં તદ્દન

નિરાળા હતી, પરંતુ આરંભની આવી યાનનાઓ એકંદરે આધીર્વાદરૂપ નીવડી આટલેથી જ અકબર દુઃખને આમનો કરનાં શીખ્યો. વળી તે રવાઝ, ઉદમ અને ખંતના બોધપાઠ પણ આ રીતે જ શીખ્યો. તે લાંબો પરિશ્રમ વેડી શકતો અને સખત કામ કરી શકતો. મર્દાનગીની કસરતો અને રમતોમાં એ આનંદ માણતો. પોલોની રમત તેમજ શિકારનો એ ભારી શોખીન હતો. બહુવાગબુવાની તક એને સાંપડી ન હતી, છતાં તે ઘણું શુદ્ધિશાળી અને વિદ્યાપ્રિયારી હતો. પોતાના મદદગારોમાં તેણે એક નાની પ્રયોગશાળા શાખી હતી. તેમાં તે યાંત્રિક શોધખોળ કરતો તેમજ યંત્રો તથા બંદૂકો વગેરે દ્રવિયારો બનાવતો અને આનંદ માણતો. આમ છતાં તે ઘણું સાદું જીવન માગતો. દિવસમાં એક જ વાર જમતો અને બોજનમાં પણ મિનિદારીપણું જાળવતો. ગંગા નદીનું દુંડું અને નિર્ભગ પાણી એનું માનીનું પીણું હતું. તેને માંસ પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. તે પોતાના દેહને પ્રાણીઓની કબર બનાવવા માગતો નહોતો।

અકબરનાં પ્રારંભનાં પગલાં

દયા, ક્ષમાપણ અને ધર્મસંદિખણના માટે તે અકબરનું નામ યેરેયેત્ જાણીનું ધર્મ ગણ્યું છે. માનવતાનો ગુણ એના રાજ્યસંચાલના વહીવટમાં ચોખ્ખો માણસ પડી આવતો. મુલકેદીઓને કદી ગુલામ તરીકે ગણવા નહિ એવું તેનું ફરમાન હતું. બંડખોરો અને કિતૂરીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરવી અને તેમને દાખી દેવા એ રાજ્યની અગત્યની ફરજ છે, તેમ છતાં બંડખોરોનાં નિર્દોષ સ્ત્રી તથા બાળકો પર જુલમ ગુજારવો એ ગેરકાયદેસર છે એવી પણ તેણે જાહેરાત કરી હતી. મથુરાની મુસાકાત દરમ્યાન તેને ખબર પડી કે હિંદુ પ્રજા પર અહીં જોત્રાવેરો લેવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૫૫૩માં તેણે આ વેરો બંધ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૪ માં તેણે એક હિંમતભર્યું પત્રક બહુ. પહેલાંના મુસલમાન રાજાઓએ મૂર્તિપૂજક હિંદુઓ પર 'જજીયા' કે વેરો નાખ્યો હતો. આ વેરો સૌથી પહેલાં હિંદુ ધર્મના અધિકારીઓએ લેવામાં આવ્યા હતા. આરખોએ પહેલવહેલો આ વેરો હિંદુમાં લેવામાં આવ્યો હતો અને હિંદુની સુખનાતોએ પણ એ નીતિનું અનુકરણ કર્યું હતું આ વેરો માયાદીડ લેવામાં આવતો, અને ?

† મુસલમાની રાજ્યમાં પરધર્મી પાસેથી લેવામાં આવતો માયાવેરો ૧૮ વર્ષની હિંમત થતાં તે લાગુ પડતો.

એ વેરો ન ભરી શકે તો મુસલમાન બનવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. અસંખ્ય ગરીબ હિંદુઓ આ કરતો બોલે સહન કરી શકતા નહોતા, એટલે તેઓ ન છૂટકે મુસલમાન બનતા હતા. અકબરને લાગ્યું કે આર્થિક બોમ ઉપરાંત આ વેરો હિંદુઓને અપમાનજનક તો છે જ.

અકબરે આ જગિયા વેરો રદ કર્યો. એનું આ કૃસ ધણું સૂચક હતું. એ તો હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યની ભૂમિકા હતી. બહુમતી ધરાવતી હિંદુ પ્રજાની વહાલરી, સહકાર અને સહાનુભૂતિ સિવાય મોટા સામ્રાજ્યને ટકાવી સમજવું અશક્ય છે એ વાત પોતાના પુરોગામી શેરશાહની માફક અકબર નાની વયે સમજી ગયો હતો. વિજેતાઓના કૃપામાં જન્મી તેમની પ્રજાસિકા મુજબ જીવન ગાળી અકબરને એક વાતની ખાતરી થઈ કે જિતાયેલી પ્રજાની આંતરિક ધ્રુવ સિવાય કે બોકોની સહાનુભૂતિ અને સહકાર સિવાય કોઈ પણ વિજેતા સફળ રાજ્યકર્તા નીવડી શકતો નથી. રાજ્યકર્તાઓ પોતાના જાતિ અભિમાનથી જિતાયેલી પ્રજાને હતાશ કરીને કે તેને કચડીને રાજ્ય કરે, તો તે રાજ્યનો અમલ લાંબો વખત નહીં શકે નહિ. પ્રજાનો સંતોષ એ જ રાજ્યનું બળ ગણવું જોઈએ. જે રાજા પોતાની પ્રજાનાં હિત જીતી લઈ તેમને પોતાના સ્વજન તરીકે ધાળે છે તે રાજા રાષ્ટ્રનો સાચો આગેવાન ગણાય છે. દેશની બધી જાનિઓ અને કોમોને રાષ્ટ્રના બંધારણમાં એકત્ર કરવી એ જ રાજાની ફરજ છે. તેમને સરખો નિષ્પક્ષપાત ન્યાય આપવો. ધર્મસહિષ્ણુના દાખવની અને સમાન હક્કો આપવા એ પણ રાજાની ફરજ છે. અકબર આ બધું સારી રીતે સમજતો હતો. આદર્શ રાજાના આવા ઉચ્ચ આદર્શો પ્રમાણે ચાલવા અકબરે ખરા દિલથી પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં તેને સફળતા મળી.

એથી જીવંત, રાજ્યનીની અને વહીવટમાં અકબરે સ્વીકારેલા અને અનુસરેલા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો તેના અનુયાયી ઔરંગઝેબે ફગાવી દીધા અને હિંદુઓ પર ‘જગિયા’ વેરો શરૂ કર્યો ત્યારે મોગલ અમલ નિષ્ફળ નીવડ્યો. અકબરે હિંદુઓ તરફ ન્યાય અને સમાનતાની નીતિ રાખી, જ્યાં હિંદુઓના કેટલાક રૂઢ બનેલા રીત રિવાજો જેવા કે બાળકમ, અમિપરીક્ષા અને પશુ બલિદાન—અંધ કરાવ્યા. કારણ કે તે રિવાજો અકબરની સાંસારિક

દષ્ટિને અમાનુષી લાગ્યા. તેણે વિધવાઓને પુનર્લેખ કરવાની છૂટ આપી. વળી સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરાવવા અકબરે પોતાથી બનતું બધું કર્યું. દરેક નવો વિવાહ અથવા લગ્નનો સંબંધ બંધાતા પહેલાં વર અને વધુની પરસ્પર સંમતિ હોય તે સાથે માતાપિતાની અનુમતિ મેળવવી એ ધણું લાભકારક છે એમ તે માનતો, અને લોકોને તેનું અનુકરણ કરવાનો તે આમ્રદ કરતો.

ઈ. સ. ૧૫૬૨ માં અકબરે જયપુરના બિહારીમલની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. આ પ્રસાદીને પ્રસંગે અકબરે પોતાના સસરાને “મનસખદારે પાંચ હજાર” નો ઊંચો દરજ્જો આપ્યો અને પોતાના અમીરોની હરોળમાં સ્થાન આપ્યું. અકબરે પોતાની હિંદુ રાણીને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળવાની છૂટ આપી. આ રાણીએ રાજનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો અને અકબરના ધાર્મિક વિચારો અને ધર્મસંદિગ્ધતાની નીતિ પર ભારે અસર કરી હતી. આ લગ્ન પછી તરત જ અકબરે જાળિયા વેરો રદ કર્યો. આગળ જતાં અકબરે બીજી હિંદુ, ઈરાની, મોગલ અને આરબીનિયન સ્ત્રીઓ સાથે પણ લગ્ન કર્યાં. એનો જનાનો જાણે કે બધા ધર્મોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો સમાગમકપ ન હોય. જુદી જુદી કોમની તેમજ જુદા જુદા ધર્મ પાળનારી રાણીઓએ સહેનશાહને સર્વધર્મભાવી બનાવવામાં નાનોસૂનો નહિ પણ ભારે ફાળો આપ્યો હતો.

હિંદુસ્તાનની છત

અકબરનું સૌથી પહેલું ખેલ આખા ભારત દેશને એક જ રાજ્યત્ર નીચે મૂકવાનું હતું. દેશના એકમ ખાતર અને દેશના સાર્વિકરણ માટે દેશનાં જુદાં જુદાં કુદરતી અંગે અથવા પ્રતિ જતી લઈ તેમને એકદમ છત્ર નીચે મૂકવાનું કાર્ય અનિવાર્ય થત પડ્યું હતું. આ કાર્યમાં જિતાયેલી પ્રગ તથા રાજ્યકર્તાઓ પ્રયેના અકબરના ઉદાર વલણે એને ધણી સફળતા આપી. આ સલસલામાં વર્તારથી જિતાયેલી પ્રગ પોતાના પરરાજ્યની નામોશી બૂઝી જતી અને અકબર જેવા વિગ્નેતાને સરણે જવામાં કોઈ જાતની માનહાનિ કે માનભંગ નથી એમ માનતી

આરંભના કેટલાક વરસ તો અકબરને અધિકારી વર્ગ તથા સગાંઓનાં બંડોને લીધે આ કાર્ય પાર પાડવામાં મુશ્કેલીઓ નહીં. એના ઉઝમેગી અમલદારોને અકબરની રીત પસંદ પડી નહિ. પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૬૭ સુધીમાં આ બંડો શમી ગયાં. આરંભની આવી મુશ્કેલીઓ વટાવી અકબર આશ્ચર્ય પમાડે એવી વિજયકૂચનાં મંડાણ માંડી શક્યો. એના લાંબા અમલ દરમ્યાન ભાગ્યે જ એની તસવાર મ્યાન થઈ હતી.

માળવાની જીત

ઈ. સ. ૧૫૬૦-૬૧

માળવામાં મોજીતો પણ સંસ્કારી અધ્યાપક રામ બાજબહાદુર રાજ્ય કરતો હતો. અકબરે પોતાના દુધભાઈ આધમખાનને માળવા જીતવા મોકલ્યો. ખાસ સામનો કર્યા વગર માળવા પણ આધમખાન હારેલા શત્રુ સાથે ઘણી જ અધમ રીતે વત્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે બાજબહાદુરની માનીતી રૂપવતી પર જીલમ ગુજારી અકબરના સારા નામને બહો લગાડ્યો. રૂપવતીએ આધમખાનના હાથમાં જવા કરતાં મૃત્યુને વધારે પસંદ કર્યું. બાજબહાદુરના જનાનાની બીજી સ્ત્રીઓને આધમખાનની માતા માહમ અનગાએ મારી નાખી, કારણ કે તેઓ અકબરને બને માહીકરાના જીલમની વાતો ન કરે. પરંતુ આ બનાવથી યુવાન પાદશાહને ઘણું દુઃખ તેમજ શરમ લાગી.

ગોંદવાનાની જીત : ઈ. સ. ૧૫૬૪

માળવા જીત્યા પછી અકબરે ઈ. સ. ૧૫૬૪ માં મધ્ય હિંદમાં આવેલા ગોંદવાનાના રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું. ગોંદવાનામાં આ સમયે દુર્ગાવતી નામની શક્તિશાળી અને શાણી રણી રાજ્ય કરતી હતી. તેના હિતમાં રાજ્ય વહીવટથી તે પ્રજાને ઘણી પ્રિય થઈ પડી હતી. રણીએ આક્રમણ સામે બહાદુરીથી સામનો કર્યો, અને લડાઈમાં ઘવાયા પછી તેણે શત્રુના હાથમાં જવા કરતાં ખજર ભોજી મૃત્યુ વહોરી લીધું. ગોંદવાનાના રાજ્યને મોગલ સામ્રાજ્યમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યું.

રજપૂતાનાની છત

ચિતોડનો ઘેરો અને રણથંભોરની છત

ઈ. સ. ૧૫૬૭ માં અકબરે જાતે લાક્ષ્મી સરદારી લઈ ચિતોડના અગ્ર્ય ગઢને ઘેરો ધાલ્યો. મેવાડનું રાજ્ય રજપૂતાનામાં અગ્રણી હતું, અને તેનો રાજા મહારાજો ઉદયસિંહ રજપૂત રાજ્યોના સંઘનો મોવડી હતો. અકબરે ચિતોડને ઘેરો ધાલવામાં ધણી અગમચેતી વાપરી હતી. તેણે જેમું કે મેવાડના બળવાન રાજ્યને મહાત કરવાથી પોતાની પ્રજા પર ઊંડી છાપ પડશે, પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં પણ વંધારો થશે, અને સાર પછી રજપૂતાનાનાં બાકીનાં રાજ્યો છતવાનું સહેલું થઈ પડશે.

ચિતોડના અગ્ર્ય કિલ્લાનો ઘેરાવો ધણો મોટો હતો અને તેનો મોખરાનો ભાગ વધુ લાંબો હતો. આ કિલ્લો ૪૦૦ ફૂટ ઊંચા એક પહાડ પર બાંધવામાં આવ્યો હતો. ભારતનાં ઐતિહાસિક યુદ્ધોમાં ચિતોડના ઘેરાને મહાન અને પ્રસિદ્ધ લાક્ષ્મી આક્રમણ ગણવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૫૬૭ ના ઓક્ટોબરની ૨૦મી તારીખથી ઈ. સ. ૧૫૬૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મી તારીખ સુધી એટલે ૧૨૭ દિવસ આ ઘેરો ચાલ્યો. અકબરના સહઆચાર્ય કિલ્લાની સંરક્ષણ હરોળનો પ્રાણુ સમાન જયમલ શહેડ મરાયો ન હોત, તો આ ઘેરો ખીળ ધણા મહિના સુધી લગાયો હોત, અને આખરી પરિણામ કંઈક શુદ્ધ જ આવ્યું હોત ! અકબરની સીધી ચોટવાળી બંદૂકની ગોળા અચાનક જયમલને લાગતાં તે મૃત્યુના મોંમાં સપડાઈ ગયો હતો, અને તે પણ પુલ્કનિરામના વખતમાં બન્યું હતું. પોતાના વીર સરદારને પડેલો જોઈ કિલ્લામાંનું લાક્ષ્મી હતાશ બન્યું, અને સૈનિકોએ વિજયની બધી આશા છોડી દીધી. રજપૂત વીરાંગનાઓએ જોહાર કર્યા અને વીર રજપૂતો મરણિયા થઈ રણમેદાનમાં તૂટી પડ્યા અને મરણને શરણ થયા. અકબરે ઉન્નત વિજેતા તરીકે ચિતોડમાં પદ મૂક્યો, પણ એનો આ વિજય ઉજ્જડ અને રમણાનવત્ શૂન્ય બનેલા ચિતોડ ઉપરનો લોહીખરડો વિજય હતો ! મહારાજો ઉદયસિંહ નારી છૂલ્યો

† એ જમાનામાં “મદ તો ચિતોડ વડ યોર સમ જીવીયાં” એવી કહેવત પ્રચલિત હતી.

હતો. પાછળથી તેણે ઉદ્દેપુરમાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એક વખતનું રજપૂત નર-નારીઓથી અને પ્રમજીવનથી ગુંગતું ચિતોડ લાંબા સમય માટે વાધ, વરુ અને ખીમ્મ જંગલી પશુઓનું રહેઠાણ બન્યું.

ખીજે વર્ષે એટલે ઈ. સ ૧૫૬૯ માં રણુચંભોર પણ પડ્યું. અકબર રણુચંભોરના રાજ તરફ આયાણ રીતે વત્તે. મેવાડના રાજાઓ અકબરને કદી

નમ્યા નહિ. આ

અડગ ટેકવાળા

રજપૂતો જોડે

અકબરને ફરી

ફરી લડવું પડ્યું.

મહારાણો પ્રતાપ-

સિંહ તેના પિતા

કરતાં જુદી જ

ખોપરીનો રાજવી

હતો. તે નિશ્ચય

અને અડગ રજ-

પૂત વીર હતો

ઈ. સ ૧૫૭૬ માં

મોગલોને હાથે

પ્રતાપે હાર ખાધી. ૧

અને એને કુંગ

રામાં અને જંગ

લોમાં આશ્રય લઈ

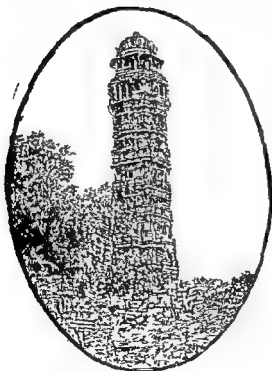
ભટકવું પડ્યું; છતાં

તે છેવટ સુધી

ચિતોડનો વિજયસ્થલ

અણુનમ રહ્યો. ઈ. સ ૧૫૯૭ માં તે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધીમાં ચિતોડ સિવાય એક પછી એક પોતાનો પ્રદેશ પ્રતાપે પાછો જીતી લીધો.

રણુચંભોરના પતન પછી થોડા વખતમાં જુંદેલખંડમાં આવેલું કલંગરનું

રાજ્ય પણ અકબરને તાબે થયું. રજપૂતાનાની જીતોની પરંપરાથી ખીળ રજપૂત રાજાઓ અકબરનો પરચો પામી ગયા, અને તે કેવા પ્રકારનો વિજેતા છે એ પણ સમજી શક્યા. શત્રુઓ તરફના ઉદાર વર્તનથી અને તેમનાં રાજ્યો પાછાં સોંપી દેવાની નીતિથી તેમને ખાતરી થઈ કે અકબરે શશ્વિય એકતા સાધવા ખાતર તેમના પર આક્રમણ કર્યું હતું મેવાડ સિવાયના રજપૂત રાજાઓ અકબરના પ્રભાવથી એટલા તો અંતર્ભાગ્યા કે તેમણે પાદશાહ સાથે પોતાની કન્યાઓનાં લગ્ન કર્યાં, અને તેની સાથે વધુ ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો. રાજા ભગવાનદાસ, રાજા માનસિંહ અને રાજા ટોડરમલ જેવા હિંદુ સરદારોએ મોગલાઈ તવારીખમાં નોંધપાત્ર નામના મેળવી છે. રજપૂતાના મોગલ સામ્રાજ્યનું અગલનું અંગ બન્યું અને તે મોગલ સામ્રાજ્યનો ઉપયોગી પ્રાંત ગણાયો. આ રીતે અકબરને રજપૂતોનો ધણો સુદર સાથ અને સહકાર મળ્યો.

ગુજરાતની જીત : ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩

ગુજરાત પ્રાંત કેટલાક લાંગા સમયથી અંધાધૂંધી, ગેરવહીવટ અને અસંનોષનું ધામ થઈ પડ્યો હતો. અકબરને કાને આ પ્રાંતના ગેરવહીવટની વાત આવી એટલે તેણે આ સ્થિતિ હંમેશને માટે દૂર કરવાનું બીડું ઝાડ્યું.

અકબરની ગુજરાતની કૂચ પણ ઘણી અમલની લશ્કરી ધટના ગણી શકાય. આ આક્રમણમાં રાજા માનસિંહ અને રાજા ભગવાનદાસે ધણો અગલનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ગુજરાતનું ખાતર શહેર અને સૌથી અગલનું બંદર સુરત ભગભ સાત જેટલાં અઠવાડિયાંના ચાતુ ઘેરા બાદ શરણે આવ્યું. ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ પણ જિતાયું અને સુઘતાન મુઘલશાહ ત્રીજો અકબરનો કેદી બન્યો. એ પછી ખલાત પણ ટૂંક વખતમાં જિતાયું અહીં અકબરે પહેવહેલાં દરિયાનાં દર્શન કર્યા અને તે દિરંગીઓના સદવાસમાં આવ્યો. ગુજરાતની સવારી દરમ્યાન એક નોંધવા લાયક બનાવ બન્યો. એક દિવસ અકબર પોતાના માણસો સાથે જતો હતો. સાથે વીર ભગવાનદાસ અને એનો બહાદુર ભત્રીજો રાજા માનસિંહ હતા. જે રસ્તે થઈને જવાનું હતું તે રસ્તે એટલે સાંકડો હતો કે એકી સાથે ત્રણ જ માણસો લાંથી પસાર થઈ શકે. લાંથી જ પસાર થતાં તેમને શત્રુના ઘેડેસશરોનો ભેટા થયો. પરંતુ ઘણી કુનેહ અને ધૈર્ય દાખવી આ રજપૂત વીરોએ અકબરને

નિર્લેપ રીતે લાંબી પસાર કરી દીધો. ઉમદા ખવાસના રજપૂત વીરોએ આ ધડીએ અકબરનો જીવ બચાવ્યો તેમનો આ ઉપકાર અકબર જિંદગી સુધી બુદ્ધ્યે નહિ.

ખીજે વરસે એટલે ઈ સ ૧૫૭૩ માં ગુજરાતમાં ફરી બળવો જાગ્યો. અકબર હજી તો ફતેહપુર સિદ્ધી પાછો ફર્યો હતો એટલામાં જ તેને ગુજરાતના બગવાના સમાચાર મળ્યા. આ વખતે અકબરનું વય ૩૧ વર્ષનું હતું તેણે શારીરિક બળ અને માનસિક બળ ધણી ખીસ્યા હતા. બગવાના સમાચાર સાંભળી અકબર વટે જને વેગે ગુજરાત તરફ ધસ્યો. ચોમાસાની ઝડપ હોવા છતાં ૮૦૦ માઈલની મુસાફરી તેણે ફક્ત નવ દિવસમાં પૂરી કરી બળવા ખોરાની સખ્યા ૨૦,૦૦૦ ની હતી અકબરે તેમના પર આક્રમિતો છાપો માર્યો અને ઈ સ ૧૫૭૩ ના સપ્ટેમ્બરની બીજી તારીખે તેમને વશ કર્યા.

એ પછી અકબર ફતેહપુર સિદ્ધી પાછો ફર્યો પોતાના વિજયના સમારથા તરીકે ફતેહપુરમાં 'જુનદ' દરવાજો બંધાવ્યો આ દરવાજો મોગલ શિલ્પકળાના લગ્ન અને આકર્ષક સ્મારક તરીકે મોજૂદ છે.

ગુજરાતની જીત અકબરના જીવનમાં ઘણી મહત્વની ઘટના હતી ગુજરાત પછી મોગલ મહારાજ્યનો એક અગત્યનો પ્રાંત બન્યો. રાજ ટોડરમલે પોતાની રિખ્યાત જમામખીની* પ્રથા આ પ્રાંતમાં દાખલ કરી.

બંગાળની જીત : ઈ. સ. ૧૫૭૪ થી ૧૫૭૬

બંગાળમાં આ સમયે દાઉદ નામનો મુગલ અફઘાન રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ખુશી રીતે અકબરની અનુમતિ કરવા માંડી એટલે તેને શિક્ષા કરવા એક લશ્કર લઈ અકબર બંગાળ ગયો. ચોમાસું ખેતી ગયું હતું એટલે લશ્કરી અફસરોએ અકબરને ચોખી જવાની સનાદ આપી, જતાં નદી મારફતે તેણે પોતાના સૈન્યને બંગાળ પર ઉતાર્યું અને પછી તે ફતેહપુર-સિદ્ધી પાછો ફર્યો. ઈ સ ૧૫૭૫ માં દાઉદખાન હારી ગયો. દાઉદને ઘણી ઉદાર શરતો આપવામાં આવી અને તે તેણે ખુશીથી સ્વીકારીને સધિ કરી. ૫૨૫

૦૧/માખડી એન્ડે Land revenue settlement જમીનની માપણી કરીને તથા જંગલોની વપાસ કરીને તેનું સરકાર-બરાન નાખરવું તે

ખીજે વર્ષે દાકિને સંધિનો લંગ કર્યો એટલે અકબરને ઈ. સ ૧૫૭૬ માં બંગાળ પર શાહી લશ્કર મોકલવાની ફરજ પડી. આ વખતે તો દાકિનખાન દાર્યો એટલું જ નહિ, પણ માર્યો ગયો. બંગાળને મોગલ મદારાજ્યમાં જોડી

દેશમાં આવ્યું. બંગાળમાં ઈ. સ ૧૫૮૦ માં અકબરની સામે મોટા પા પર બરચિયન કાવતરું ઘડવામાં આવ્યું આ કારનારનો હેતુ અકબર ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી તેના ઔરમાન લાઈમદમદ હાંપીને દિલ્હીની ગા

પર બેસાડવાનો હતો. બંડખોરાની બાજુ નિબ્ધન નીવડી, કારણકે કાણુને અને બંગાળ વચ્ચે મોટું અંતર હતું, અને બંને વચ્ચે જોઈએ તેવો સુમેળ જામી શક્યો નહિ.

બીજી છતો

ઈ. સ. ૧૫૬૨ માં રાજા માનસિંહે ઓરિસાનો પ્રદેશ છતીને મેગલ મહારાજ્યમાં જોડી દીધો. ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજ હમીદ મરણ પામ્યો. એટલે કાણુનું રાજ્ય અકબરના તાગામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં કાશ્મીરનું રાજ્ય છતી લેવામાં આવ્યું. આમ વાયવ્ય સરહદના બધા પ્રદેશોની પકડ દિલ્હીના રાજ્યને સાંપડી. ઈ. સ. ૧૫૬૨ માં સિંધ અને ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં બલૂચિસ્તાન ખાલસા કરવામાં આવ્યા.

દખખણની છત

ઉત્તર હિંદુસ્તાનની છત પૂરી કર્યા પછી અકબરે પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં વધારવાની તૈયારી કરી. તેના આદર્શ સમસ્ત ભારતવર્ષના ઇત્તપતિ થવાનો હતો. ભારતદેશના સૈકાં જૂના ધ્યેયને અકબર જાણે સિંધ કરવા માગતો ન હોય !

અકબરે પહેલાં તો દખખણમાં આવેલા ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોલકોંડા અને બિમ્બપુરના રાજાઓને પોતાનું ચક્રવર્તીપણું સ્વીકારવાની આજ્ઞા કરી. ખાનદેશ તો મેગલ લશ્કરના આક્રમણના માર્ગમાં જ આવતું હતું, અને તે મેગલ આક્રમણનો પહેલો ભોગ બને એમ હતું, એટલે ખાનદેશના રાજ્યકર્તાએ સહેનશાહની માગણી વિના વિલંબે સ્વીકારી લીધી. બીજા રાજ્યો દક્ષિણ તરફ દૂર હતાં. ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓએ અકબરને હિઝાતિ જવાબ મોકલી આપ્યા.

અકબરે ઈ. સ. ૧૫૮૩ માં દક્ષિણનાં અણુતમ રાજ્યો પર આક્રમણ કરવાનું સારું કાર્ય અહમદનગર પર અકબરનું પ્રથમ લક્ષ્ય હતું. અહમદનગરના બયાન માટે સુવત્તાના ચાંદબીગીએ ધણો મજબૂત પ્રતિષ્ઠા કર્યો હતો પરંતુ અકબરે ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં ચાંદબીગીને સુતેડ કરવાની ફરજ પડી, અને અકબરને વરાડનો રસાગ પ્રદેશ સુપરત કરવો પડ્યો. આ સુતેડ બહુ અધ-

ઊંચે તે ભારતને લાભકારી છે, કે કાશ્મીરથી કન્ધાકુમારી સુધી સમગ્ર દેશનું એકીકરણ કરી, તેને ઉદાર અને પ્રગતિસક્ત રાજ્યકર્તાના છત્ર નીચે મૂકી, તેની ઉન્નતિ સાધી, તેનાં સનાતન કાયમની શાંતિ અને સમૃદ્ધિ ભોગવે તે હિતકારક છે? આવા અનેક પ્રશ્નો અત્યાર પહેલાંના ભારતના શ્રેષ્ઠ રાજદ્વારી પુરુષોને મુંઝવતા હતા. પરંતુ ભારતનું આવું એકીકરણ કે રાષ્ટ્રીયકરણ અત્યારસુધી એક નિષ્ફળ આદર્શ જ રહ્યું હતું. દરેક મહાન રાજવી આ આદર્શ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતો અને પ્રયત્ન કરતો. કવિઓ પણ આવા ઉચ્ચ આદર્શ સેવનાર રાજવીની જ યશગાથા ગાતા.

આ ઉચ્ચ આદર્શને માટે મરી હોતનાર અને સાચો પ્રયત્ન કરનાર રાજવી પર દેશના સત-મહંતોના આશીર્વાદ વરસે છે, અને કવિઓ પણ મુક્ત કંઠે તેમની યશગાથાઓ ગાય છે, પણ તે શા માટે? નહિ કે તેઓ મુદ્દને વાંછે છે તે માટે. પરંતુ ભારત જેના એક અને અખંડ દેશના વિભક્ત પ્રતિને અવિભક્ત રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે મુદ્દ એ અનિવાર્ય અને જરૂરી સાધન હોય તો તે માટે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ભારતનું એકીકરણ કરવામાં લડકરી બળ વાપરવામાં અકબર સાચો હતો. એ જમાનામાં મુદ્દ સિંચાયનાં હળવાં સાધનો નિષ્ફળ નીવડનાં હતાં. આપણે અકબરને ભારતના આર્યકાળના મહાન ચક્રવર્તીઓના જેવો સાચો ચક્રવર્તી ગણી શકીએ. હિંદુઓએ અકબરને આર્યરાજનો ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરતો અનુભવ્યો. આ દિસાએ પુરાણ કાળના શ્રી રામચંદ્રથી માંડી ઐતિહાસિક કાળના સમ્રાટ અશોક અને શ્રી હર્ષ સુધીના મહાન રાજવીઓની સીધી દરોળમાં અકબરને રથાન આપી શકાય એમ છે.

અકબરનો ધર્મ અને ધર્મનીતિ

પોતાનો ધર્મ તજવારની ઝંણીએ ફેલાવવાની નીતિ અને રીતિમાં માનનાર ઇસ્લામી વિજેતાના વંશમાં અકબર જન્મે હતો. પરંતુ આ મહાપુરુષમાં સત્ય શોધવાની અને પિજાણવાની ટેવ હતી. પોતે ઇસ્લામના સંપ્રદાયમાં જન્મે માટે ઇસ્લામ આખી માનવજાતિ માટે કે સારાથે ભારતવર્ષની પ્રજાને માટે ઉત્તમ ધર્મ છે એ વાત અકબરને મળે કદી ઊંચરી હોય એમ બન્યું નથી.

અસખ્ય જાતો અને જુદા જુદા ધર્મો અને સમ્રદાયોના લોકોમાં રાજનકર્તાએ ધર્મસિદ્ધાંતો તેમજ મતમતાતરોચી પર રહેવું જોઈએ અને રાજ્યની પ્રજાના બધા પક્ષો વચ્ચે ન્યાય અને સમભાવની દૃષ્ટિ જાળવવી જોઈએ! પોતાની અમન માન્યતાઓ અથવા પોતાની કામના કે પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રજા પર મરજી વિરુદ્ધ ઠોકરી ખેસાડવાની નીતિથી વેગળા રહેવું એ સારા રાજા માટે હિતકારક છે. કોઈ પણ પ્રધરના પૂર્વગ્રહે સિવાય સદિપ્તજાની ઉદાર નીતિનું અનુસરણ સારા રાજનકર્તા માટે જરૂર લાભદાયી છે.

અકબરમાં ઉપર જણાવેલી બધી લાવનાઓ સાખ્યા સમયથી ધડાતી હતી એથી તે ધર્મો ધર્મો ધર્મસદિપ્ત જનતો ગયો અને સમભાવને માર્ગે ચાલના લાગ્યો. શહેનશાહ અકબરની હિંદુ પત્નીઓએ પણ એની સર્વધર્મસમભાવની નીતિ પર ધણી સારી અસર જોવી કરી હશે આમ અકબરની રાજ્યનીતિના ધડતરમાં અંગત અને ઔદુગિક માનસનધોએ ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

આ ઉપરાંત અકબરમાં એના કુળના સરકાર જીનરી આવ્યા હતા એના માતા તથા પિતા બંને સરકારી અને હિમદા ખમીરવાળા હતા. વળી બચપણથી જ અકબર ઉપર યાત્રી અને સરકારી વ્યક્તિઓની અસર પડી હતી એનો ટૂંક સિદ્ધાંત હર્ષક સૂફી* વિચારો ધરાવતો હતો એટલે તેણે પોતાના જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીમાં ઈશ્વરી જ્ઞાન માટે જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ફેળવી હતી. અકબરના જીવનની ધ્યાન ન ખેંચે એની મુખ્ય વસ્તુ તો એની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ હતી નહીં નહીં જાણવાની એની જૂખ અસાધારણ હતી સત્તની અને ઈશ્વરની શોધમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવા તે જીવનભર મથ્યો હતો. જ્યાં જ્યાં સત્ત મળી શકે એમ હોય ત્યાં તે મેળવવા એ તત્પર હતો. તેણે દરેક ધર્મમાં જે જે સારા મુદ્દાઓ જોયા તે તે સ્વીકાર્યા.

એ જમાનાના લોકોની ધર્મોધના, પૂર્વગ્રહે અને અસદિપ્તજા જોઈ અકબરની ન્યાયવૃત્તિને આધાર પહોંચ્યો. તેણે ખાસ બધાવેલા 'ઉપાસના

* સૂફી મત હરજીમને જ એક સમ્રદાય છે.

મંદિર' અથવા 'ધર્માસ્થાના'માં સર્વ ધર્મના આગેવાનોને એકઠા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ સમાગૃહ ક્ષેત્રપુરસિદ્ધીમાં આપ્યું હતું. આ સમાગૃહમાં ધાર્મિક પરિપક્વ પણ ભરાતી તેમાં દરેક ધર્મનો આગેવાન દાખલા-દલીલો આપી પોતાના ધર્મની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવાનો દાવો કરતો. પરંતુ આ બધું સાંભળીને તો અકબરની ચંકાઓ વધતી ગઈ. ઇશ્વરના ભિન્ન ભિન્ન અનુયાયીઓમાં એકતા હોવાને બદલે તેને કુસંપ અને તકરારનાં મૂળ દેખાયાં. દરેક ધર્મમાં સત્ય છે એમ તેણે સ્વીકાર્યું, છતાં કાંઈ પણ ધર્મ અનંત અને અનાદિ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ બતાવતો ન હતો એમ તેને લાગ્યું. અણુસક્ષ્મના શબ્દોમાં કહીએ તો.

પ્રભો ! પ્રત્યેક મંદિરે બાળું હું ભક્ત તારા,
અને સૂણું પ્રતિવેણે તારા ઐશ્વર્યની કથા.

અનેકેશ્વરવાદે કે એકેશ્વર ધરનામનો
વિશ્વમાં જડ ચૈતન્યે જોજો છે તુમને પ્રભુ !

'વિશ્વમાં તું લીલા વાટે અન્નેડ વિશ્વાસી રહ્યો'
પ્રત્યેક ધર્મને હૈયે ધ્વનિ એવો ગુંજ રહ્યો.

મરિજદે પ્રાર્થના શુભિ ઉચ્ચારે હોઠ ભક્તના
રે ! તારા પ્રેમને માટે દેવણે નાદ ધંટના.

મરિજદો કે મઠો માંહી જઈને બાળું સર્વ ત્યાં
પ્રત્યેક બિંદુમાં પામું તને હું દર્શને વિશ્વ !

કૃપા તારી પ્રભુ ! પામ્યો ભક્ત તે જાણતો નથી
લુનવાણી મતો ને કે પાખંડ ભક્તિના રિપુ.

બંને એ ભક્તિના રિપુ ભક્તો જો સેવતા હિરે
દર્શન સસનું ભલ્ય કદી મે પામતા નથી.

પાખંડી ભાગ્ય પાખંડ જડતા રિયતિ ચૂસ્તને
પુષ્પની ગંધનો સ્વામી એકલો પુષ્પ ભક્ત જે.

દીને-ઈલાહી

ઇસ્લામના આલેખી અમર્યાદ અર્થાં પછી અકબરને લાગ્યું કે
 મેંની બાબતમાં આખરી સત્તા હિલેમાઓ* પાસે નહિ પણ પોતાના હાથમાં
 લી જોઈ એ. શહેનશાહ 'મુગલાદિદ' એટલે ઇસ્લામને લગતા કાપદા

* ઇસ્લામી પંડિત કે શાસ્ત્રી

કાનૂનોનો નિર્ણય કરનાર અધિકારી છે એમ જાહેર દરતા એક દસ્તાવેજ પર લેખાઓને સહી કરવા અકબરે ફરજ પાડી. આ નવા કાયદાને આધારે અકબર ઇસ્લામનો આધ્યાત્મિક અને લૌકિક વડે જાહેર થયો. આ દસ્તાવેજ અકબરના રાજ્યનો ‘મેગાકાર્ટ’- ‘મદાનદસ્ત પત્ર’ કહેવાય છે, કારણ કે આ દસ્તાવેજની રૂએ મળેલી સત્તા પ્રમાણે અકબર પોતાની રાજ્યનીતિ સંદિષ્ટતા અને સર્વધર્મસમભાવના સિધ્ધાંત પર ઘડી શક્યો. હિંદુ, મુસલમાન પારસી, ખ્રિસ્તી, શીખ અથવા કોઈપણ ખીજા ધર્મના અનુયાયીઓને હવે તે વિના સંકોચે, પોતાની રાજસભામાં દાખલ કરી શક્યો અને રાજ્યમાં રથાન આપી શક્યો. એ પછી ઈ. સ. ૧૫૮૨ માં અકબરે વિશ્વવ્યાપી ધર્મની જાહેરાત કરી. આ નવા ધર્મનું નામ તેણે ‘દીને-ઈલાહી’ રાખ્યું. બધા ધર્મોની તારવણી કરી એણે આ નવા ધર્મના સિધ્ધાંતો નક્કી કર્યા હતા. આ ધર્મમાં સિધ્ધાંતો કરતાં વિધિ અને નિયમનનું પ્રમાણ મોટું હતું. કેટલાક રાજકીય અને સામાજિક સુધારાઓની પ્રેરણા લેઈને આ નવા ધર્મમાંથી મળી હતી.

દીને-ઈલાહીનો ધર્મ જનસમૂહના મોટા ભાગને અસર કરી શક્યો, પરંતુ હિંદુ તેમજ મુસલમાન પ્રજાના ઉચ્ચ દરજ્જાના લોકોને આ ધર્મ ધારી અસર કરી શક્યો નહિ. “ઈશ્વરની મહેરબાની દરેક પર સરખી ભીતરે છે” એ આ ધર્મની માન્યતા હતી. વ્યક્તિગત ધાર્મિક માન્યતા રાજકીય હક્કો અને સમાનતાને બાધકર્તા નથી; એ સત્ય પણ આ ધર્મમાં માલૂમ પડતું હતું. આ નવા ધર્મમાં ખુદ અનુયાયીઓની સંખ્યા લાલે ઓછી હતી, પરંતુ એની અસર એના પયગંબરના મરણ પછી ઘણા લાંબો સમય પહોંચી.

અકબરનો રાજ્યવહીવટ

અકબર ફક્ત હિંદુસ્તાનના મુસલમાન રાજ્ય તરીકે રાજ્ય કરવા માગતો નહોતો. એને તો ભારતની સમસ્ત પ્રજાના મદાન રાજ્ય તરીકે રાજ્ય કરવાની ઉમેદ હતી. રાજ્યની નોકરીમાં તેણે પ્રજાના બધા વર્ગોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે રથાન આપ્યું. પરિણામે હિંદુના રાષ્ટ્રમાં અત્યાર સુધી પરદેશી તત્ત્વ હતું તે નીકળી ગયું અને હવે તે હિંદીઓનું સાચું રાષ્ટ્ર બન્યું.

સોળમા સૈકામાં લોકમત જોઈએ તેટલો ફળવાયેલો ન હતો, લોકો હજી ઘણા પઝાત હતા. આવા સંજોગોમાં અકબરે દાખલ કરેલા સુધારા અને નવીનનીતિ રાજની આપખુદ સત્તા મારફતે જ દાખલ કરી શકાય. અકબરે આપખુદ અમલ સ્વીકાર્યો હોત તો તેમાં બહુ નવાઈ જેવું ન લેખાત. જો કે અકબર કંઈક અંશે આપખુદ હતો, છતાં એ પણ નિર્નિવાદ છે કે તે પરોપકારી અને ઉભન સત્તાધીશ હતો. વ્યવસ્થા માટે અકબરની યુધ્ધિ અજોડ હતી. આપખુદ અમલ છતાં અકબરનો રાજ્યવહીવટ ઘણો ઉત્તમ હતો. આ વહીવટ અમલદારશાહી હતો અને સ્થિતિશ તંત્રમાં પણ તેનું જ અનુકરણ અને અનુસરણ થતું ચાલ્યું આવે છે.

મધ્યસ્થ સરકાર : રાજ્ય રાષ્ટ્રનો વડો હતો. રાજ્યવહીવટની દરેક સત્તા અને તેના અંગના અંતિમ નિર્ણયનો અધિકાર રાજાનો હતો. રાજ્યના દરેક ખાતાને અકબર અંગત દોરવણી આપતો અને તેના પર અંકુશ રાખતો. રાજ્યના પ્રધાનો તેને આ વહીવટમાં મદદ કરતા.

અકબરના મુખ્ય મંત્રીઓ : વહીવટ અથવા વડો પ્રધાન, વજીર અથવા નાણાખાતાનો પ્રધાન, બક્ષી અથવા સેનમાં ભરતી કરનાર મુખ્ય અધિકારી, અને અમલદારોનાં દફતર સાચવનાર સદર-ધર્માધિકારી-ધર્મખાતાનો પ્રધાન-આ ખાતું પાછલા ભાગમાં કાઢી નાખવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત શાહી મહેલખાતાના અને શાહી જન્માનખાતાના કેટલાક બીજા અધિકારીઓ હતા.

રાજ્યના બધા અધિકારીઓને મનસખદર તરીકે લશ્કરમાં જોડવામાં આવતા. મનસખદરના ૩૩ પ્રકાર હતા : ૧૬ ઘોડેસવારથી માંડી ૧૦,૦૦૦ ઘોડેસવારીના મનસખદરોનો એકેકથી ચઢિયાતો ક્રમ હતો. આ પદવી વંશપરંપરાની ન હતી. રાજાની મરજી પર જ એનો આધાર રહેતો. અકબર પોતાના મનસખદરોને રોકડ પગાર આપતો. અકબરે જાગીરની પ્રથા દૂર કરી. એણે જાગીરોને રાજ્યની માલિકીમાં અથવા ખાલસા જમીનમાં ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કારણ કે જાગીર પદ્ધતિ એને પસંદ ન હતી.

પ્રાંતિક વહીવટ

આખું સામ્રાજ્ય જુદા જુદા પ્રાંતો અથવા સુબાઓમાં વહેંચી

હતી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજ્ય તરફથી રૂચત અથવા ખેડૂન પાસેથી જ મહેસૂલ ઉપરાવવામાં આવતું. મહેસૂલની રકમ ચોક્કસ નાણાંમાં આપવી પડતી. અકબરે જમીનદારીની સંસ્થા સ્વીકારી નહિ. દુકાળ અથવા ખીજા મુરકેલ સંજોગોમાં મહેસૂલ માફ કરવા માટે કે મોટું રાખવા માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. અકબરે કેટલાક વધારાના જોગવાઈ ખીજા કરો કાઢી નાખ્યા.

આ સુધારાઓને પરિણામે મહેસૂલો ખાનમાં ચાલતા ગોટાળા અને લાંચરુશ્વત ઓછા થઈ ગયાં.

આ સુધારાઓને પરિણામે મહેસૂલી ખાતામાં ચાલતા ગોટાળા, લાંચરુશ્વત ઓછા થયાં અને કિસાનોને ઘણી રાહત મળી. રાજ્યની આવક લગભગ એકધારી રહી અને કિસાનોને વ્યક્તિગત જોગો ઓછો પડ્યો. અકબરના મહેસૂલી સુધારા ઇસ્લામના કાયદાથી જુદા પડતા હતા, કારણ કે એ પદ્ધતિમાં હિંદુ અથવા મુસલમાન કિસાનો વચ્ચે મતભેદ રાખવામાં આવ્યો ન હતો. બધે એકસરખી મહેસૂલ ભરવી પડતી.

સ્થાપત્ય, કળા અને સાહિત્ય

અકબરને બાંધકામનો ઘણો શોખ હતો. ઇમારતોની શોભા કે નોખ ઉપરાંત તે તેની મજબૂતી અને ટકાવ તરફ વધારે ધ્યાન આપતો. એણે બાંધેલી ઇમારતો સંગીત છે. આ ઇમારતો બાંધવામાં તેણે હિંદુ સ્થાપત્યનું અનુકરણ કર્યું હતું, આ ઇમારતોમાં આગ્રાનો કિલ્લો, લુધ્યાનની કબર અને રાજો તથા એનું પોતાનું “સ્વપ્ન-નગર” ફતેહપુર સીક્રી ઘણાં જણીતા છે.

અકબર કળાનો પણ રસિયો હતો. ચિત્રકળા અને સંગીત એને ઘણાં ગમતાં. એના સમયના ૧૮ જણીતા કળાકારોને એણે પોતાના દરબારમાં રાખ્યા અને એક ચિત્રોલ્લરી બનાવી. કળા તરીકે ચિત્રકામ વિશે અકબરે આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે: “ ઘણાં મનુષ્યો ચિત્રકળાને પિછાડે છે, પરંતુ એવા મનુષ્યોને દુઃખીકારું છે. મને લાગે છે કે ઇશ્વરને ઓળખવાને ચિત્રકાર પાસે કોઈ ખાસ સાધન હોય છે, કારણ કે ચિત્રકારને જીવિત વસ્તુનું રેખાચિત્ર દોરતાં અને તેનાં અંગેઅંગ જરોજર અભિપ્રયો એમ લાગે છે

કે તે પોતાનાં આબેહુજ ચિત્રમાં વ્યક્તિત્ત્વ આપી શકતો નથી; અને એથી ધ્રુવર એ જ જીવનને આપનાર છે એવો તેને વિચાર કરવો પડે છે.”

અકબરે ધ્રુવરની કળાકારોને નોતયાં અને હિંદમાં વસાવ્યા. આ કળાકારો હિંદી કળાકારો સાથે કામ કરતા થયા. બંનેના સુમેળથી અકબરે નવી જાનની સુંદર રચાપલ્લસૈલી ઉપજાવી. આ નવી રચાપલ્લ શૈલીમાં યુરોપિયન પાદરીઓએ આ દેશમાં આણેલા ઇલાસિયન ચિત્રોની અસર પડી, અને તેને લીધે તેમાં થોડો વધુ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

સંગીતકારોમાં તાનસેને વાગખી રીતે જ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું અને અમર કીર્તિ સંપાદન કરી સાહિત્યકારોમાં ઇતિહાસકાર બદોની તથા અબુલફઝલ ધણા જાણીતા હતા અબુલફઝલે અકબરના રાજ્યની તવારીખ અને તેના રાજ્યવહીવટનું વિગતવાર વર્ણન આપતાં ‘આઈ ને-અકબરી’ અને ‘અકબરનામા’ નામનાં બે પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. આ પુસ્તકોને આધારે આપણને અકબરના જીવન વિષે તેમજ તેના રાજ્યતંત્ર વિશે ધણી ઉપયોગી માહિતી મળે છે અબુલફઝલનો મોટો ભાઈ ફેઝી રાજકવિ હતા. તેણે થીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ફારસીમાં કાવ્યરૂપે અનુવાદ કર્યો. હિંદી કવિઓમાં તે જમાનામાં સંત દુસસીદાસ, સુરદાસ અને બેરામખાનનો પુત્ર રહીમ જાણીતા હતા.

અકબરનું પાત્રાલેખન

અકબર એક નિર્ભય યોદ્ધો, કાબેલ સેનાપતિ, શાણો વહીવટદાર અને ઉદાર અને પરોપકારી રાજ્યકર્તા હતા. તે કર્મવીર હતા. શરૂઆતમાં તે તદ્દન અભણ હતા અને પોતાના નામની સહી પણ કરી શકતો નહિ, છતાં જુદા જુદા વિષયોનું એનું વાચન અને માહિતી અગ્રાધ હતાં. તે ઇતિહાસ, ધર્મ અને કવિતાનાં પુસ્તકો વંચાવતા, તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી તેમાં રસ લેતા અને અભ્યાસ કરતા. એની રમરજુશક્તિ અદ્ભુત હતી. તે બુદ્ધિશાળી અને અંતિ જિજ્ઞાસુ હતા.

માનવીની સેવા અને માનવતાના પ્રદર્શનો, આદર્શ ચેતનાર, તેમજ ધર્મપરાયણતા અને સત્કાર્યો માટે આગ્રહ રાખનાર રાજ્યકર્તાઓ દુનિયામાં

ધોડાક જ દોષ છે। અકબર મનુષ્યપ્રેમી હતો અને સરકારો માટે અને વિશાળ ક્ષેત્ર મળ્યું હતું.

અકબર જન્મથી જ લોકનાયક હતો. ઇતિહાસમાં જણાવેલા મહાનમાં મહાન અને બળવાનમાં બળવાન રાજવીઓમાં તેની ગણના થાય છે. એની કીર્તિ એનાં સરકારો પર અવલંબેલી છે. એનાં સરકારો તો એની પછી પણ સેકાં સુધી જુલાયાં નથી. વળી અકબર આપણી વધુ પ્રશંસાનું પાત્ર બને છે, કારણ કે તેના જમાનામાં દુનિયાના બીજા દેશો-જેવા કે ઇંગ્લંડ, રોમ, ફ્રાન્સ, જર્મની-માં ધર્મોપતા ચાલતી હતી, અને ધર્મને નામે અનેક જુલમો અને અત્યાચારો થતા હતા, ત્યારે એથી બિઝડું, ભારતવર્ષમાં સદ્વિજ્ઞાના, સદાકાર અને સમભાવનાના ઉચ્ચ આદર્શો પર પ્રભુજીવનનું ઉત્તમ ધાતર થતું હતું! ભારતના અસ્તવ્યસ્ત યથેક્ષા પ્રભુજીવનમાં નવું એવન પૂરવા જણે ઈશ્વરનો કોઈ દૂત ન આવ્યો હોય! ખરેખર, આવી પરિસ્થિતિ ભારત માટે અહોભાગ્ય સમાન ગણાય.

ભારતના ઇતિહાસમાં અકબર અમર યદ્ધિયો છે. અકબરે જે રીતે ભારતનું અખંડ અને અવિભાજ્ય રાષ્ટ્ર ધણું તે રીતે જ આપણે સ્વતંત્ર ભારતનું સંગઠિત રાષ્ટ્ર ધડી શકીશું. અકબરે ભારતના ઇતિહાસ ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય તવારીખમાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું છે. અકબરને ઇતિહાસનું એક અગત્યનું મળમળું લેખવામાં આવે છે. તે જમાનાના રાજકીય પ્રશ્નો અટપટા હતા, તેમજ દેશના બિત્ત ભિન્ન સંપ્રદાયો અને દેશની ભિન્ન ભિન્ન કોમો વચ્ચે સુમેળ સાધવાને મહાન પ્રશ્ન પણ અતિથય જટિલ હતો, અને સામાજિક વિસ્તારનો પણ એટલો જ વિષમ હતો. અકબરે જે કુશળતાથી આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપ્યો, તે બીજા રાજ્યકર્તાઓને માટે દાખલારૂપ હોઈ અનુકરણીય છે. માનવજાતિનું એકમ સાધવામાં કે વિષ-બંધુત્વ સ્થાપવામાં અકબરના અખતરા ખૂબ જ માર્ગદર્શક નીવડી શકે. સંકુચિત દૃષ્ટિ તજીને અને પૂર્વગ્રહો છોડી દર્દને ઉદારશક્તિથી અને નિખાલ-સતાથી વર્તવું એ અકબરની રાજનીતિનો મહામંત્ર હતો. દરેક ધર્મમાં રહેલાં ઉચ્ચ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો, તેમજ ગમે તે કોમમાં કે સંપ્રદાયમાં જન્મેલા મનુષ્યમાં રહેલાં સારા ગુણોનો સ્વીકાર કરવો, અને તે ઉપરથી

સમાજનું, રાષ્ટ્રનું કે સમસ્ત વિશ્વનું આદર્શ બેધારણુ ધડી કાઢવું એ અકબરની મુરાદ હતી. દુનિયા સમક્ષ એ મુરાદ પાર પાડીને અકબરે સર્વ દેશીય સહ રજૂ કર્યું છે. સમાજનું, સમાનતા અને સહિષ્ણુતાના ઉચ્ચ આદર્શો જ આપણી અર્માંગીન દુનિયાને વિનાશમાંથી બચાવી શકશે, એની હવે કોઈપણ ના પાડી શકાય એમ નથી.

— સ્વાધ્યાય —

૧. “આખરે નાખેલા પાયા ઉપર અકબરે મોગલ સામ્રાજ્યની સંગીન અને બળ્ય હમારન આગી.” ઐતિહાસિક વિષયો આપી આ કથનનું સમર્થન કરો.
૨. “અકબર, માત્ર વિજેતા જ ન હતો, પણ તે મહાન સુધારક, ઉત્તમ રાજ-નીતિજ્ઞ અને વિવક્ષણુ મુસદ્દો હતો.” ચોગ્ય દર્શાવો આપી ઉપલુ કથન સ્પષ્ટ સમજાવો.
૩. હિંદના નકશાની રૂપરેખા દોરો તેમા અકબરના સમયનો મોગલ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અને પ્રાપ્તિ બતાવો તે વિષે ટૂંક ચર્ચા કરો.
૪. સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ અને ચિત્રકળા પ્રત્યે અકબરને કેટલો પ્રેમ હતો તે વિશે જે બાજુલા હો તે ઘણો.
૫. અકબરે ભારતમા સાચા શખૂની સ્થાપના કરી અને તે કેવી રીતે કરી એ સમજાવો.

૬. ટૂંક નોંધ લખો :

- (ક) સુબતાના આદબીમી (ખ) અમુલ ફજલ (ગ) આઈને-અકબરી (ઘ) દીને ઈલાહી (ચ) અકબરના સામાજિક મુવારા (છ) સક્ષીમતુ બંડ (જ) અકબરનો રજપૂતો સાથેનો સબધ (ઝ) બેરામખાન (ટ) પાણિપતનું બીજું યુદ્ધ (ઠ) તાલીકોટાનું યુદ્ધ

પ્રકરણ છઠ્ઠીસમું

જહાંગીર

અકબર પોતાના વારંસ સનીમ માટે સમીન અને સુવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્ય મૂરી ગયો હતો. મોગલોએ ભારતદેશમાં પોતાની સત્તા ધણી સારી જમાવી

હતી. કેટલાંએ સૈકાના ગાળા પછી પરદેશી જ વાર ભારતમાં મુલ્યવરિધન અને સંપીધું રાષ્ટ્ર સ્થાપવામાં મોગલો શક્તિમાન નીવડ્યા હતા,

મહાન અકબરે મોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો કેટલો મજબૂત નાખ્યો હતો તે એની પછીની સદીના ઇતિહાસ પરથી પુરવાર થાય છે. એના પછી કોઈ મોજવા, વિલાસી અથવા તો ધર્મોધ રાજાની ભારતને અકબરના રાજ્યારોહણના સમયની અવસ્થામાં ફરીથી ઠેકી મૂકવાની તાકાત ન હતી. મોગલોની જ્વલંત કારકિર્દીના અસ્ત પછી લાંબે સમયે દરિયાપારથી આવેલી પરદેશી પ્રજાને અકબરની રાજ્યનીતિનું

જહાંગીર

શાશ્વત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પડી, અને પોતાનો રાજ્યવહીવટમાં પણ તેમણે અકબરના આદર્શનું અનુકરણ કર્યું એ જેવી તેવી બાબત નથી.

જહાંગીરનું રાજ્યારોહણ

અકબરના બીજા શાહજહાંએ એની દયાતી. દરમ્યાન ગુજરી ગયા હતા. એનો એક જ વારસ શાહજહાં સક્ષીમ હતો. ૩૭ વર્ષની વયે સક્ષીમ “જહાંગીર” — “દુનિયાનો વિજેતા” એવો ઇલિફાન્ત ધારણ કરી ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં ગાદીએ બેઠો; એનું રાજ્યારોહણ તદ્દન શાંતિથી તથા કોઈ જાતની ખટપટ સિવાય પસાર થયું હતું, છતાં થોડા સમયમાં એની ઉપરવટ જઈને રાજ્યના કેટલાક એના કર્તા કરવતાઓ ખુશરો ગાંધી અપાવવાની યોજનાની તરફેણમાં ભળ્યા; કારણ કે સક્ષીમ દારૂગિયા, આળસુ, સ્વચ્છંદી, ક્રોધી અને આપખુદ હતો. પરંતુ આ ખટપટો સફળ થઈ નહિ, કારણ કે અકબર

પોતાના મૃત્યુ પહેલાં જ સક્ષીમને પોતાના વારસ 'તરીકે જાહેર કરી ગયો હતો, અને તેથી સક્ષીમને પણ ચાલુપણુ દાખવવાની ફરજ પડી હતી. પોતાના રાજ્યપરહીસ્ટમાં અકબરના આદર્શનું અનુકરણ કરવાનું જહાંગીરે ચાલુ રાખ્યું હતું.

ઝાઢી પર એસતાં જ જહાંગીરે બે અગત્યની જાહેરાત કરી : (૧) તેણે ધર્મશામની રક્ષા કરવાની ખાતરી આપી; (૨) ખુશરુના બંડમાં સાચા આપનાર અને સહાનુભૂતિ બતાવનારાને સામાન્ય માફી આપી. વળી રાજ્ય માનસિંગ અને બીજાઓને તે જાણી પડવી અને અધિકાર પણ આપ્યા. આ બે જાહેરાતોથી તેમજ તેના અક્ષરશઃ પાલનથી જહાંગીરે પોતાની સત્તાને દૃઢ કરીને પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખુશરુને પ્રથમ તો નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ તેને બચ હતો કે જહાંગીર તેની આંખો ફેડી નાખશે! એથી એક દિવસ અકબરની મુશ્કરની મુલાકાતે જવાનું બહાનું કાઢી તે આગામાંથી છટકી ગયો અને લાહોર બર્ષ પહોંચ્યો. પરંતુ લાહોરના સૂબાએ ખુશરુને આશ્રય આપવાની ના પાડી, અને જહાંગીર જાને બંડખોર પુત્રની સામે લશ્કર લઈ લાહોર જાતે ગયો. અહીં પિનાપુત્ર લડાઈના મેદાનમાં સામસામા મળ્યા અને આખરે જહાંગીરે સહેલાઈથી ખુશરુને હરાવ્યો. સહેનશાહે ખુશરુના હજારો સાથીઓને જાહેર રીતે શણી પર ચઢાવી રિખાવી રિખાવીને મારી નાખ્યા, અને પોતાના સાથીઓની દારુણ વેદના નજરે નિહાળવા શાહજહાં ખુશરુને લાંબો રાખ્યો. શીખોના ગુરુ અર્જુનસિંહે ખુશરુને મદદ આપી હતી, તેથી તેમને પણ રિખાવીને મારી નાખવામાં આવ્યાં. આ સળ રાજ્યપ્રોહના ગુના માટે જ કરવામાં આવી હતી : એમાં કોઈ જાતનું ધાર્મિક કારણ ન હતું. એ પછી ખુશરુની આંખો ફેડી નાખવામાં આવી અને તેને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો : જો કે થોડા વખત પછી તે એક આંખે ચોક્કું દેખતો થયો હતો, પરંતુ પાછળથી શાહજહાં ખુશરુને તેનો વધ કરાવ્યો.

જહાંગીરની બાર આજ્ઞાઓ

જહાંગીરે પોતાના અમલની શરૂઆતમાં બાર અગ્ર પત્રો બહાર પાડ્યા

પહેલા પત્રથી બધી જાનના જકાતવેરા બંધ કર્યાં, અને બીજાથી રાજ્યમાર્ગે પર થતી લૂંટો અને ચોરી અટકાવવાનાં પગલાંનું નિયમન કર્યું, ત્રીજું ફરમાન મુસાફરી દરમ્યાન મરણ પામતા મુસાફરોની મિલકતના નિયમેન વ્યાખ્યત હતું, અને ચોથું દારૂબંદીનો અમલ કરવાનું હતું. પાંચમું આઠાપત્ર બીજાના ધરમાં ગેરકાયદેસર થતો પ્રવેશ અટકાવવાનું તથા મુનેગારોનાં નાક, કાન કાપવાનો ચાલ બંધ કરવાનું હતું. છઠ્ઠા હુકમથી શહેનશાહે પોતાના અમલદારોને પ્રજાની જમીન અથવા મિલકતનો કબજો જબરદસ્તીથી લેતા અટકાવ્યા. સાતમા આઠાપત્રથી માંદાઓ માટે મફત જાહેર દવાખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં, અને તેમાં હકીમોની અથવા વૈદોની નિમણૂકની જોગવાઈ કરવામાં આવી, આઠમા આઠાપત્રથી અમુક દિવસોએ, પ્રાણીઓની કતલ બંધ કરવાનું ઠરાવ્યું. નવમા ફરમાનથી શહેનશાહનો જન્મદિવસ, શહેનશાહના પિતાનો જન્મદિવસ અને રવિવારના દિવસો ઉત્સવના દિવસો જાહેર કરવામાં આવ્યા. દશમા ફરમાનથી અકબરે આપેલી જગીરો અને અમલદારોની સેવાની કદર તરીકે આપેલા પગારના તથા ઓદાના વધારા કાયમ રાખવામાં આવ્યા. અગિયારમા આઠાપત્રથી પ્રાર્થનાને માટે અથવા ધાર્મિક કામો માટે આપેલી જમીનોની ભેટ કાયમ કરવામાં આવી. છેલ્લા બારમા ફરમાનથી રાજ્યના કિલ્લાઓમાં તથા બીજાં કેદખાનાંમાં સજાના કેદીઓને મુક્તિ આપવામાં આવી.

આ બધા આઠાપત્રો પરથી માલુમ પડે છે કે જહાંગીર અદલ ઇન્સાફી રાજ્ય કરવા માગતો હતો. પરંતુ આ બધાં ફરમાનોનું પૂરેપૂરું પાલન થયું હતું એમ માની લેવાને પૂરતી સાબિતી મળતી નથી. આજ પ્રમાણે જહાંગીરના ન્યાયની મહાદર સાંકળનું ઉદાહરણ પછુ જણાવું છે. જહાંગીરના મહેલની બહાર ઘટની સોનાની સાંકળ લટકાવવામાં આવી હતી. તેમાં એવો હેતુ હતો કે જે પ્રજાનને ન્યાય જોઈતો હોય તે ગમે તે વખતે આવી સાંકળ ખેંચે કે ઘટ વાગે, અને બાદશાહ તેની ફરિયાદાસાંભળી યોગ્ય ન્યાય આપે. પરંતુ જહાંગીરનો સ્વભાવ વારંવાર બદલાતા કરે છે એ વાત જાણનારા તો ભાગ્યે જ આ ઘટનો ઉપયોગ કરતા. આ ઉપરાંત બીજું રમૂજ ઉદાહરણ તે ધોળજીને આપેલો ન્યાય છે. નૂરજહાંની બંદકની ગેળાથી મરનાર ધોળીની ધોળજી પાદશાહ પાસે ન્યાય માગવા જાય, અને સત્તની ખાતરી થતાં

ધોળણુને ન્યાય આપવા માટેની જાહેરાતમાં ફરમાવે કે તું નરજહાંના પતિને જોળીથી દાર કરે! આતું નામ જહાંગીરનો ન્યાય! પરંતુ આ ખીના પણ કયન તરીકે જ રહી ગઈ. ધોળણુ તે કંઈ શહેનશાહને જોળી મારીને બદલો લેવાની હિંમત કરે ખરી!

જહાંગીરનું ચારિત્ર્ય

રાજ્યકર્તા તરીકે તેમજ માનવી તરીકે જહાંગીરને આદર્શ વ્યક્તિ ગણી શકાય એમ નથી. એના પૂર્વજીવનમાં મોટે ભાગે તે સ્વછંદી હતો, અને મોટો થતાં તે વધુ આળસુ અને મોજલો બન્યો હતો. વળી તેના ઉત્તર જીવનમાં તે એક અથવા બીજી વ્યક્તિઓની અસર નીચે આવ્યો, અને તેમાં પણ તેની બેગમ નરજહાંની અસર તેના પર કાયમને માટે ખૂબ પડી ગઈ. તે દારનો વ્યસની હતો, છતાં જરૂર પડે સારે પોતાનું વ્યસન કાળૂમાં રાખી શકતો. જેમ જેમ ક્રમશઃ થતો ગયો તેમ તેમ તેણે દાર પીવાનું ઓછું કર્યું.

રાજ્યારોહણસમયે જહાંગીરનો સ્વભાવ પહેલાં કરતાં નરમ બન્યો હતો. તે ઉઝાડ અને અભિમાની હોવા છતાં એટલો બધો ખરાબ કે નાલાયક ન હતો. તે શુભ નિષ્ઠાવાળો અને સારા સ્વભાવવાળો હતો. એનામાં અમુક દુર્ગુણો હોવા છતાં તે મૂર્ખ કે અવિચારી પણ ન હતો. વખત જતાં તે વધુ ગંભીર અને લાગણીવાળો બન્યો. તેં ફક્ત રાત્રિને વખતે શરાબ પીતો; કિવસે તો તે શાંત અને સામ્ય દેખાવા પ્રવૃત્ત કરતો.

જો કે જહાંગીરમાં તેના મહાન પિતાના કેટલાક ગુણો ઊતરી આવ્યા હતા, છતાં એ ગુણો પિતાના ગુણો જેટલા સંપૂર્ણ ન હતા. તે શુદ્ધિશાળી અને ચાલક હતો અને પિતાની રાજ્યનીતિ તથા વહીવટનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શક્યો. અકબરની રાજ્યનીતિ અને સહિષ્ણુતાના સિધ્ધાંતનું અનુકરણ કરી જહાંગીરે પોતાનું શાસનપણું સિદ્ધ કર્યું. એકંદરે એના અમલ દરમ્યાન મોગલ સામ્રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું અને પ્રજા સંતોષી હતી.

જહાંગીર સમજુ અને ઉદાર રાજા હતો. જુલમખારો પ્રત્યે એને લારે તિરસ્કાર હતો, જ્યારે ન્યાય માટે તેને એટલો જ પ્રયત્ન પદ્મપાત પણ હતો.

ઠાઈક વાર તે તામ્રસી બની જતો અને હેવાનિયતભયો દૂર કામે કરી બેસતો, પરંતુ અમુક પ્રસંગે તે ઉઘર અને કામાક્ષીય પણ બની શકતો.

જહાંગીરમાં બાબરની પેઠે કુંદરતી કળાની દૃષ્ટિ હતી. તે કુંદરત અને તેના અદ્ભુત સૌંદર્યનો પૂજારી હતો. તે શિલ્પ, સંગીત અને ચિત્રકળાને રસિયો હતો. જહાંગીરમાં રહેલું સૌથી ઉમદા તરવ તે એનું કુટુંબવાતસલ્ય હતું. તે પ્રેમાળ પિતા અને એકનિઃ સ્વામી હતો. નૂરજહાં પ્રત્યે તેને અગ્રાધ પ્રેમ હતો.

જહાંગીર વિશ્વધર્મ સ્વીકારનાર દ્વિસદ્ગ પિતાનો અને રમપૂત માતાનો પુત્ર હતો. ઇસ્લામનું રક્ષણ કરવાનું પવિત્ર વચન આપવા છતાં તેણે પિતાની સહિષ્ણુતાની નીતિનું અનુકરણ કર્યું. તે હિંદુઓ તેમજ ખ્રિસ્તીઓ પ્રત્યે એક-સરખી સહિષ્ણુતાથી વર્ત્યો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની તથા લોકોને વરલાવવાની છૂટ આપી. આ પ્રમાણે થોડાક આપવાદો બાદ કરતાં સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમતા રાખવી એ જહાંગીરની રાજનીતિ હતી.

નૂરજહાં

ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં જહાંગીરે નૂરજહાં સાથે લગ્ન કર્યું. આ લગ્નસંબંધે એના જીવનમાં તેમજ રાજ્યના અમલ પર ધણી ઊંડી અસર પડેલાં હતાં. સીંગનીમાં પ્રેમ અને આકર્ષણના જે તરવો હોવાં જોઈએ તે બધાં તરવો નૂરજહાંમાં હતાં. હિંદના ઇતિહાસમાં આ અંગનાએ પોતાના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવથી અનેક રચાન મેળવ્યું છે. તેનું મૂળ નામ મહેર-ઉન્-નિસા હતું. તે મીરજા આસબેગ નામના ઈરાની ઉમરાવની પુત્રી હતી. તેનો પિતા અકબરના સમયમાં નસીગ અજબાવવા હિંદમાં આવ્યો હતો. ઈરાનથી આવતાં કંદહાર આગળ મુસાફરી દરમ્યાન મહેરનો જન્મ થયો હતો. મહેરના જન્મ અને બાલ્યકાળ વિશે ધણી રોમાંચક દંતકથાઓ વર્ણવેલી છે. મેગલ દરબારમાં આસબેગને ખૂબ સન્માન મળ્યું. ઈ. સ. ૧૫૯૫ માં તેને મનસમદારની અને શહેનશાહના મહેલના ખગલગીની માનવંતી પદવી આપવામાં આવી.

નૂરજહા

મહેર-ઉન્-નિસા ઉમારનાયક થતાં તેના પિતાએ તેનું લગ્ન અલીકુલી

બેગ ઉર્ફે શેરઅફઘાન નામના યુવાન તુર્ક સાથે કર્યું. અફઘરે આ સરદારને બંગાળમાં બંદવાનની જાગીર આપી હતી. જહાંગીર ગાદી પર બેઠો તે સમયે મહેર પોતાના ઘણી સાથે બંગાળમાં રહેતી હતી. પરંતુ દૂંક સમયમાં શેરઅફઘાન પર જહાંગીરની અવકૃપા ઊતરી. જહાંગીરે બંગાળના સૂબા કુતુબુદ્દીનને શેરઅફઘાનને પકડી દરબારમાં લાવવાનો હુકમ કર્યો. શેરઅફઘાને સૂબાનો સામનો કર્યો અને પરિણામે બંને વચ્ચે થયેલી અપારખીમાં શેરઅફઘાન તેમજ સૂબો બેઉ માર્યા ગયા.

શેરઅફઘાનની વિધવા મહેરને આગ્રાના દરબારમાં મોકલવામાં આવી. ત્યાં તેને અફઘરની વિધવા સુલત્રાના રૂઝિયા બેગમની સંભાળ નીચે રાખવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં નવા વર્ષના ઉત્સવને દિવસે જહાંગીરની નગર મહેર પર પડી અને તે એની જોડે પ્રેમમાં પડ્યો. શહેનશાહે તેને પહેલાં 'નૂરમહાલ'નો (જ્ઞાનખાનાનું તેજ) ઇલકાબ આપ્યો. પછી તેને 'નૂરજહાં'નો (દુનિયાનું તેજ) વધુ માનવંતો ઇલકાબ આપવામાં આવ્યો.

ક્રમે ક્રમે નૂરજહાં સામ્રાજ્યમાં સાચી સત્તાધીશ બનતી ગઈ. જહાંગીર તો નામનો જ શહેનશાહ રહ્યો. હવે રાજ્યના સિદ્ધાંતો પર જહાંગીરના નામ સાથે નૂરજહાંનું નામ જોડવામાં આવ્યું. આ ઘટના મુસલમાની રાજાઓના ચક્રાવૃત્તિ તવારીખમાં અંગ્રેજ હતી. એથી તો પ્રગતિ બધા વર્ગો તરફથી એની ખૂબ ખૂબ તારીફ થવા લાગી. નૂરજહાંએ પોતાનાં સગાસંબંધીઓને ઊંચે દરજ્જે સંસ્કારવામાં તેમજ માસદાર-બનાવવામાં પોતાની સત્તા વાપરી. તેની મહેર નીચે જ જમીનની બક્ષિસ આપવામાં આવતી. તેણે રાજ્યના વહીવટમાં રસ લીધો. તે રાજમહેલના ઝરખામાં બેસી ખુદ રાજ્યવહીવટ ચલાવતી. એને આંધ્રે આવનારને તે સહાય કરતી. તે ઘણી અનાય કન્યાઓના લગ્નસંબંધ બાંધી આપી તેમને લંબની બેટ આપતી. નૂરજહાંમાં ઈરાનનું સૌંદર્ય હતું. તેના શરીરનો ઘાટ ઘણો મરોડદાર હતો. તેનાં અંગેઅંગમાં સૌંદર્ય બહુ હતું તે ઘણી તંદુરસ્ત હતી. ઘોડેસવારી કરવામાં કે ચિકારે જવામાં તે ઘણી કુશળ હતી. નિશાનખાજ તરીકે તે અચૂક હતી. આ ઉપરાંત તે અસ્થધારણ બુદ્ધિ અને હિંમત પ્રકારની સર્વ સામાન્ય કાર્યશક્તિ ધરાવતી હતી. મુસદ્દાગીરીમાં તે નિપુણ હતી અને

ગમે તેવી આટીધૂંટીભર્યા રાજકીય પ્રશ્નો સહેલાઈથી સમજી શકતી તે ધણી સંસ્કારી હતી. કારણે સાદિસમાં તેને ઘણો રસ હતો, અને તેણે તે સાદિસનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

નૂરજહાં ધણી મહત્વાકાંક્ષી હતી. જેમજેમ એ સત્તાનો સ્વાદ ચાખતી ગઈ, તેમ તેમ તેની સત્તાની જૂથ પણ વધતી ગઈ. સત્તાની સરખાતના સમયમાં રાજ્યવહીવટમાં તેના પિતા ગયાસમેગે, માતા અરમતમેગમે અને બાઈ અસફખાને તેને કીમતી મદદ કરી. અસફખાન વિદ્વાન હોઈ એ સમયનો મહાન નાણાંશાસ્ત્રી ગણાતો. માતા પિતાના મૃત્યુ પછી નૂરજહાંને પોતાના બાઈ અસફખાન સાથે અણગનાવ થયો. અસફખાને પોતાની પુત્રી અર્જમંદખાનુનું લક્ષ જહાંગીરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખુરમ સાથે કર્યું હતું. શાહજહાં ખુરમ નૂરજહાંના વિરોધી હતો, એટલે હવે નૂરજહાંને શાહજહાં ખુરમ અને અસફખાન જેવા હોશિયાર અને અનુભવી સલાહકારની મદદ મળતી બંધ થઈ. એથી નૂરજહાંની મોગલ સામ્રાજ્ય પરની લાગવગ રાજ્યના ભાવિ માટે વિધાતક તોરડી. તેની એકદમ સત્તા માટેની આકાંક્ષા અને તેની સ્વાર્થચિત્તને લઈને દેશ ફરી એક વાર કલહ અને જાદવારથગીના વમજમાં સપડાયો. શહેનશાહ જહાંગીર તો હવે કાયમનો અશક્ત બની ગયો હતો, અને નૂરજહાંની વિચિત્ર વક્ષણ અને આપખુદ નીતિથી સામ્રાજ્યના બધા ઉમરાવો કંટાળી ગયા હતા.

મેવાડ અને બંગાળ પરનાં આક્રમણો

જહાંગીરના અમલના પહેલા ભાગમાં શાહી સૈન્યેને પોર્ટુગીઝ તથા બંગાળના બંગ્લોર સુબા ઉસ્માનખાન સાથે કેટલીક લડાઈઓ લડવામાં રોકાવું પડ્યું, પરંતુ મેવાડ સાથેનું યુદ્ધ તો અતિ મહત્વનું હતું. આ યુદ્ધ કેટલાંક વરસો સુધી ચાલ્યું. આખરે ઈ સ, ૧૬૬૪ માં મેવાડનો રાણો અમર-સિંહ અને તેનો પુત્ર કરણ શાહજહાં ખુરમને શરણે આવ્યા. અકબર જે વિજય મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો તે વિજય મેળવવાથી જહાંગીર ઘણો ખુશ થયો. રજપૂતોને પોતાના પક્ષમાં જીતી લેવાની પોતાના મહાન પિતાની રાજ્યનીતિ અનુસાર જહાંગીર પ્રજા રાણા તરફ ધણી હિંમતવાદી તથા માન-ભરી રીતે વર્ત્યો. મેવાડ મોગલ સામ્રાજ્યનું તાજાનું રાજ્ય બન્યું, પરંતુ રાણાને

મોગલ દરબારમાં હાજરી આપવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો, તે સાથે સિસોદિયા વંશની કન્યાઓને શાહી ઝનાનામાં મોકલવાનું દબાવ્યું કરવામાં આવ્યું નહિ.

દખખણનું આક્રમણ

દખખણનાં રાજ્યોની હત્તામાં જહાંગીરે પોતાના પિતાની આક્રમણકારી નીતિ આશુ રાખી આ પ્રદેશમાં ખરી રીતે તો યુદ્ધવિરામ થયો જ હતો. વળી અદમદનનગરના રાજ્ય સાથે નજાગાઈથી ચાલુ રાખેલી લડાઈ તો હજી લંબાયા કરતી હતી. આ પ્રદેશમાં જહાંગીરને મધ્યયુગના એક ક્ષણ જ કાપેલ, સેનાપતિ અને શત્રુ રાજપુરુષ જોડે કામ લેવાનું હતું. તે હતો મલિક અંમર તે એમિસિનિયાનો મૂળ વતની હતો. આ મહાપુરુષે પ્રથમ અદમદનનગરની મહેસૂલી પદ્ધતિ ટોડરમદના ધોરણ પર વ્યવસ્થિત કરી, અને પછી મોગલો પાસેથી પોતાના રાજનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. મરાઠાઓને ગોરિક્ષા યુદ્ધપદ્ધતિની તાલીમ આપનાર પણ મલિક અંમર હતો. અને આ જ યુદ્ધપદ્ધતિએ મરાઠાઓએ છેવટે દખખણમાં હેલ્લા મહાન મોગલ સમ્રાટને હંકાર્યો હતો,

મલિકઅંમર મોગલ શહેનશાહે મોકલેલા સેનાપતિઓને વટાવી જાય એવો અને જબરો પાવરધો હતો. જ્યાંસુધી મલિક હવતો હોય ત્યાંસુધી કંઈપણ અસરકારક કામ કરવાને માટે જહાંગીર અસમર્થ નીવડ્યો. ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં શાહનવાહ પુરમને દખખણની સરદારી 'આપવામાં આવી. તે ઈ. સ. ૧૬૧૭ ના માર્ચની ૬મી તારીખે જરહાનપુરમાં દાખલ થયો. પછી તેણે મલિક અંમર અને બિગ્ગપુરના સુલતાન અલિશાહ સાથે સુલેહના સંદેશા મોકલ્યા અને જીતેલો મુલક પાછો આપવાની તેમજ ખંડણી ભરવાની શરતે સંધિ કરી. પરંતુ આ સુલેહ અલપજવી નીવડી. જ્યારે શાહનવાહ પુરમે જહાંગીર સામે બેડ કર્યું અને તે દખખણમાં ગયો ત્યારે મલિક અંમરે શાહનવાહને પ્રેમપૂર્વક આવકાર આપ્યો અને શહેનશાહ સામે લડવામાં ખપજોગો સાથે પણ આપ્યો. નૂરજહાંએ પુરમ અને મલિકઅંમર સામે શાહી લશ્કરો મોકલ્યાં, પણ તેમનો પરાજય ચોક્કસ જણાવા લાગ્યો. એવામાં મલિક અંમર ઈ. સ. ૧૬૨૮ ના મે મહિનામાં મરણ પામ્યો. શાહી સેનાપતિ

ખાનજહાંએ મલિક અંબરના અનુયાયી પાસેથી મોટી લાંચ લઈ નામોશીભરી સંધિ કરી અને અહમદનગર સુધીનો બધો પ્રદેશ સુલતાનને પાછો સોંપી દીધો.

આ રીતે જહાંગીરની દખ્ખણની રાજ્યનીતિનો ઘણો કરુણ અને નામોશીભર્યો અંત આવ્યો. આ નિષ્ફળનીતિને પરિણામે હજારો નિર્દોષ માણસોનો સંહાર થયો અને દ્રવ્યનો ખોટો વ્યય થયો. એનાથી શાહી સામ્રાજ્યમાં લેશમાન વધારો થયો નહિ, તેમજ તેની પ્રતિષ્ઠા પણ વધી નહિ. આકસ્તરી રીતે મોગલ શહેનશાહની દખ્ખણની અવ્યવહારુ નીતિએ મરાઠાઓને પગભર થવામાં ઘણી મદદ કરી.

વાયવ્ય સરહદનું આક્રમણ

મધ્ય એશિયાનાં અને વાયવ્ય સરહદનાં રાજ્યો તરફની નીતિમાં પણ જહાંગીર વધુ સફળ નીવડી શક્યો નહિ. ઈરાનમાં સાહઅખ્ખાસ નામનો એકાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે કંદહારનું રાજ્ય જીતી લેવા માગતો હતો. મોગલોને પણ આ પ્રાંત જીતી લેવાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ શાહ અખ્ખાસે ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં કંદહારના કિલ્લાને ઘેરો ધાકી તે લઈ લીધો. જહાંગીરને કંદહાર ગુમાવ્યાથી ઘણું દુઃખ થયું અને તે પાછું જીતવા તેણે મોટા પાયા પર તૈયારી કરી. શાહજહાં પુરમને લશ્કરની સરદારી આપવાની હતી, પરંતુ તે કંદહારને પાછું મેળવવા કરતાં દિલ્હીની ગાદી પોતાને માટે મેળવવા વધારે ઈતેમર હતો ! જહાંગીરની તખ્તિયત લથડતી હતી એટલે પુરમને વાપ પેઠો કે નૂરજહાં તેના ગાદીના હક્કને કુખાવવા પ્રયત્ન કરશે. આ સંમ્મેગોમાં પિતાની આરાધનાને બદલે શાહજહાં પુરમને પ્રુલ્લુ બંડ કર્યું. આમ કંદહાર જીતવાની તક બાજુ પર રહી ગઈ.

જહાંગીરનાં અંમલનાં છેવટનાં વર્ષો

ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં બડખોર શાહજહાં પુરમના લશ્કરને શાહી લશ્કરે દિલ્હી આગળ હરાવ્યું. એથી પુરમને માળવાને રસ્તે દખ્ખણમાં નાસ્તી જવું પડ્યું. દખ્ખણમાંથી તે તેલંગણના પ્રદેશમાં ચર્ધને બંગાળમાં ગયો. તેણે બંગાળ અને બિહાર કબજે કર્યા પરંતુ વળી પાછા હારી જવાથી તેને

હખખખમા નારી જ્યાની ફરજ પડી. આ વખતે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે તેણે મહિષ અંજર જોડે સંધિ કરી, ઈ. સ. ૧૬૨૫ માં જહાંગીર અને પુરમ વચ્ચે સમાધાન થઈ ગયું.

પરંતુ ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં એક અગળ બનાવ બન્યો અને તે એ કે મહોબતખાને એક નવો જ ધડાકો કર્યો. નૂરજહાં એની વધતી જતી સત્તાથી ઝુંઝાતી હતી, એટલે તેણે તેનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહોબતખાને આત્મરક્ષાકેળે ખાતર શહેનશાહની સામે યંડ જાહેર કર્યું. જહાંગીર અને નૂરજહાં આ સમયે કાબુલ જતાં હતાં. જેલમ નદી આગળ શાહી પડાવ પડ્યો હતો, ત્યાં મહોબતખાને પોતાના રજપૂત સાથીઓની મદદથી બાદશાહની ઓવણીને ઘેરી લીધી. તેણે જહાંગીરને કેદ કરી લીધો પણ નૂરજહાં છટકી ગઈ. બહાદુર રાણીએ શહેનશાહને ઓડવવા પ્રયત્ન કર્યો. પ્રથમ તે બાદશાહ જોડે જ કેદી બનવા તે તૈયાર થઈ. પછી ધણી ચાલાકીથી તે મહોબતખાનની લાગણીઓ કળાઈ ગઈ એટલે તેની શંકાઓ દૂર કરીને તેણે છટકી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આમ શહેનશાહને લઈને તે નારી જ્યામાં નૂરજહાં સફળ નીવડી. મહોબતખાન બાજુ કળાઈ ગયો અને ડહાપણ વાપરી જહાંગીરને શરણે ગયો.

જહાંગીરને હવે ઝાઝા દિવસ કાઢવાના ન હતા. તેની કાયા શરાબી તથા દમના વ્યાધિને લઈને જર્જરિત બની રહી હતી. ઈ. સ. ૧૬૨૭ ના ઓક્ટોબર માસમાં કાશ્મીર તરફ જતાં એક ટેકરીની તળેટીમાં આવેલા નાના ગામડામાં મોજલ મોગલ શહેનશાનો જીવનદીપ સુઝાઈ ગયો !

જહાંગીર અને યુરોપીય મુસાફરો

મોગલ રાજ્યની સત્તા, સમૃદ્ધિ, દમદમો સુઅવરચા અને શાંતિથી આકર્ષાઈ ધણા પરદેશી મુસાફરો ૧૬ માં સૈકાના અંતથી દિલ્હી આવવા લાગ્યા. મોગલો અને તેમના રાજ્ય વિશે યુરોપમાં જાતજાતની વાતો કહેવામાં આવતી. યુરોપ બ્યારે ધર્મના ક્ષેત્રમાં જુલમ અને અસહિષ્ણુતાની નીતિને અનુસરતો હતો ત્યારે દિલ્હી મોગલ દરબારમાં સર્વ-ધર્મસમભાવની નીતિ પેપચામાં આવતી હતી, એટલે ખ્રિસ્તી પારસીએ

પોતાના ધર્મપ્રચાર માટે સુંદર, તક મળશે અને દરબારમાં તેમનું સ્વાગત થશે એ આશાએ હિંદમાં આવવા નીકળી પડ્યા. યુરોપીય મુસાફરો ન્યારે ખુદ આ દેશમાં આવ્યા સારે તેમણે જે જોયું, તે તેમને સાંભળ્યા કરતાં પણ વધારે અગ્નયખીભર્યું લાગ્યું. તેમણે બારતમાં એક મહાન અને ઉમદા સંસ્કૃતિ જોઈ યુરોપના લોકોએ અણુઅણેલી એવી આ સંસ્કૃતિનો તેમણે રસપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેમને ખાતરી થઈ કે પશ્ચિમના રાજવીઓ અને પ્રજા બારતની સંસ્કૃતિમાંથી વ્યવહારુ ડહાપણ અને તત્ત્વજ્ઞાન શીખી શકે એમ છે. ૧૬ મી સદીના છેલ્લા વરસો સુધી પૂર્વના દેશો જોડે વેપારનો ઇત્તરો ફિરંગી લોકોના હાથમાં હતો. જૂના વેપારી માર્ગો મુસલમાનો અથવા મૂર વેપારીઓના કબજામાં હતા. આ વેપારીઓ પોતાનો માલ ઇરાનના અખાત અને રાતા સમુદ્રને માર્ગે પરદેશ ચલાવતા. ઈ. સ. ૧૪૯૮ માં વાર્સકો-ડાન્ગામાએ કેપ એફ ગુડ હોપ થઈને જવાને હિંદનો જળમાર્ગ શોધ્યો અને તે કાલિકટ બંદરે ઇતર્યો. ત્યારથી હિંદુસ્તાન અને દૂરપૂર્વના દેશો સાથેનો વેપાર, ફિરંગીઓના હાથમાં સરકી ગયો. દિંદી મહાસાગર પર ફિરંગીઓનું વર્ચસ્વ સ્થપાયું. તેમના પરવાના સિવાય કોઈ વહાણ દરિયામાં જઈ શકતું નહિ.

આલ્બુકર્કે નામના મહાન ફિરંગી સૂબાએ હિંદમાં ફિરંગી સામ્રાજ્યની ઝંખના કરી હતી. પરંતુ એની શાણી નીતિને એના અનુગામીઓ અનુસર્યા નહિ. જહાંગીર ગાદી પર આવ્યો ત્યારે એણે ખ્રિસ્તી પાદરીઓને દરબારમાં જોયા. એણે તેમના તરફ ખાસ મહેરબાની બતાવી અને ગોવાના ફિરંગીઓ સાથે મૈત્રી સાધી. થોડા વખતમાં આ દેશમાં ખ્રિસ્તી યુરોપીય વેપારીઓ આવવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ આવી સૂરતમાં કોઈ નાખી. અંગ્રેજોએ ફિરંગી સત્તાને અવગણી. તેમણે ટૂંક વખતમાં હિંદનાં અને પૂર્વના વેપારનો ઇત્તરો અને વેપારી માર્ગોનો અંકુશ ફિરંગીઓ પાસેથી પડાવી લીધો.

ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કેપ્ટન વિલિયમ હોકિન્સની સરદારી નીચે વેપારી વહાણોનો એક ડાકલો સૂરત બંદરે મોકલી આપ્યો. કેપ્ટન હોકિન્સ અગ્રા ગયો અને જહાંગીરને મળ્યો. તે તુર્કી ભાષા બોલી શકતો હતો, એટલે જહાંગીર સાથે વધુ પરિચયમાં આવ્યો અને એને

માનીનો થઈ પડ્યો. ઘોઝક સમય બાદ સર ટોમસ રો ઈંગ્લંડના એલ્ફી તરીકે મોગલ દરબારમાં આવ્યો. એના આગ્રા પછી દૂક સમયમાં કેટલાક પાદરીઓ પણ આગ્રા આવ્યા. પોર્ટુગીઝોની લાગવગ ઓછી થવા લાગી અને અંગ્રેજોની લાગવગ વધવા લાગી. વખત જતાં યુરોપના બીજા દેશમાંથી પણ આપણા દેશની મુલાકાતે મુસાફરો આવવા લાગ્યા.

આમાંના નહુ યુરોપીય, મુસાફરોએ દેશને વિશે માહિતી મેળવવાના ઉદ્દેશથી ભારત દેશનો પ્રવાસ કર્યો. તેપણે રસપૂર્વક જે જે જોયું તેના મુંદર અને સાચો અહેવાલ તેઓ મૂકતા ગયા. આ મુસાફરોનાં સંસ્મરણો અથવા અહેવાલો ઇતિહાસકારને ધણાં અગત્યનાં છે. રામનું દબદબાથી ભરેલું દરબારી જીવનનું વિગતવાર વર્ણન તેમાં આવે છે. તેમના અહેવાલ પરથી દેશની તે સમયની સાચી પરિસ્થિતિનો નિષ્પક્ષપાત અને કીમતી ખ્યાલ આપણને મળે છે.

— સ્વાધ્યાય —

૧. “જે કે જહાંગીર, દિલ્લો પાદશાહ હતો, છતાં, રાજ્યવહીવટ નૂરજહાં ચલાવતી.” આ કથનની યોગ્ય અર્થો કરો.
૨. દૂક નોંધ લખો :
(ક) નૂરજહાં (ખ) સર ટોમસ રો (ગ) જહાંગીરનો ન્યાય (ઘ) જહાંગીરની બાર આગ્રાઓ (ચ) ખુરાનું બદ (છ) મલિક અબર (જ) મહોબતખાન.
૩. શાહમદા ખુરમે શા માટે બંદ કર્યું ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ? જહાંગીરના અમલમાં કયાં કારણોને લીધે ખુરમની લાગવગ વધી પડી હતી ?
૪. જહાંગીરે અફઝરનની રાજ્યનીતિને કેટલા પ્રમાણમાં આગ્ર સંપન્ન ? શા માટે ? એનું પરિણામ આવ્યું ?
૫. જહાંગીરના સમયમાં કયી કયી યુરોપીય પ્રજા ભારતદેશમાં આવી ? જહાંગીરે કયી પ્રજાને વેપાર કરવાની છૂટ આપી ?

શાહજહાન

ઈ. સ. ૧૬૨૭ માં જહાંગીરનું મરણ થયું તે સમયે તેના બે પુત્રો હયાત હતા. શાહજહાં ખુરમ અને શાહજહાં શહરિયાર. આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે

શાહજહાન

શાહજહાં ખુરમ અસફખાનની પુત્રી અર્જમંદબાનુને ઈ. સ. મુમ ૧૬૧૨ માં પરણ્યો હતો. પિતાના મરણસમયે તે દૂર દખ્ખણમાં હતો. શાહજહાં શહરિયાર નૂરજહાંના પહેલા પતિ શેરઅફઘાનથી થયેલી પુત્રી જોડે પરણ્યો હતો. અને પિતાના મરણસમયે રાજધાનીમાં હાજર હતો. નૂરજહાંએ શહરિયારને એક છૂપો સદેશો મોકલી આપ્યો: તેણે જેટલા સૈનિકો એકઠા થઈ શકે તેટલાની સાથે વિનાવિલબે લાહોર અથવા અને પોતાના પક્ષમાં ભળવા ફરમાવ્યું હતું. એથી શહરિયાર તરતજ લાહોર જઈ પહોંચ્યો, નૂરજહાંને મળ્યો અને તેણે

પોતાને શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યો પરંતુ નૂરજહાંને ચંકાર લાઈ અસફખાન પોતાના જમાઈને ગાદી પર બેસાડવા આતુર હતો, શાહજહાં દખ્ખણમાંથી આવી પહોંચ્યો તે દરમ્યાન અસફખાને કામચલાઉ શહેનશાહ તરીકે શાહજહાં ખુશરના પુત્ર દાવરખાને ગાદી પર બેસાડ્યો. નૂરજહાંને તેણે નગરદેઃ જેવી સ્થિતિમાં રાખી. શાહજહાં શહરિયારમાં અડકતો અશાવ હોઈ તેને લોકો “નાશુન્ની” કહેતા. તે અસફખાનની સામે ટક્કર ઝીંવી થયો નહિ. અસફખાને તેને તરત જ

આંધળો કરી નાખ્યો. આ અરસામાં શાહજહાનની આજ્ઞા અને સૂચના મુજબ અસહ્યાને જહાંગીરના કુંડુખના બધા રાજકુંવરોને મારી નંખાયા. ફક્ત શાહજહા દાવરઅક્ષને કામચલાઉ બાદશાહ તરીકે કતલમાંથી બચાવવામાં આવ્યો. શાહજહાન લાહોર આવી પહોંચતાં તેણે દાવરઅક્ષને ધરિન નાસી જવા દીધો, આમ દાવરઅક્ષની કામચલાઉ કારકિર્દીના કારસનો દૂકમાં અંત આવ્યો.

શાહજહાનનું ચારિત્ર્ય

પોતાના કુંડુખના બધા પુત્રુપ દક્કદારોને મારી નંખાવી શાહજહાન ઈ. સ. ૧૬૨૮ ના જન્મજયારી માસમાં ગાદી પર બેઠો. પિતાની માફક તે પણ રજપૂતાનાના રાજ્યવંશની રજપૂતાણીનો પુત્ર હતો, એટલે તેની નસોમાં જહાંગીર કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં રજપૂત લોહી વહેતું હતું.

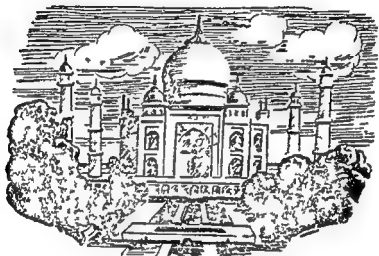
શાહજહા પુરમ તરીકેની કારકિર્દી પરથી તે હિંદના ચહેનશાહ તરીકે કેવો નીચડો એ સમજવું બહુ અસાધ્ય થઈ પડે એમ હતું સર ટોમસ રોના શબ્દોમાં કહીએ તો “કેટલાક તેની ખુશામત કરતા, કેટલાક એની ઈર્ષ્યા કરતા, એને કોઈ આહતું નહોતું.” શક્ય એટલા બધા ગાદી ના દાવાદારો તરફ એ નિર્દય બન્યો. એક અચોક્કસ હેવાલ મુજબ તેણે શાહજહા ખુશને ઝેર આપી મારી નંખાવ્યો હતો. રાજ તરીકે આ શાહજહા ઉદ્ધત અને અતડો, પ્રપંચી કે મુસદ્દી લેખાતો. અને રજપૂતાણીના પુત્ર તરીકે હિંદુઓ તરફ સહિષ્ણુના દાખવનાર નીચડો એમ કોઈક અટકળ બાધે. પરંતુ તેણે તો આવી બધી અટકળોને ખોટી ઠરાવી. ગાદી પર એક વખત રિયર અને સુદઢ થયા બાદ તે પૂર્ણ દયાદયાથી રહેવા લાગ્યો. સૌ કોઈ એને સહેલાઈથી મળી શકતું. બાદશાહ તરીકે તેની ઉદારતા અને પરોપકારવૃત્તિ અગ્રેય હતી. સાહી વૈભવ અને હાથી પ્રજાનાં દિલ જીતતાં તેને આવડતું હતું મે.ગલ રાજ્યકર્તાઓમાં તે સૌથી લોકપ્રિય અને સૌથી અદ્ભુત બાદશાહ નીચડો. તેના દરબારને દમદમો ભારતના ઇતિહાસના કોઈપણ રાજ્યકર્તાના હાથે વટાવી જાય એવો હતો.

મુમતાઝ

શાહજહાન ચુસ્ત સુન્ની મુસલમાન હતો. એનામાં અસહિષ્ણુતાની વ્યાધી છાપ માલુમ પડી આવતી, છતાં તે ધણો વ્યવહાર કુશળ હતો. એટલે પોતાની રાજનીતિમાં ધર્મની દખલગીરી ન થાય એ માટે તે ખાસ દરકાર રાખતો. યુવાનીમાં તે ગમે તેવા હશે, છતાં તેની વર્તણુક દેવ વિનાની હતી.

તેના ઉત્તર જીવનની વિષયવાસનાને યુરોપીય મુસાફરોએ અતિશયોક્તિથી વર્ણવી છે. ખેરાક, પોતાના આદિત્ય પર એક કલક વિનાના સન જેવો તે ન હતો, તેમજ એક વિષયનપટ, નિર્દય, કે પ્રપચી પણ ન હતો. જો તે એવો દોત તો મુમતાઝ પ્રયે તે ઊંડી લાગણી બતાવી શક્યો ન દોત. મુમતાઝના

તાજમહાલ

મરણ્ય માટેનો તેનો શોક અને તેના ગ્રેમની રમ્મિ કાચમ રાખવાને બાધેલો અતુપમ અને અજોડ આરસનો તાજ તેની અદ્વતીય માનવતાની અપ્રતિમ સાક્ષી પૂરે છે.

બંડો

સાહજાદાનના રાજ્યની શાંતિને શરૂઆતમાં જ ખાનગદાન લોદીના બડ તોડી અહમદનગરના નિઝામસાહની જોડે મળી જઈ તેજો બડ કર્યું. થેડી વાર નમતું આપ્યા પછી તેણે પછુ માયુ જીયકયુ પરતુ આખરે શકરક ને તેને હાથો અને તે માર્યો ગયો. આ બડ બદ કરનાં સાહજાદાનના

હેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન થયેલા ગાદીવારસનો આંતરકલહ સુધી શાહજહાનના રાજ્યની શાંતિમાં ભંગ પડ્યો ન હતો.

શાહજહાનના રાજ્યની શરૂઆતમાં હુંદેલા રજપૂતોના સરદાર હુંગારસિંહે બળવો કર્યો હતો. શહેનશાહનું લશ્કર એની પૂંઠે પહોંચ્યું, અને આખરે રાજ્યારોહણ પછીના આઠમા વર્ષમાં ગોંડ લોકોને હાથે તે મરાયો.

જો કે શાહજહાન ગાદી પર બેઠો ત્યારે તેણે લશ્કરી વિજેતાની હિમ્મત પ્રકારની ખ્યાતિ મેળવી હતી, છતાં એના અમલ દરમ્યાન મોગલ સૈન્યને રણમેદાનમાં કેટલીક હારો અને અપયસા ખમવાં પડ્યાં. આ ખીના ભવિષ્યને માટે ગંભીર ચેતવણી રૂપે માનવાની જરૂર હતી. ધરિન તથા ઉક્રમેગ સરદારો સામેનાં આક્રમણો ધણાં જ ધાતક નીવડ્યાં. એનું દખખણું સાદસ પશુ લાંબું ખેંચાયું અને તે ઘણું ખર્ચાળ નીવડ્યું.

શાહજહાનની દખખણની નીતિ

શાહજહાનના અમલ દરમ્યાન દખખણની લગભગ ચાલુ જ રહી. અહમદનગર, બિજાપુર અને ગોલકોંડાનાં દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો! જીતવાની શાહજહાનની આક્રમણકારી શાહી યુદ્ધનીતિ ચાલુ રહી. આ નીતિ એક રીતે તો ભારતના ઇતિહાસનો એ હજાર વર્ષોનો વારસો જે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અકબરે ભારતના દરેક મહાન રાજ્યની દખખણ પર આક્રમણ લઈ જવાની પ્રમળ વૃત્તિનું અનુકરણ જ કર્યું હતું. એની આગેદૂરની નીતિ એના વારસાએ પણ ચાલુ રાખી. ખાનદેશ અને વરાડનો થોડો ભાગ અકબરે મોગલ સામ્રાજ્યમાં ઉમેર્યો હતો. ત્યારબાદ શાહજહાન સસીમના બંડે અને અકબરના મૃત્યુએ વધુ વિજયનો અવરોધ કર્યો હતો. પોતાના : સરદારોની અંદર અંદરની તકરારોને લીધે તેમજ મલિક અંબર જેવા પ્રમળ શત્રુ સાથે કામ લેવાનું હોવાથી જહાંગીર અકબરથી આગળ વધી શક્યો નહિ. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં મલિક અંબરના મરણ બાદ તેના નાલાયક પુત્ર ફતેખાને પોતાના સુવત્તાનને ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં કેદ કર્યો, અને શાહજહાનને જણાવ્યું કે તેને સુવત્તાનના દુષ્ટ આરિય અને શહેનશાહ સામે દુશ્મનાવટ રાખવા માટે આમ કરવાની ફરજ પડી હતી.

શાહજહાને તરત જ કેદી સુલતાનને મારી નાખવા ફત્તેખાનને સૂચના મોકલી. તેણે આ સૂચનાનું પાલન કર્યું અને જાહેરમાં જાણાવ્યું કે સુલતાન - કુદરતી રીતે મરી ગયો હતો. ત્યાર પછી તેણે નિઝામશાહના દસ વર્ષના સગીર પુત્ર હુસેનશાહને ગાદી પર બેસાડ્યો અને પેતે-રાજ્યમાં સરમુખભાર બન્યો. જે ફત્તેખાન પોતાના ધણીને નિમકહરામ નીવડ્યો હતો, તે હવે શાહજહાનને પણ બેવડા નીવડ્યો ઈ. સ. ૧૬૩૧ માં દોલતાબાદના કિલ્લાને બિજાપુરના સુલતાને ઘેરા ધાડ્યો હતો તે હાલવા શાહજહાને મહોબનખાનને મોકલ્યો. બિજાપુરના લશ્કરને શાહજી બોંસલેની સરદારી નીચે મરાઠાઓની મદદ મળ્યા કરતી હતી. ફત્તેખાન સામા પક્ષમાં જોડાયો અને તેણે મોગલોને કિલ્લો સોંપી દેવાની માગણીને અસ્વીકાર કર્યો. મહોબનખાને તરત જ કિલ્લાને ઘેરા ધાડ્યો. બે મહિના સુધી ઘેરા ચાલુ રહ્યો અને કિલ્લો સોંપી દેવા ફત્તેખાનને સમજતી લેવામાં આવ્યો. હુસેનશાહને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં જીવન પર્વન પૂરવામાં આવ્યો, અને નિઝામશાહી રાજ્યનો આવી રીતે અંત લાવવામાં આવ્યો. ફત્તેખાનની શાહી લશ્કરમાં નિમણૂક કરી એના દોહને બહોળો વાગવામાં આવ્યો.

બિજાપુરનું આદિશાહી રાજ્ય અને ગોલકોંડાનું કુતુબશાહી રાજ્ય હજી બચવાન હતું. શાહજહાને હવે પોતાનું લક્ષ્ય એ રાજ્ય તરફ દોર્યું. ગોલકોંડાનો પ્રદેશ ઓરિસાની બાજુમાં મોગલ સામ્રાજ્યની સરહદની લગભગ આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૯ માં ઓરિસાના મોગલ સૂબાએ ગોલકોંડાના રાજ્યમાં આવેલા માનસુરગઢ પર હલ્લો કર્યો અને તે જીતી લીધો. બીજે વરસે તેજગાનાના પ્રદેશ પર મોગલોએ હુમલો કર્યો અને તેનો મોટો ભાગ મોગલ સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધો. ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં શાહજહાને દખ્ખણની લડાઈ પાછી ચાલુ કરી અને આ બે રાજ્યોને મોગલ શહેનશાહનું સાર્વ-ભૌમપણું સ્વીકારવાનું કહેલું મોકલ્યું. શાહજી બોંસલેએ અદમદનગરના એક શાહાજહાને સુલતાન તરીકે જાહેર કરી અદમદનગરનું સુભાવેલું રાજ્ય ચાલુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. શાહજહાને બિજાપુર અને ગોલકોંડાના સુલતાનો પાસે ખાતરી માગી કે તેઓ શાહજી બોંસલેને તેના આ કામમાં ટેકો નહિ આપે.

ગોલકોંડાનો સુલતાન અબદુલ્લાહ કુતુબશાહ મોગલ સામ્રાજ્યના

હમથી કરી ગયો, એટલે તેણે શાહજહાનની શરતોનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ બિજાપુરના આદિલશાહે નમતું આપ્યું નહિ અને શાહી આક્રમણનો સામનો કરવા તૈયારી કરવા માંડી. તથા શાહી દળો તથા દિવામાંથી બિજાપુરના રાજ્ય પર ધસી ગયાં. બિજાપુરના સૈનિકો બહાદુરીથી લડ્યા અને તેમણે પોતાની રાજધાનીને બચાવી લીધી. પરંતુ રાજ્યના બાકીના વિસ્તારમાં શાહી લશ્કરે ભયંકર લૂંટફાટ મચાવી. આખરે આદિલશાહે સુલેહ કરવાની ફરજ પડી. તેણે મોગલોનું અઘરતીપણું સ્વીકાર્યું, તેમજ મોગલોની બીજી બધી શરતો કબૂલ કરી.

શાહજહાને પોતાના શાહજાદા ઔરંગઝેબને ઈ. સ. ૧૬૩૬ ના જુલાઈની ૧૪મી તારીખે દક્ષિણના સૂબા તરીકે નીમ્યો. આ સમયે તેનું વય ૧૮ વર્ષનું હતું. તેણે બાગલાણના સંસ્થાનને તાબે કર્યું, અને શાહજી ભોંસલેને શરણે થવાની તેમજ કેટલાક કિલ્લા સોંપી દેવાની ફરજ પાડી. એક વર્ષના સફળ વહીવટ બાદ ઔરંગઝેબે સૂબાપદનું રાજીનામું આપ્યું. ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં મોગલ શહેનશાહે દખ્ખણના સુલતાનો જોડે જો સુલેહ કરી હતી તે આશરે વીસ વર્ષ સુધી ટકી શકી; પણ ત્યારબાદ બન્ને પક્ષો વચ્ચે પાછી લડાઈ શરૂ થઈ. આ વખતે શાહજહાને ઔરંગઝેબ ઈ. સ. ૧૬૫૩ માં બીજી વાર દખ્ખણનો સબો નિમાયો. સૌથી પહેલાં તેણે પોતાના તાબાના પ્રાંતની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પગલાં ભર્યાં. પ્રાંતની આર્થિક સ્થિતિ બગડવાની જવાબદારી નાલાયક અમલદારોની પરંપરાને આભારી હતી. તેણે પ્રાંતની મહેસલી પદ્ધતિ રાજા ટોંડરમલના મહેસલી સિદ્ધાંત પર રચી. પરંતુ પ્રાંતના આંતરિક વહીવટમાંજ તેણે પોતાનો બધો સમય ગુમાવ્યો નહિ. તે ઘણો મહત્વાકાંક્ષી હતો. તે પોતાના કુળની આક્રમણકારી નીતિને અજમાવવા હમેશાં તૈયાર રહેતો. ઔરંગઝેબ યુસ્ત મુન્ની હતો, જ્યારે દખ્ખણના સુલતાનો શિવાપંથી મુસલમાન હતા, એ વાત આસ પ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આ રાજ્યોમાં દખ્ખણીરી કરવાના બહાનાં વારંવાર મળી આવતાં. ગોલકોંડાનું રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્યને કદી પણ વખતસર ખંડણી આપતું નહિ.

આદિલશાહે દર વરસે મોગલ બાદશાહને શિરસ્તા મુજબ બેટા મોકલ્યાને રીઝવ્યો નહિ. દિલ્હીની મોગલ સત્તાને આ રાજ્ય જોડે આગડતું હોય, તો ગમે તે બહાનાં શોધી કાઢવામાં આવતાં.

ગોલકોંડાના રાજ્યકારભારમાં માયું મારવાનું આવું એક બહાનું આપોઆપ મળી આવ્યું. મીર જુમલા જેવા ચક્તિશાળી પ્રધાને પોતાના મુક્તતાન અબદુલ્લા કુતબશાહનો દ્રોહ કર્યો, અને તેણે દિલ્હીના બાદશાહની નોકરી સ્વીકારી લીધી. ઔરંગઝેબે મીર જુમલાની તારીફ કરી, અને મોગલ દરબારમાં રોકી લેવા લક્ષામણ કરી, અને શાહજહાં મહમદ મુક્તતાનને હૈદરાબાદ પર હલ્લો કરવા મોકલ્યો. એના સૈનિકોએ શહેરમાં લૂંટ અકાલ થોડાં અકવાડિયાંમાં ઔરંગઝેબ જાતે લાંબા જઈ પહોંચ્યો અને તેણે ગોલકોંડા ઘેરો ઘાસવાની તૈયારી કરી. કુતબશાહ આથી ગભરાઈ ગયો અને તેણે મુલેહ માટે વિનંતી કરી. ઔરંગઝેબ તો આખું રાજ્ય લઈ લેવા માગતો હતો, એટલે તેણે મુલેહની માગણીને નકારી અને ઘેરો વધુ જોરમાં ચાલુ રાખ્યો. આ સમયે શાહજહાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર દારા શિકોહે અને પુત્રી જહાન-આરાએ શાહજહાંને યુદ્ધ બંધ કરવા સમજાવ્યો. પિતાની આજ્ઞાને વશ થઈ ઔરંગઝેબને કુતબશાહ સાથે સંધિ કરવી પડી, અને ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. આમ ઔરંગઝેબને હાથમાં આવેલો શિકાર અમુક સમયને માટે છટકી ગયો.

બિજાપુરના મુક્તતાને પણ આવી શાંતિનો લાંબો સમય પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશામાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં મહમદ આદિલશાહના મરણ પછી ૧૮ વર્ષનો એક યુવાન માદી પર આવ્યો. થોડા જ સમયમાં રાજ્યમાં ફાટફૂટ પડી અને બખ્ષેશ થવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબે આનો લાલ લઈ મીર જુમલાને સાથે રાખી ઇ. સ. ૧૬૫૭ ના જાન્યુઆરીમાં બિજાપુર પર હલ્લો કર્યો. માર્ચ મહિના સુધીમાં તો જિદર પડ્યું અને ઓગસ્ટ મહિનામાં કલ્યાણ મોગલ સૈન્યના કબજામાં આવ્યું. શાહી સૈન્યે બિજાપુરના પ્રદેશને ઘણી દૂર રીતે ખેદાનખેદાન કર્યો. બિજાપુરનું આખું રાજ્ય જિતાવાની અણી પર હતું, તેવામાં ફરી એક વાર શાહજહાંને

વયમાં પડી આદિલશાહ જોડે સંધિ કરવા સમજવવામાં આવ્યો. ફરી એક વાર ઔરંગઝેમના હાથમાં આવેલો શિકાર છટકી ગયો. અને આદિલશાહ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી. કરાર પ્રમાણે આદિલશાહને મોટો યુદ્ધદંડ આપવાની તથા બિદર, કલ્યાણ અને પારન્દા મોગલોને સુપરત કરવાની ફરજ પડી.

આ કરારથી દખ્ખણના સુલતાનો આશરે ત્રીસેક વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર રહી શક્યા. ઈ. સ. ૧૬૫૭માં શાહજહાન ઝોચિતો મોદો પડ્યો. પરિણામે ગાદીવારસાનું યુદ્ધ શરૂ થયું, અને દખ્ખણની સવારીઓ બંધ થઈ.

મધ્ય એશિયા અને વાયવ્ય સરહદના દેશો પ્રત્યેની નીતિ

મધ્ય એશિયામાં આવેલા બદખ્શ અને બદક્ષાનના બે પ્રાંતે અસલ બાબરની માલિકીના હતા, એટલે આ પ્રાંતોના વારસ તરીકે શાહજહાનને તે પાછા મેળવવાની ઇચ્છા થઈ. બાબરના આ પ્રાંતો તૈમૂરની રાજધાનીના શહેર સમરકંદના માર્ગે પર આવેલા હતા. શાહજહાનને આ પ્રાંતો મેળવવાની પ્રેરણા થઈ. બોકસસ નદીના પ્રદેશમાં ચાલતા આંતરવિગ્રહનો લાભ લઈ શાહજહાને બદક્ષાન પર હુમલો કર્યો. આ શાહસમાં પાદશાહને નિષ્ફળતા સાંપડી. શાહજહાદા ઔરંગઝેમને યુદ્ધને મોખરે મોકલવામાં આવ્યો. ઔરંગઝેમ ધણા જુરસાથી લગ્યો; અને તેણે ધણી સફળતાથી લડાઈ ચલાવી છતાં તે આ આક્રમણની નિષ્ફળતા તરત જ કળી ગયો. મોગલોના, મહારાજાઓની દૂર દૂર આવેલાં આ રાજ્યો સાથે જિતાય તેમ છતાં તેમને કાબૂમાં રાખવાનું કામ કેટલું અઘરું હતું એ તેને સમજાયું. એટલે તે રાજ્યો સાથે સુલેહ કરી તે હિંદ પાછો કર્યો. મધ્ય એશિયાનું આ આક્રમણ આખરે નિષ્ફળ નીવડ્યું.

શાહજહાનની વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો તરફની પરદેશ નીતિ પણ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી. હિંદુસ્તાન અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચેના વ્યાપારી માર્ગે પર આવેલા કંદહાર શહેર પર તેની નજર કરી. વળી કંદહારની બીજી અગત્ય પણ હતી : અને તે એ કે તે હિંદના વાયવ્ય સરહદને માર્ગે પ્રવેશવાના દાર જેવું

હનું એટલે આ શહેરનો કબજો સામ્રાજ્યની સલામતી માટે તદ્દન જરૂરી હતો.

કંદહારના સૂચા અહીં મહાનખાનને લલચાવવા મોકલોએ પણ પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ ધણા લાંબા સમય મુધી તેઓ તેને ધરાવના શાહ પ્રત્યેની વફાદારીમાંથી ઝાઝી ચક્રા નહિ. છેવટે ધરાવનો શાહ અલીમહાનખાન તરફ શકાની નજરે જોવા લાગ્યો, ત્યારે તે મોકલોના પક્ષમાં જણા ગયો, અને તેણે મોકલોને કંદહાર સોંપી દીધું. મધ્ય એશિયામાં મોકલોને મજેલી નિષ્ફળતાથી તેમની શાખ ઘટી. જ્યાં ધરાવનીઓએ પણ કંદહાર પાછું જીતી લેવા દિંમત કરી અને તેઓ તેમાં ફાળ્યા. શાહજહાનની નજાળી પરદેશનીતિ કંદહારના પતન માટે જવાબદાર હતી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેણે મેગલ સામ્રાજ્યમાંથી હંમેશને માટે કંદહાર ગુમાવ્યું.

ગાદીવારસાનાં યુદ્ધો

ગાદીવારસા માટે અકબરના સમયથી મેગલ શાહજહાનનો અધીરા બની, ખુનામરકીથી અને બંડખોર વૃત્તિથી ગાદી મેળવવાનો શિરસ્તો પાડ્યો હોય એમ લાગે છે. સલીમે અકબર સામે બંડ કર્યું, શાહજહાને જહાંગીરની સામે બંડ કર્યું અને શાહજહાનના શાહજહાનનો પિતા સામે બંડ ઉઠાવ્યું. શાહજહાનને ચાર પુત્રો હતા : દારા શિકોહ, શુભ, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ. સૌથી નાનો મુરાદ ૩૩ વર્ષનો હતો એટલે બધા જ પુત્રો ઉંમરલાયક હતા. તેમને પ્રાંતના સૂચા તરીકે અથવા લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે રાજ્યવહીવટનો તેમજ લશ્કરી વહીવટનો સારો અનુભવ હતો. તેઓ બધા બહાદુર યોદ્ધા હતા, પરંતુ ઔરંગઝેબ સિવાય બાકીના શાહજહાનનો આરિચ્છના કેટલાક દેખો હતા. આ અવગુણોથી તેમના ખીજા ગુણો જાંખા પડ્યા હતા. તેમની આ તુટિઓને લીધે જ તેઓ ગાદી માટેની દરીદ્રાઈમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. ઔરંગઝેબ મહાન મુત્સદ્દી હતો. તે પોતાની ખરી લાગણી છુપાવી શકતો. બહારથી વફાદારી, પ્રેમ અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિનો ડોળ કરી પોતાના દરીદ્રાને જીધે માગે અગ્રવવાની તેનામાં અદ્ભુત આવડત હતી.

શાહજહાનની માંદગી જાહેર કરવામાં આવી, ત્યારે ચારે શાહજહાનનો એક દાણ પણ ગુમાવ્યા વગર, ગાદી મેળવવા માટે તૈયારી કરવા માંડી.

મુરાદે ખુદશી રીતે ગુજરાતમાં પોતાને બાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો, અને શુભએ બંગાળમાં પણ તેમ કર્યું. ઔરંગઝેમે ધીરજપૂર્વક ચોખી જઈ બીજા ભાઈઓની ચાલબાજી પર નજર રાખવાનું પસંદ કર્યું. કેટલાક સમય પછી તેણે એક બેદી યુક્તિ રચવાનો નિર્ણય કર્યો. જ્યેષ્ઠ બંધુ દારા તો કાફર છે અને ઇસ્લામનો દુશ્મન છે એવું તહોમત મૂકી તેણે તેને જાહેર રીતે વખોડી કાઢ્યો. વૃદ્ધ શહેનશાહને આવા અધર્મી શાહજહાની લાગવગ અને અંકુશમાંથી મુક્ત કરવાનો જ પોતાનો ઈરાદો છે, એવું ઔરંગઝેમે જાહેર કર્યું. તેણે મુરાદ જોડે સમજૂતી કરી લીધી : ગાદી મેળવવાની પોતાની સહેજ પણ ઇચ્છા નથી, અને તે પોતે તો ફકીરનું જીવન ગાળવા માગે છે, પરંતુ મેગલે નું રાજ્ય દારા જેવા અધર્મીના હાથમાં ન જાય તેટલા માટે તે તેના પક્ષમાં રહી લડે છે, એમ તેણે મુરાદને સમજાવ્યું. તે જાણ્યો હતો કે પોતાની ધારણા પાર પાડ્યા પછી મુરાદને ઉખેડી નાખવાનું કામ અધરું નથી.

સૌથી પહેલાં શુભ બંગાળ તરફથી લશ્કર લઈ આગળ વધ્યો. શાહી લશ્કરે તેનો વગતો સામનો કર્યો, તેને હરાવ્યો અને તેને બંગાળ પાછા હટવાની ફરજ પાડી. મુરાદ તથા ઔરંગઝેમે દિવાલપુરની હદ બહાર પોતાનાં લશ્કરો એકઠાં કર્યાં. બંનેનાં સંયુક્ત લશ્કરોએ ઉજ્જન પાસે આવેલા ધરમત નજીક મહારાજા જયવંતસિંહની સરદારી નીચે લડતા શાહી સૈન્યને સખન હાર આપી. તે પછી બંને વિજેતા બધુઓ રાજધાની તરફ ધસ્યા. પરંતુ આગ્રાથી થોડે દૂર સમુધર નજીક દારા શાહી સૈન્ય લઈ ઔરંગઝેમ અને મુરાદના સંયુક્ત લશ્કર સામે આવી ઊભો. અહીં દારાની હાર થઈ અને તેને નાસી જવાની ફરજ પડી. દારા મુલતાન તરફ નાઠો જો તે લાહોર તરફ નાસી ગયો હોત તો ત્યાં તેને જરૂર મહેબતખાનની મદદ મળત. પરંતુ મુલતાન તરફ નાસનાં ઔરંગઝેમે તેનો પીછો પકડ્યો. આખરે તેને પકડી દિલ્હી લાવવામાં આવ્યો અને ઈસ્લામના દુશ્મન તરીકે તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. ઔરંગઝેમે લારપછી મુરાદને મયુરામાં પ્રપંચથી કેદી બનાવ્યો. તેને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યો. ચોડા વખત પછી ગુજરાતમાં કોઈ એક માણસે મુરાદ પર પોતાના પિતાનું ખૂન કરવાનો આરોપ મૂક્યો, અને આ ગુના બદલ તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. દારાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને પણ

છૂપી રીતે એ જ કેદખાનામાં મારી નાખવામાં આવ્યો. શુભને દરારી બંગાળમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. સાંથી તે આરાકાન નાસી ગયો. પાછળથી આરાકાનમાં પ્રબ્રહેશના રાજ સમે કાવનરું કરવા માટે તેને આખા કુટુંબ સહિત મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબના માર્ગમાંથી જવા દરીફા દૂર થઈ ગયા. પોતાના વૃદ્ધ પિતા શાહજહાનને કેદ કરી, તે હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ બન્યો.

શાહજહાનના અમલની સમાલોચના

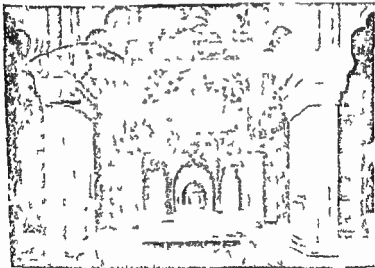
ભારતના ઇતિહાસમાં શાહજહાનનો અમલ મોગલસત્તાના સુવર્ણયુગ તરીકે ગણાય છે. એ યુગ અપૂર્વ દબલબો અને જહોજલાલીનો હતો; રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ અને સલામતી નજરે પડતી. મુઘલ વહીવટ કડક હતો અને રાજમાર્ગો એટલા તો સલામત અને નિર્ભય હતા કે લૂંટફાટના શુના બદલ એક પણ માણસને દેહાંતની સજા કરવામાં આવી ન હતી. એમ કહેવાય છે કે શાહજહાનના અમલમાં “એક રાજ પોતાની પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે તેના કરતાં એક પિતા પોતાના બાળકો અને કુટુંબી જનો પર મમતાભર્યો વહીવટ ચલાવતો હોય એમ લાગતું.”

શાહજહાનના અમલ દરમ્યાન ખીજા દેશો જોડેનાં ખાસ નોંધવા લાયક યુદ્ધો ઘણાં જોવા મળ્યાં. અંદરઅંદરના ઝગઝગો અને બખ્ષેરાઓમાંથી દેશ મુક્ત હતો. દેશમાં સર્વત્ર આળાદી હતી, અને અમલને અંતે રાજ્યનું અનામત ભડોળ એટલું મોટું હતું કે તે ખીજા પચાસ વર્ષ સુધી નબી શક્યું.

મોગલ દરબાર પહેલાં કદી ન જોયેલા એવા દબલબો અને વૈભવથી ભરપૂર હતો. ઉત્સવો પાછળ પચુ શાહજહાને લખલુ પૈસો ખર્ચો સમ્રાટનો એને બારે શોખ હતો. એના રત્નોનો સંગ્રહ અલાહીનના જાદુઈ ખજાના કે અરેબિયન નાઈટસના કલ્પિત ખજાના કરતાં અનેક ગણો હતો. એનું ‘મયૂરાસન’ તો જોનારને આંજ નાખે એવું કળાના અદ્ભુત નમૂના જેવું હતું. ગોલકોણની ખાલુમાંથી નીકળેલા “કાદિનૂર”ના અમૂલ્ય, અતિ તેજસ્વી અને અજોડ હીરાનો એ માલિક હતો.

દિંદના સમ્રાટોમા શાહજહાન એક જ જાનતમાં ચઢી જાય છે અહલુત ધમારતો અને શિલ્પના ભવ્ય નમૂનાઓ જાધનાર ખીજે શહેનશાહ ભારતવર્ષે જોયો નથી એનો મુમતાઝ બેગમ પ્રત્યેનો સ્નેહ એક આદર્શ પ્રેમ હતો બેગમના મરણ બાદ તેણે એ પ્રેમના સ્મારક સગો શ્વેત આસ્સનો ભવ્ય તાજ બધાઓ આ તાજમહાલ આવમની અહલુત ધમારત છે શુર્ગર કનિસઝાદ ન્હાનાવાવના શબ્દોમા કહીએ તો તાજમહાલ

“ પ્રેમની કવિતા કેરો, કે એ જાહોજલાલીનો,
સોન્દર્યનો, કલાનો, કે તાજ એ મુમતાઝનો ! ”

દિવાને-ખાસ

શાહજહાનના યુગના રાજમહેલો, તેના આસ્સના સ્તમ્ભોવાળા સલામઢો -દિવાને-આમ અને દિવાને-ખાસ એ મોઝય શિલ્પકૃતિના અહલુત નમૂના છે એની બધાવેલી “ મોતી મસ્જિદ ” તથા “ જુમ્મા મસ્જિદ ” પણ

છૂપી રીતે એ જ કેદખાનામાં મારી નાખવામાં આવ્યો. શુભને દરમીયાનમાં ધાંડી કાઢવામાં આવ્યો. સાંથી તે આરાકાન નાસી ગયો. પાછળથી આરાકાનમાં પ્રવેશના સમય સામે કાવતરું કરવા માટે તેને આખા કુટુંબ સહિત મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબના માર્ગમાંથી બધા દરીદ્રા દૂર થઈ ગયા. પોતાના વૃદ્ધ પિતા શાહજહાનને કેદ કરી, તે હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ બન્યો.

શાહજહાનના અમલની સમાલોચના

ભારતના ઇતિહાસમાં શાહજહાનનો અમલ મોગલસત્તાના સુવર્ણયુગ તરીકે ગણાય છે. એ યુગ અપૂર્વ દળદળ અને જહોજલાલીનો હતો. રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ અને સલામતી નજરે પડતી. મુઠ્ઠી વહીવટ કસ હતો અને રાજમાર્ગો એટલા તો સલામત અને નિર્ભય હતા કે લૂંટફાટના યુના બદલ એક પણ માથુસને દેહાંતની સજા કરવામાં આવી ન હતી. એમ કહેવાય છે કે શાહજહાનના અમલમાં “એક સમ પોતાની પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે તેના કરતાં એક પિતા પોતાના બાળકો અને કુટુંબી જનો પર મમતાભર્યો વહીવટ ચલાવતો હોય એમ લાગતું.”

શાહજહાનના અમલ દરમિયાન બીજા દેશો જોડેનાં ખાસ નોંધવા લાયક યુદ્ધો ઘણાં ઓછાં હતાં. અંદરઅંદરના ઝઘડાઓ અને બખેરાઓમાંથી દેશ મુક્ત હતો. દેશમાં સર્વત્ર આજાદી હતી, અને અમલને અત્યંત રાજ્યવું અનામન બડોળ એટલું મોટું હતું કે તે બીજા પચાસ વર્ષ સુધી નબી શક્યું.

મોગલ દરબાર પહેલાં કદી ન જોયેલા એવા દળદળ અને વૈભવથી ભરપૂર હતો. ઉત્સવો પાછળ પણ શાહજહાને લખતૂટ પૈસો ખર્ચે સમ્પન્ન એને ભારે શોખ હતો. એનાં રત્નોનો સંગ્રહ અસાધીનના જાદુઈ ખજાના કે અરેબિયન નાઈટસના કલ્પિત ખજાના કરતાં અનેક ગણો હતો. એનું ‘મયૂરાસન’ તો જોનારને આંજી નાખે એવું કળાના અદ્ભુત નમૂના જેવું હતું. ગોલકોંડાની ખાણમાંથી નીકળેલા “કોહિનૂર”ના અમૂલ્ય, અનિ તેજસ્વી અને અજોડ હીરનો એ માલિક હતો.

ઔરંગઝેબ

ઔરંગઝેબે પોતાના પિતાને કદ કરી ગાદી પચાવી પાડી, સારે તેનું ૪૦ વર્ષનું હતું. તે લખતાં શીખ્યો હતો. એને જે જાતનું શિક્ષણ મળ્યું

એને જે જાતના સરકાર પહોં, તેનાથી તે ધર્મચુસ્ત બન્યો હતો. દુન્યા ઇવનના મોજશોખ એને દબાવવા કરતાં આત્માના કલ્યાણ એને મોક્ષના વિચારોમાં તે વધારે મગ્નૂલ રહેતો. એક પાક મુસલમાનને યોગ્ય એવું બધું શિક્ષણ એને આપવામાં આવ્યું હતું. ઔરંગઝેબ પોતાના યુગની વિદ્વાતામાં નિપુણ બન્યો હતો.

રાજ્યભિષેક કરાવ્યો. તેણે રાજ્યના કાયદાકાનૂનો તથા ચિરસ્તામાં કુરાનનાં ફરમાન અનુસાર ફેરફારો કર્યા. અકબરના ઇલાહી અથવા સૂર્યના વર્ષને બદલી તેણે આરત્ર પંચાંગ પ્રમાણે ચંદ્ર ગણતરી પર રચાયેલું વર્ષ અને મહિનાઓના જૂનાં નામો આપુ કર્યા.

ઔરંગઝેબ ગાદી પર બેઠો કે તરત જ હિંદના એક અને અવિભક્ત રાષ્ટ્રનું અકબરનું સ્વપ્ન હવામાં ઊડી ગયું. ઔરંગઝેબ ગાદી પર બેઠો તે સમયે સામ્રાજ્યના ધણા પ્રાંતોમાં મુસ્લી વહીવટ લગભગ ભાંગી પડ્યો હતો. આ અવ્યવસ્થાનું કારણ ગાદીવારસાની લડાઈઓ હતું. આખા દેશમાં દુષ્કાળના સમયની સ્થિતિ પ્રવર્તી અને પ્રજાને ધણું સંકટ સહન કરવું પડ્યું. ઔરંગઝેબે આ સંકટનિવારણઅર્થે કેટલાંક તાત્કાલિક પગલાં લેવાં. અસલ કરોના બોજભારથી તેણે લોકોને રાહત આપી તેણે લગભગ ૮૦ જાતના જુદા જુદા કરો અને નાકાવેરા આદિ કર્યા. પરિણામે રાજ્યની તિજોરીમાં આવતા કરોડો રૂપિયા પ્રજામાં ફરતા થઈ ગયા.

ઔરંગઝેબના રાજ્યના વિભાગ

ઔરંગઝેબે ૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય 'ઈ. સ ૧૬૫૮થી ૧૭૦૭નાં આ અમલના બે ભાગ પાડી શકાય.

[૧] રાજ્યઅમલના પૂર્વાર્ધમાં એટલે ૨૫ વર્ષ (ઈ સ ૧૬૫૮ થી ૧૬૮૧) તેણે ઉત્તર હિંદમાં ગાળ્યાં. આ દરમ્યાન સામ્રાજ્યની સ્થિતિ ધણી સધર અને સગીન હતી. જે કે સામ્રાજ્યના સીમાડાના પ્રદેશોમાં લડાઈઓ ચાલતી હતી, જનાં મધ્ય ભાગમાં શાંતિ હતી, રજપૂતો અને શીખો તરફથી મુશ્કેલીઓને ઊભી કરવામાં આવતી હતી, પણ આ તકરારો સામ્રાજ્યના ભાગિ માટે અનિષ્ટ ચિહ્ન તરીકે પરિણમવાની હતી. મોગલ રાજપ્રકરણમાં તે સમયે દક્ષિણ ખાસ અગત્યનું તત્ત્વ ન હતું.

[૨] રાજ્યઅમલના ઉત્તરાર્ધમાં એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૧ થી ૧૭૦૭ સુધી મોગલ શહેનશાહની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં ખસ્યું. હવે ઔરંગઝેબ પોતાના દરબાર અને રસાલા સહિત હજમણમાં ગયો. ત્યાં

અને તે મૃત્યુ પામ્યો; આટલું છતાં એનો જુસ્સો છેલ્લી ઘડી સુધી અણનમ અને અજોય રહ્યો હતો.

પૂર્વગું આક્રમણ

આરંભના વર્ષો દરમ્યાન એવાં કાંઈ પણ ચિહ્નો જણાતાં ન હતાં કે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ મોગલ સામ્રાજ્ય વિનાશ અને અધિગતિના ગર્તમાં ડૂબી જશે. એ સમયે તો શાહજહાનના દરબારનો આજી નામે એવો દબદબો ચાલુ હતો. ઔરંગઝેબના દરબારમાં ઈસન, બોખારા, અરબસ્તાન, એગિપ્તિનીયા અને ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડીયા પરીદેશી રાજ્યોના એકઠી આવ્યા હતા અને શહેનશાહે તેમનું યોગ્ય સન્માન કર્યું હતું.

મોગલ સામ્રાજ્યના ઈશાન સીમાડા આગળ લડાઈ ચાલતી, અને મદત્તકાંક્ષી મોગલ સરદારો સામ્રાજ્યને વધારવા યત્ન કરતા હતા. બિહારના મૂના દાઉદખાને ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પાલમન કબજે કર્યું. બંગાળના પ્રખ્યાત મૂના મીર જુમ્લાએ આસામ અને કૂચબિહાર જીત્યાં. મીર જુમ્લાના મરણ પછી એના અનુગામી શાહસ્તિખાને ફિરંગી અને બહાી આંધિયાઓ પાસેથી ચિત્તાગોંગ છીનવી લીધું, ઈ. સ. ૧૬૬૬. પછી તેણે સોનદીપનો ટાપુ પણ લઈ લીધો. પૂર્વના જગમાં મોગલોને સફળતા મળી, છતાં આંધિયાઓનો ઉપદ્રવ તો ઔરંગઝેબના આખા અમલ દરમ્યાન ચાલુ રહ્યો. મીર જુમ્લાના મરણથી મોગલોએ એક શક્તિશાળી સરદાર શુમાવ્યો

અફઘાનો સાથે યુદ્ધ

પૂર્વના મોરચા પર યુદ્ધ પૂરું થયું કે તરત જ વાયવ્ય સરહદમાં ગઝન શર થઈ યુસુફઝાઈ ટોળીઓ અને તેમના અફઘાન સરહદ પરના મિત્રોએ બળવો કર્યો આ ટોળીઓ લડાયક અને જહાદુર હતી, અને તે પોતાના કુંગરાળ પ્રદેશમાં નિર્ભય રીતે રહેતી હતી. તેઓ પગપાળા વાયવ્ય સરહદનાં માતખર શહેરો પર હુલા કરતા અને તેમને લૂંટી લેતા. તેમનું આક્રમણ દિન પ્રતિદિન વધવાથી તેમને દાખી દેવાનું ઔરંગઝેબે વાળખી ધાર્યું. ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં ભાગું નામના યુસુફઝાઈ સરદારે કાશુલ નદીના કાંઠા પર આવેલા

મોગલ પ્રદેશ પર હુમલો કરી તેને વેરાન કર્યો. આ લઘઈ ધણી વર્ષો સુધી ચાલી અને આખરે મોગલોએ અફઘાનોને વશ કર્યા. ઈ. સ. ૧૬૭૨ માં આદિદી નામની ખીજ ટોળીએ અકમલખાનની સરદારી નીચે બંડ કર્યું. ખાઈખરખાટના પ્રદેશના પહાણોએ આદિદીઓને સાથ આપ્યો, અને શાહી લશ્કર પર અપૂર્વ હુલ મેળવી. અકમલખાનની પ્રતિજ્ઞા ધણી વધી. આખરે ઔરંગઝેબને કામેલ અને અનુભવી મહોલખાનને કાબુલના સૂબા તરીકે મોકલવાની ફરજ પડી, અને મહારાજા જયવંતસિંહને તેની જોડે સહકાર સાધી કામ કરાવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું. શુજાતખાન નામના એક સરદારની આગેવાની હેઠળ વાવવ્ય સરહદ તરફ એક ખીજ શાહી સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. શુજાતખાને ખીજ મોગલ સરદારો સાથે સુમેળ સાધીને કે સહકાર સાધ્યા વગર એકલે હાથે ઉપ્પતાઈથી કાબુલ તરફ ધસારો કર્યો, અને ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં તેણે કારાપા ઘાટના પ્રદેશ પર ઊતરવાની કાશિશ કરી પરંતુ દુસ્મનોએ તેને ધેરી લીધો અને મારી નાખ્યો. એનું લશ્કર મોટા લાયમાં આવી પહોં, પણ અણીને વખતે મહારાજા જયવંતસિંહના આગમનથી તે બચી જવા પામ્યું.

કારાપાના લયંકર પરાજયથી ઔરંગઝેબને મોગલોની ગુમાવેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યજ રીતે સ્થાપવાની ખાસ જરૂર સમજાઈ. મુઘના મોખરાના કાઈ નજીકના સ્થળે તે જાતે કસાયેલા યોદ્ધાઓને લઈ અફઘાનોને શિક્ષા કરવા ઊપજ્યો. તેણે શામ અને દામની નીતિનો ઉપયોગ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬ માં બે નિર્ણયાત્મક જીતો મેળવી અફઘાનોને તેણે વશ કર્યા. એના અમલના અંત સુધી ફરી તેમણે મોગલ સત્તા સામે માથું ઊંચક્યું નહિ.

ઔરંગઝેબની ધર્મનીતિ

આપણે જોઈ ગયા કે ઔરંગઝેબ સુસ્ત સુન્ની મુસલમાન હતો. મોગલ સામ્રાજ્યનો વહીવટ સુસ્ત સુન્ની પંથના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચલાવવાની તેની ઇચ્છા હતી. આમ કરવામાં તે કાઈપણ જાતની રાજ્યનીતિના ધોરણ કરતાં પોતાના આત્માના આદેશ પ્રમાણે વધારે દોરવાતો; પછી જાણે તેમ કરવામાં રાજ્યના હિતને લાભ કે હાનિ પહોંચે. પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ વિષે

કેઈ પણ જાતનું સમાધાન કે મધ્યમ નીતિ સ્વીકારવા કરતાં તે પોતાની રાજ્યશક્તિને પણ સ્તેષ્યમર્મા મૂકવા તૈયાર રહેતો. તે પોતાના મર્મને સચ્ચી સંદર્શી વળગી રહ્યો, અને તે જ પ્રમાણે પોતાનું જીવન જીવવા પણ તેણે પોતાથી બનતું કર્યું.

ઔરંગઝેબને મર્મ એ જીવનનું સર્વસ્વ હતું. મર્મના વિચારો જ હમેશાં એના મનમાં ધોળાવા કરતા. ઈસ્લામ ધર્મને નિભાવશે એ મુસલમાન રાજની પરિત્ર હરજ છે, એમ એ માનતો હતો. પોતાના સિવાય બીજાને કેઈ રાજ આ હરજ પાળશે કે કેમ એવી એને સંશય હતી. દક્ષિણના આક્રમણો, હિંદુ રાજ્યોના સામ્રાજ્યમાં જગજગતરીથી જોડાણ, અને રાષ્ટ્રની બદુલની ધરાવતાં હિંદુ પ્રજાજનો તરફનું એનું વિધાનક વચ્ચે ઈસ્લામ ધર્મની એની દૃઢ માન્યતાને આજારી હતું. સમય જતાં એક વખતના મોઝા રાજ્યના વહાણર હિંદુઓ સામ્રાજ્યના કદર વિરોધી બન્યા, વર્ષો વીતતાં તથા, તેમ તેમ ઔરંગઝેબ પણ વધુ ને વધુ ધર્મોષ બનતો ગયો. તેણે જુલમની નીતિને પૂર વેગથી અમલમાં મૂકી. ઈ. સ. ૧૬૬૮માં તેણે મુસલમાન, કાથી અને યદુનાં હિંદુ મંદિરો તથા શાળાઓનો નાશ કરવાનો સામાન્ય દુકમ બહાર પાડ્યો. 'કાથીનું વિશ્વનાથ મદાદેવનું ભવ્ય સિવાલય અને મથુરાનાં કેશવરાય અને સોમનાથનાં મંદિરો જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૬૭૬-૮૦ ના એક વર્ષના ગાળામાં જ તેણે એકલા મેરાઠમાં ૨૪૦ હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો.

ગાદી પર આરૂઢ થવા પછી તરત જ ઔરંગઝેબે મુસલમાનો પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવવાની નીતિ અમલમાં મૂકી. તેણે મુસલમાન વેપારીઓને જગતના વેરામાંથી તેમજ નાકાવેરામાંથી મુક્ત કર્યાં. ઈ. સ. ૧૬૭૧ માં, એક ફત્વો બહાર પાડી તેણે જાહેર કર્યું કે રાજ્યની જમીનના મહેસલી અધિકારીઓ તરીકે તેમજ દીવાનો અને પેશકારો (કારબારી કે સિરસ્તેદાર) તરીકે તે મુસલમાનો જ નિમવા જોઈએ. ઈ. સ. ૧૬૭૬ માં ઔરંગઝેબે હિંદુઓમાં ધણે ગતાયેલો અને ધિક્કારને પાત્ર બનેલો 'જઝિયા' વેરો હિંદુઓ પર પાડેો શરૂ કર્યો. આ હેતુ પગથું મોઝા ગાદીના તેમજ

સાત્ર જ્યના અસ્તિત્વને જીવેલું નીવડું. ઈ. સ. ૧૬૯૫ માં એક દરેક બદાર પાડી રજપૂતો સિવાયના કોઈ પણ હિંદુને પાલખીનો, ઘોડાનો, અને હાથીનો ઉપયોગ કરતા અટકાવ્યા. તેણે હિંદુઓને દધિયારો રાખવાની પણ મના કરી.

આવાં વિધાતક પગલાંથી અને કડક કાયદાથી હિંદુઓ બળવાને માર્ગે વળે નહિ તો ખીજું શું કરે? ઈ. સ. ૧૬૬૯ માં શહેનશાહે મથુરાનાં પ્રખ્યાત મંદિરોનો નાશ કર્યો, ત્યારે જાટ લોકો ધણા ઉશ્કેરાયા અને તેમણે બળવો કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં રજપૂતોએ ખુલ્લો બળવો કર્યો રજપૂતોના બંડતુ કારણે ઔરંગઝેબના મારવાડના રજપૂત રાજ્ય તરફનું ધ્યાતકી વર્તન હતું. મારવાડને સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવું એ એની ખાસ મુશ્કેલી હતી : અથવા મહારાજા જરાવંતસિંહનો પુત્ર અજીતસિંહ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારે તો તેને મારવાડની ગાદી આપવામાં આવશે એવી આકરી શરત ઔરંગઝેબે મારવાડ સમક્ષ મૂકી. જો કે રાજકુંવર અજીતસિંહને રાજ્યમાંથી ખસેડી આણું પર્વતના કોઈએક નિર્ભય રથને વર્ષો સુધી રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આખરે તે મારવાડની ગાદી પર બેઠો, અને ત્યારબાદ મેવાડના રાણા રાજસિંહની મદદથી તેણે મોગલો સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. રજપૂતોએ આ પ્રસંગને પોતાનાં રાષ્ટ્રીય સ્વમાન, જાતીય દરજ્જા, અને સ્વધર્મને હાનુનારો માની લીધો, અને મોગલો સામે તેમણે સંયુક્ત મેરથો માંજો.

ઔરંગઝેબ પંડે ઈ. સ. ૧૬૭૯ માં રજપૂતો સાથેના યુદ્ધની દોરવણી કરવા અજમેર ગયો. શાહજહાં મુઆઝમ, આઝમ અને અકબરની સરદારી હેઠળ મોગલ લશ્કરે આક્રમણ શરૂ કર્યું. રજપૂતો પોતાની લાક્ષણિક વીરતાથી લડ્યા, છતાં યુદ્ધને અંતે મારવાડનું રાજ્ય મોગલ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું. જો કે મારવાડની જીત તો અધૂરી જ રહી વળા મોગલોએ ઉદેપુર અને ચિતોડ કબજે કર્યા અને મેવાડની ભૂમિને ઉજ્જડ બનાવી દીધી, છતાં મેવાડ સામેનું યુદ્ધ પણ જોઈએ તેટલું નિર્ણયાત્મક નીવડું નહિ. મેવાડનો રાણો રાજસિંહ અજેય રહ્યો. તે અરવલ્લીના ડુંગરામાં બસાયો,

અને ત્યાં રહીને બહાદુર સિસોદિયા અને ભાવીર રાઠોડ રજપૂતોની મદદથી તેણે મોગલો સામે લઈકર 'ઝેરીલા યુદ્ધ' ચલાવ્યું. એથી મોગલ સૈનિકો ત્રાસી ગયા. ઔરંગઝેબે મોગલ સૈન્યની નિષ્ફળતા માટે શાહજહાં અકબરનો દોષ કાઢ્યો, અને એને નેવાડના મોરચા પરથી ખસેડી મારવાડના જંગમ વિદાય કર્યો. પરંતુ અકબરને પિતાના આ ફૂલથી ધણું માઠું લાગ્યું. હજી તો તે રૂઝ વર્તે, મહરવાકાંદી અને આશાવાહી યુવાન હતો. રજપૂતોએ આ તકને ઝડપી લીધી : તેમણે ઔરંગઝેબને પદભટ્ટ કરી શાહજહાં અકબરને ગાદી પર બેસાડી, હિંદુત્વ અને રજપૂત સ્વાતંત્ર્ય પર ઝખમતા લખને સફળ રીતે દૂર કરવાની યુક્તિ રચી. મેવાડના રાણા રાજસિંગે અને રાઠોડ આગેવાન વીર દુર્ગાદસે શાહજહાં અકબરને એવી ચારતે માગણી કરી, કે જો તે દિલ્હીની ગાદી મેળવવા ઔરંગઝેબ સામે યુદ્ધ કરે તો રજપૂતો તેને સંગીન ટેકા આપવા તૈયાર છે. અકબરે આ માગણી કબૂલ રાખી. હવે રજપૂત સૈન્ય અને અકબરનું સૈન્ય શાહી ઊવણી તરફ ધસ્યું. એથી ઔરંગઝેબ બહુ કફોડી રિયતિમાં આવી પડ્યો. તે પોતાની મુત્સદ્દીગીરીથી અને પ્રપંચથી આ કફોડી રિયતિમાંથી છટકી ગયો. શાહજહાં અકબર રજપૂતોને ફસાવવા માગે છે, એવી મતલબનો એક બનાવટી પત્ર રજપૂતોના હાથમાં જાય એવી યુક્તિ તેણે રચી. આ લાગ સફળ નીવડ્યો. અને રજપૂતો પ્રપંચના લાયથી અકબરની ઊવણીમાંથી પાછા ગયા. શાહજહાં અકબરને પોતાની સલામતી ખાતર ભાગી જવાની ફરજ પડી. ઔરંગઝેબનો પ્રપંચ થોડા વખતમાં જ ખુલ્લો પડી ગયો, અને તે શાહજહાં અકબરને મદદ કરવા પહોંચી ગયો. તેની મદદથી અકબર દક્ષિણમાં નાસી ગયો. ત્યાં ઈ. સ. ૧૬૮૧ ના મે માસમાં સંભાળના દરબારમાં તેને આશ્રય મળ્યો. છેવટે મુંબઈથી એક અંગ્રેજ વહાણમાં બેસી તે મરકત પહોંચ્યો, અને ત્યાંથી ધિરન જઈ ત્યાં તેણે જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો પૂરાં કર્યાં. આખરે ઇંદાણાને ઈ. સ. ૧૬૮૧ ના જૂન માસમાં ઔરંગઝેબે મેવાડના રાણા સાથે સુતેહ કરી : શહેનશાહે રજપૂતો પાસેથી જમિયા વેરા ન ઉધરાવવો એવી કબૂલાત આપી. મારવાડ સાથેનું યુદ્ધ તો ઔરંગઝેબના મૃત્યુ સુધી એટલે લગભગ બીજાં ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું. ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં બહાદુરશાહે

અજીતસિંહને જોધપુરના મહારાજ તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યારે સંપૂર્ણ શાંતિ થઈ. રજપૂતો સાથેના યુદ્ધોમાં ઔરંગઝેબનો ધણો સમય અને સમૃદ્ધિ વેડફાઈ ગયાં.

ઔરંગઝેબની ધર્મોષ નીતિનું એકંદર પરિણામ સામ્રાજ્યને માટે ખતરનાક નીવડ્યું. રજપૂતો મોગલ રાજ્યના મિત્ર મંડી કટા દુરમન બન્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ મોગલ રાજ્યને સદાને માટે રજપૂતોની કીમતી મદદની ખોટ પડી. આગળ જતાં દક્ષિણનાં આક્રમણોમાં તેમની મદદ અમૂલ્ય થઈ પડત, પણ ધર્મોષ બનેલો શહેનશાહ આ સમજી શક્યો નહિ.

ઔરંગઝેબે ફક્ત હિંદુઓ પર જ જુલમ ગુજાર્યો એમ નથી. શીખ લોકો પર પણ તેણે ધણા અત્યાચાર કર્યા. ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાની ના પાડતાં તેણે શીખોના નવમા ગુરુ તેગ બહાદુરસિંહનો વધ કર્યો, તેગ બહાદુરના વધ વિષે એક વિચિત્ર લોકવાયકા આ પ્રમાણે છે. તેગ બહાદુરસિંહ પર કારાવાસમાંથી શાહી જનાનખાનાની બંધી કરેલી દિશામાં નજર નાખવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. પરંતુ પોતાના પર મૂકેલા આક્ષેપનો જે જવાબ તેગ બહાદુરે આપ્યો તે એક આગાહી સમો નીવડ્યો. “આ રહ્યો એ જવાબ:

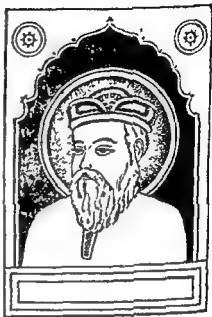
“શહેનશાહ ઔરંગઝેબ, હું મારા કારાવાસની ઉપલી અટારી પર જોતો હતો; નહિ કે તારા જનાનખાનાના ઓરડાઓ તરફ નજર કરતો હતો, કે તારી રાણીઓને જોતો હતો! હું તો તારા સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા અને તારા પરદા ચીરી નાખવા અને દૂર દૂરના દરિયાપારથી આવતા મુરોપિયનો તરફ નજર માંડતો હતો!”

ગમે તેમ હોય, પણ આ આગાહી એક વિચિત્ર ઘટના હતી અને તેની બિબિધવાણી સાચી પણ પડી.

શીખ પ્રજાનો ઉદય

શીખ ધર્મના સ્થાપક ગુરુ નાનક હતા. ઈ. સ. ૧૪૬૭માં લાહોરની નજીક આવેલા તત્તવંદી ગામમાં એમનો જન્મ થયો હતો. નાનપણથી જ એમનું મન પ્રજ્ઞાના ચિત્તવન તરફ ટરેલું હતું. જ્યારે તેઓ એટા ધયા ત્યારે સસના ઉમંગી શોધક બન્યા. આ શોધમાં એમનું આશુ જીવન એવું તો

પરોવાયું કે તેમણે દોહતખાન લોદીની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું. પછી બાકીનું જીવન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યું તે ગામેગામે ફરવા લાગ્યા અને સાચા ધર્મનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા તેમણે લોકોને સમજાવ્યું કે એક સર્વશક્તિમાન અને સાચા ઈશ્વરને માનો, અને તમારા જીવન એવી રીતે બેસો કે જેથી તમે તે સાચા ઈશ્વરને મેળવી શકો. ધર્મની પ્રચલિત યંત્રવત વિધિઓ અને રિવાજોને એમણે સખન રીતે વખોડી કાઢી તેમણે જાહેર કર્યું કે ઈશ્વર એક જ છે, અને બધી કામોનો સર્જક પણ તે જ છે ભારતદેશના બીજા સતોની જેમ તેઓ એક સુધારક પણ હતા. પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવન જીવતા તેમણે લોકોને આમહ કહ્યો.

ગુરુ નાનક

ગુરુનાનક ૭૦ વર્ષની પાકટ ઉંપર સુધી જીવ્યા ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. તેઓ પોતાનું અધૂરું કામ અંગદ નામના શિષ્યને સોંપી ગયા અંગદ પછી અમરદાસ ગુરુ બન્યા. એમના પછી તો શીખ ધર્મની ગાદી પણ વરપરંપરાગત થઈ પડી એથી શીખ ગુરુ રામદાસ નામે યદ્ધ ગયા. તેમના પુત્ર અર્જુનસિંહે શીખ ધર્મસમાજને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું તેમણે ગુરુમુખી લાપામાં આદિગ્રંથ રચ્યો આ ગ્રંથ તે શીખ ધર્મનો વેદ ગણાય છે તેમણે શીખ ધર્મસમાજનો પાયો મજબૂત કરવાનાં પગલાં ભર્યાં. તેમણે અમૃતસરને શીખ ધર્મનું વડું મથક બનાવ્યું, અને આ સ્થળ ત્યારથી જ શીખ લોકોનું યાત્રાનું પવિત્રધામ થઈ પડ્યું છે. આમ ધર્મસમાજના

નિભાવ માટે દરેક શીખને 'પોતાની કુલ' જીવજનો દસમે ભાગ આપવાનું તેમજે ફરજિયાત ફરમાન કર્યું.

આમ અર્જુનસિંહના વહીવટ દરમ્યાન શીખ ધર્મસમાજનું યુરોપના ખ્રિસ્તી ધર્મસમાજના ધોરણની માફક વ્યવસ્થિત રીતે રચાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ પોપની દોરવણી નીચે જેવી રીતે ખ્રિસ્તીઓ ધર્મિ ખ્રિસ્તના સિદ્ધિતાનું પાલન કરતા, તેવી રીતે આ ધર્મગુરુઓની દોરવણી હેઠળ શીખો પોતાનો ધર્મ પાળવા લાગ્યા. પરંતુ આવા ધર્મપાલક લોકો કેવી રીતે લડાયક ખમીરના બન્યા એ ઘટના ઘણી અગત્યની છે. જહા ગુરુ હરગોવિંદના સમયમાં આ મહાન ફેરફાર થયો. એમને ગુરુપદે બેસાડવામાં આવ્યાં, ત્યારે શીખ ધર્મસમાજના શિરસ્તા મુજબ શીખોનો ફૂટો અને હાર એમને આપવામાં આવ્યાં; પરંતુ તેમજે તે લેવાની ના ચાડી અને કહ્યું કે: "મારો હાર તે મારી તલવારનો પટો છે, અને મારી પાધડીમાં હું કંધી ધારણ કરીશ".

અકબર પછીના મોગલ રાજાઓની ધર્મોપનીતિ પશુ એક રીતે આ ધર્મપ્રેમી પ્રજાને લડાયક બનાવવા માટે જવાબદાર ગણી શકાય. ધીમેધીમે તેઓ મોગલ સરકાર સાથે અવકાશમાં આવ્યા. જહાંગીરે ગુરુ હરગોવિંદને ૧૨ વર્ષ જેલમાં પૂર્ણ. જહાંગીરના મરણ પછી હરગોવિંદ સાહુજહાન સાથે વારંવાર આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં ઔરંગઝેબે શીખોના નવમા ગુરુ તેગ બહાદુરને ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યા.

દશમા ગુરુ ગોવિંદસિંહના સમયમાં શીખોએ મહાન લશ્કરી સત્તા જમાવી. તેમજે ખાલસાની લશ્કરી સંસ્થા જોડી કરી, અને મુસલમાન સત્તા સામે મોરચો માંડ્યો. ગુરુ ગોવિંદ છેલ્લા શીખ ગુરુ થઈ ગયા; કારણ કે તેમના મરણ બાદ શીખોનો પવિત્ર ગ્રંથ - 'ગ્રંથ સાહેબ' તેમનો વારસ અને પ્રતીક બન્યો. આગળ જતાં રણજિતસિંહની આગેવાની નીચે શીખોએ પંજાબમાં સ્વતંત્ર અને જળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું.

મરાઠા પ્રજા

સલાદિના પ્રદેશમાં આ નીડર, ખડતલ, કસાયેલા અને મહેનતુ લોકો વસતા હતા. ભારતના ઇતિહાસમાં આ પ્રજા પ્રકાશમાં આવી તે પહેલાં

તેઓ શાંત ખેડૂતજીવન ગાળતા અને ઢોરોનાં ટોળાં ચરાવતા. દક્ષિણના પ્રદેશની અયોદ્ધસ રાજકીય પરિસ્થિતિ અને ચાલુ યુદ્ધના વાતાવરણને લાભ લઈ તેઓ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેવા એક સમગ્ર આગેવાનની સરદારી નીચે બહાર પડ્યા. પોતાના બાહુબળથી અને તલવારના બળથી, ભારતના ઇતિહાસમાં આ પ્રભુ પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ.

પોતાના રાજકીય જીવનની શરૂઆત તેમણે બિજાપુરના સુલતાનની લશ્કરી તોફારી સ્વીકારીને કરી. તેમનું પરાક્રમ અને અધાગ શક્તિ જોઈ ગોલકોંડા, મિદર અને અહમદનગરના સુલતાનોએ પણ પોતાના લશ્કરમાં તેમની ભરતી કરી. મલિક અંબરે મરાઠાઓને ગોરીલા યુદ્ધ માટે તાલીમ આપી, અને ભવિષ્યની મરાઠા પ્રજાનો પાયો નાખ્યો.

આ મરાઠાઓની રહેણીકરણી તદ્દન સાદી હતી. તેમની જરૂરિયાતો બહુ જ થોડી હતી. તેઓ બહાદુર, સદનયીય, સ્વાવલંબી અને ખંતીલા હતા. મહારાષ્ટ્રના એકનાથ, તુકરામ વગેરે સત પુરુષોએ તેમનામાં સમાનતાની અને સ્વમાનની ભાવના જાગૃત કરી. આ સમયે મહારાષ્ટ્રમાં મહાન આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક પરિવર્તનની શરૂઆત થઈ રહી હતી. અને તેમાંથી જ ભાષા, સપ્રદાય અને રાષ્ટ્રજીવનની ભાવનાથી સંકળાયેલી એક સંગઠિત પ્રજાનું જૂથ અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

મહારાષ્ટ્રની આ વીર ભૂમિ પોતાના મહાન ભાવવિધાતાની રાહ જોતી બેઠી હતી. આ મહાન પુરુષ તે જ ભારતના ભવિષ્ય મહારાજા શિવાજી !

પ્રથમ અહમદનગરના સુલતાનના લશ્કરી અમલદાર તરીકે, અને પાછળથી બિજાપુરના સુલતાનના વિશ્વાસુ અમલદાર તરીકે સુંદર કામગીરી બજાવનાર શાહજી ભોંસલે શિવાજીના પિતા હતા. એની માતાનું નામ જાળ્યાઈ હતું. શાહજી ભોંસલેને અહમદનગરના નિઝામશાહ તરફથી પૂનાની, અને બિજાપુરના આદિલશાહ તરફથી કર્ણાટકની કીમતી જાગીરો મળી હતી. માતા જાળ્યાઈ અને યુરુ દાદાજી કોંડદેવની કુશળ દોરવણી હેઠળ શિવાજીમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો પડ્યા અને તે યોદ્ધાને જાજો તેવી તાલીમ પામ્યો.

'શિવાજીએ કોઈની તાબેદારી વેડવી નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે બાળપણથી જ પોતાની આજુબાજુ' પોતાના સમોત્તરિયા, બહાદુર વંશદાર

માનવાઓને એકઠા કર્યાં. 'સ્વરાજ્ય' અને 'ગોપ્રાણ્યપ્રતિપાલન'ની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા તેણે ક્યારની યે લઈ લીધી હતી. ૧૯ વર્ષની યુવાન વયે તેણે તોરણનો કિલો જીતી પોતાના ભાવિ રાજકીય ધ્યેયની શરૂઆત કરી. સ્વરાજ્ય તેણે રાયગઢ, કેંડાણા અને પુરંદરના કિલ્લા જીતા. તેણે કેટલાક નવા કિલ્લા પણ ખાંધા. પછી દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો સામે તેમજ મેગલ સામ્રાજ્ય સામે જેહાદ આરંભી આ અઘડામણોમાં શિવાજીના પિતા શાહજીને પણ સહન કરવું પડ્યું, છતાં શિવાજીએ મુત્સદ્દીગીરી વાપરી પિતાને મુક્ત કર્યાં, અને આખરે દક્ષિણનાં રાજ્યોને પોતાની સાથે માનભરી સુલેહ કરવાની ફરજ પાડી.

મેગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબને પણ આ વીર પુરુષે હંફાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે તેણે મેગલ સામ્રાજ્યના પાયા હથથાવી મૂક્યા. ઈ. સ. ૧૬૭૪માં રાયગઢના કિલ્લામાં શિવાજીએ દબદબાથી પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર હિંદુ રાષ્ટ્રનો પાયો નાખ્યો, જો કે ઈ. સ. ૧૬૮૦માં શિવાજી મરણ પામ્યો અને ઔરંગઝેબ તો તે પછીનાં ૨૭ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી શિવાજીના વારસો જોડે લગ્યો. છતાં તે મરાઠાઓને નગાવી શક્યો નહિ. મરાઠાઓની સિદ્ધિઓની અને વિજયગાથાઓની વિગતો આપણે પછીના પુસ્તકમાં જોઈશું.

શિવાજીના મરણ પછી પણ મરાઠા અને મેગલો વચ્ચેની અઘડામણ ઓછી થઈ ન હતી. ઔરંગઝેબે શિવાજીના પુત્ર શંભાજીને ઈ. સ. ૧૬૮૯માં કેદ કર્યો. શંભાજી ઈસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો તેને મુક્ત કરી તેનું રાજ્ય પાછું આપવાની ખાદશાહે તૈયારી જતાવી, પરંતુ શંભાજીએ સત્તા માટે સ્વમાન અને સ્વધર્મનો ભોગ આપવાની સાફ ના પાડી, એથી ધર્મોષ ખાદશાહે તેને ધણી ધાતકી રીતે ચારી નંખાવ્યો, અને તેના બાળપુત્ર શાહુને મેગલ દરબારમાં નજરકેદ રાખ્યો. ઔરંગઝેબના આ કૃત્યથી મરાઠાએ ઉલટા વધારે વીર્યમાં, અને રાજરામની સરદારી નીચે તેમણે મેગલોને હેરાનપરેશાન કરી મૂક્યા. જૂદા શહેનશાહ જાતે મરાઠાઓની સામે મેદાને પડ્યો. મેગલ સૈન્યોને વારંવાર શિકસ્ત સાંપડી અને એક વખતે તો ઔરંગઝેબ મરાઠાઓને હાથે કેદી જનતાં સહેજમાં જમી ગયો.

પરાંજયોની પરંપરાથી મદાત થયેલો, દુઃખમાં દબાયેલો ૧૬ શહેનશાહ આખરે ઈ. સ. ૧૭૦૭ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧ મી તારીખે મૃત્યુના મુખમાં પડ્યો.

બિજાપુર અને ગોલકોંડા

આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે શિવાજીના મરણથી દુઃખાણમાં ઔરંગઝેબની પરિસ્થિતિમાં કોઈ જાતનો સુધારો થયો નહિ. બિજાપુર અને ગોલકોંડાનાં શિવાપંથી રાજ્યો હજી બચવાન હતાં. તેમણે મદાન મોગલની સત્તાની અવગણના કરી, ઔરંગઝેબે આ શિવાપંથી સુલતાનોની સામે યુદ્ધ કરવાની પોતાની ધાર્મિક ફરજ માની, એને મન તો શિવોપંથીઓ હિંદુઓ જેવા જ કાઢે છે હતા.

દુઃખાણનો લાંબા સમયથી સુલતાની રાખેલો જંગ ખેલવા ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં શહેનશાહ જાતે મેદાને પડ્યો. બિજાપુર અને ગોલકોંડાની જીત એનું લક્ષ્યબિંદુ હતું.

બિજાપુર સાથેનું યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૬૮૬ સુધી પહોંચ્યું, અને આદિલશાહી રાજ્ય મોગલોને સરણે થયું. બિજાપુરના હેલ્લા સુલતાન સિફંદરશાહને જીવન પર્યંત કેદમાં રાખવામાં આવ્યો, અને આદિલશાહી રાજ્ય મોગલ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું.

હવે ગોલકોંડાનો વારો આવ્યો. આ સમયે કુટુંબશાહીનો સુલતાન અશુભ હસન તાનાશાહ હતો. તે ઘણો ઉમદા અને ઉદાર વૃત્તિનો રાજવી હતો. તેણે પોતાની પ્રજાનો સર્પૂર્ણ પ્રેમ મેળવ્યો હતો, અને તે પિતૃવત્સલ્યથી પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. હિંદુ-મુસલમાન પ્રત્યે તે સમભાવથી વર્તતો, અને બ્રાહ્મણોને રાજ્યમાં જોડી પદવી પણ આપતો. એના મુખ્ય મંત્રી અને સેનાપતિઓ મદાગા અને અક્કાબા નામના એ તેલુગુ બ્રાહ્મણો હતા. તેમણે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે મીઠા સંબંધ બાંધી ગોલકોંડાના રાજ્યને એક સાચું રાષ્ટ્ર બનાવ્યું હતું. ઔરંગઝેબ કુટુંબશાહની આ રાજ્યનીતિ અને હિંદુઓ પ્રત્યેનો સમભાવ સાંપી શક્યો નહિ.

ઈ સ ૧૬૮૭ માં ગોલકોડા પરનું છેલ્લું આક્રમણ શરૂ થયું અહીં પણ ઔરંગઝેબે જાતે ગોલકોડાના મજબૂત કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો કિલ્લાને તોડવાના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા, કારણ કે હસનશાહના સિપાઈઓએ પોતાની રાજધાનીનો ધણી બદાદુરીથી બચાવ કર્યો છેવટે ઔરંગઝેબે કપટ કરી કિલ્લાના એક અધિકારીને ફેંડ્યો અને કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અત્યુલ રત્નક લદ્દરી નામના બદાદુર સરનારે મોગનોના અપૂર્વ સામનો કરી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો છતાં આખરે મોગનોના અતુલ લડકરી બાદ આગળ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો સુનતાન અણુન હસનને દોલતામાદના કિલ્લામાં પૂરનામાં આબ્યો, અને એના રાજ્યને મોગન સામ્રાજ્યમાં જોડી દેનામાં આબ્યુ

મિઝાપુર અને ગોલકોડાની જીનો મોગલ સામ્રાજ્યને આશીર્વાદને બદલે શાપરૂપ નીવડી આ બળવાન મુસનમાની રાજ્યો ભાગી પડતા મરાઠા સૈન્ય રૂપી આગળ ધસના ધોધના પાણીના વેગવાન પ્રવાહને અટકાવનાર મજબૂત બંધ તૂટી પડ્યો મરાઠાઓનો માર્ગ હવે મોકલ્યો બન્યો ઔરંગઝેબને પણ આ વાત મોડી મોડી સમજાઈ ખરી ! આમ દખ્ખણનાં મુઢોએ વઢ શહેનશાહની શક્તિ ખોરવી નાખી અને સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો દખ્ખણનો પ્રદેશ મોગન સૈન્ય અને તેના મહારથીનું કબજસ્તાન બન્યો મોગન મહારાજ્યનો ખજાનો ખર્ચાઈ ગયો, અને રાજ્યની નાણાકીય સંધરતા તૂટી પડી નેતુ વર્ષનો છુઝર્ગ બાદશાહ મુખે અલ્લાનું નામ લેતો અને પુદાના નામની માળા ફેરવતો ફેરવતો ઔરંગઝાબ આગળ દુર્બળ દેહે પણ અણુનમ હૈયે આ ફાની દુનિયા છોડી સદાને માટે ચાલ્યો ગયો

ઔરંગઝેબનું મૃત્યાકન્ડ

હિંદનો આ ધર્મયુસ્ત બાદશાહ તેના પિતામહ કરતાં શુદ્ધિમાં અને ચારિત્ર્યમાં ચડિયાતો હતો જો તે આટલો મહાન ન હોત તો તે વધારે સફળ રાજ્યકર્તા નીવડત કેવલાક મહાન પુરુષો જેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડે તેવી રીતે તે પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો અનેક શુભો અને મહાન ચારિત્ર્યબળ ધરાવતા છતાં તેની એક મોટી ભૂલપને લઈને તે નિષ્ફળ નીવડ્યો એના

શાહજહાંઓમાંથી ગમે તે કાઈ રાજ્ય ગાદી મેળવવા શાહજહાંની નીવડે. ” આ શબ્દો પરથી ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે કે પોતાના શાહજહાંઓ રાજ્યગાદી માટે અંદરઅંદર લડી મરશે એવી એને ધારતી હતી.

બહાદુરશાહ

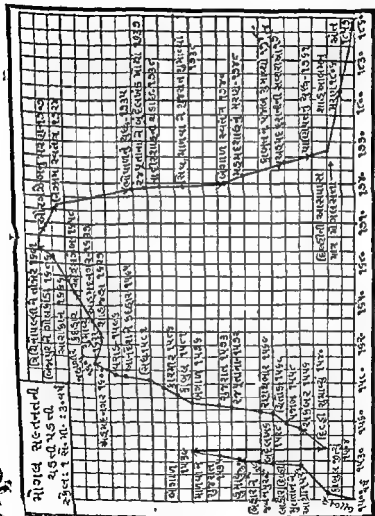
ગાદીચારસંના યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબના ન્યેષ્ટ પુત્ર શાહઆલમે ખીલ હરીફાને મદાત કરી દીધા. પછી પોતે બહાદુરશાહનો ઇલકાબ ધારણ કરી પોતાના વડવાના મયૂરાસન પર આરૂઢ થયો. બહાદુરશાહે પોતાના અમલની શરૂઆત સારી રીતે કરી. શાહજહાંનના સમયનો મોગલ દરબારનો છાંધણું વર્ષે પાછો દેખાવા લાગ્યો. તેનામાં રજપૂત લોકો વહેતું હતું અને તેથી તેણે તેમનો ટેકા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શાહને અંધનમાંથી છૂટા કરી તેણે મરાઠાઓ જોડે સમાધાન સાધ્યું. જો કે આ કુસથી તેણે મરાઠાઓમાં આંતર વિમુદ્ધ જગાડ્યો, અને મરાઠાઓ મોગલોને હેરાન કરતા અટકે એવું સ્થિતિ ઊભી કરી. તે અકબર અને દારાની માફક હિંદુ તત્ત્વચાળને અભ્યાસી હતો.

હિંદુઓને શાહી છત્ર નીચે એકત્ર કરવાના તેના બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. ઔરંગઝેબના સમયથી જન્મેલો અસંતોષ અને અરાજકતા ચાલુ રહ્યાં, રજપૂતો નિરંકુશ બન્યા અને મરાઠાઓ વધારે નીડર થયા. વળી પંજાબમાં ધર્મઝૂલની શીખ પ્રજા બગવાન બની. ખીલ બધા દુશ્મનો કરતાં મોગલ સામ્રાજ્યને શીખ લોકો વધુ વિઘાતક નીવડ્યા.

બંદાનું બંદ

બંદાનું ઠૂળ અગાત હતું. તેણે ‘સમ્યા પાદશાહનો’ ઇલકાબ ધારણ કર્યો અને શીખોને ઉશ્કેર્યા. બળવાનો વેગ ધણો વધ્યો અને બંદાએ ઠેરઠેર ત્રાસ વર્તાવ્યો. બહાદુરશાહે તેના પર હલ્લો કરવા રાજ્યના બધાં બળો એકઠાં કર્યાં. બંદાઓ આખરે હારી ગયા પરંતુ બંદા નાસી ગયો.

ગાદી પર આવ્યો ત્યારથી જ બહાદુરશાહ જૂદા બની ગયો હતો. જહાંગીરશાહે લીધે તે નબળો થતો જતો હતો. તે તેના જમાના માટે ધણો નરમ હતો. તેનામાં કાઈ જાતનો દુર્ગુણ ન હતો. તેણે પોતાની ઉદારતાથી

સ્વતંત્ર રાજ્યો રચાયા. આમાંના સિધિયા, દોલકર અને ગાયકવાડનાં રાજ્યો અંગ્રેજ દુક્રમત નીચે આજે પણ અમલ ચલાવે છે. ઈ. સ. ૧૭૩૭ માં મરાઠાઓ છેક દિલ્હીના દરવાજા સુધી ધમી મચા. તેમણે મોગલ સામ્રાજ્યની પોકળનાનું તેમજ ખખડી જતી દશાનું દર્શન આપ્યા. દેશને કચાબું. સામ્રાજ્યની નબળાઈ ખીજ આક્રમણોને આમંત્રણ આપી રહી હતી. ભારતદેશ મહમદશાહના અમલ દરમ્યાન એક મહાન પરદેશી આક્રમણોનો ભોગ થઈ પડ્યો. ઇરાનનો રાજા નાદીરશાહ દિલ્હી સામાન્ય રાજકીય પરિસ્થિતિનો તેમજ નબળા પડી ગયેલી મોગલ સત્તાને લાભ લઈ હિંદ પર ચડી આવ્યો. મહમદશાહે પાણીપત નજીક આવેલા કરનાલ પાસે દુશ્મનના સૈન્યનો સામનો કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એ હાર્યો અને નાદીરશાહને શરણે ગયો. એ પછી બંને સાથે દિલ્હીમાં શાખલ મચા. એવામાં નાદીરશાહ મરણ પામ્યો છે એવી અફવા ફાઈએ પાટનગરમાં ફેલાવી શહેરીઓએ આ વાત સાચી માની, તેઓ શાહના લશ્કર સામે ધસ્યા અને તેના હજારો સૈનિકોને મારી નાખ્યા; નાદીરશાહ આથી ધણે વીકર્યો અને પોતાના માણસોની કતલનું વેર લેવા તેણે હજારો શહેરીઓની કતલ ચલાવી પાટનગર લૂટ્યું. પછી અખૂટ ખળનો લંડી લઈ ઈ. સ. ૧૭૩૯ માં મહમદશાહ જોડે સંધિ કરી આશ્વે ગયો. માર્ગમાં અફઘાનિસ્તાનનો પ્રદેશ પાઝવી લઈ તે પોતાને વનન પાછો ફર્યો.

નાદીરશાહની સવારીથી દેશ દુર્બળ બની ગયો. એક સમયનું મહાન મોગલ સામ્રાજ્ય પણ જમીનદોસ્ત થઈ ગયું. ચારે બાજુ ક્રાંતિ અને અરાજકતા પ્રસરી રહી. આવા ખખડી જતા રાજ્ય પર અમલ ચલાવી મહમદશાહ ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો. મહમદશાહના મરણ પછી તેનો પુત્ર અહમદશાહ ગાદી પર બેઠો. તેણે છ વર્સ રાજ્ય કર્યું એના પછી આલમગીર ખીજે ગાદી પર આવ્યો. તે મોગલ સામ્રાજ્યની રહીસડી સત્તા પણ લાંબો વખત શાંતિથી ભોગવી શક્યો નહિ. વાઘબંધ સરહદ તરફથી નાદીરશાહના અનુયાયી અહમદશાહ દુરાની અથવા અબદેલીએ હિંદ પર આક્રમણ કર્યું, અને દક્ષિણ તરફથી મરાઠાઓ મોગલ પ્રદેશ પર ચડી આવ્યા. મરાઠા સરદાર રાધોબાએ ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં પંજાબ સર કર્યો.

હવે હિંદુ રાજ્યની પુનઃસ્થાપનાના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે એવો ભાસ થયા લાગ્યો, અને મરાઠાઓ ભારતદેશમાં હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપના સફળ થશે એમ પણ ધણીને લાગ્યું.

ભારતના કમનસીમે ભાગ્ય એની વિરુદ્ધ ગયું. મરાઠા સામ્રાજ્યની ગંધધી ઉત્તરના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ લયજીત બન્યા, તેથી તેમણે પરદેશી આક્રમણકાર સાથે મળી જઈ મરાઠાઓનો સામનો કર્યો. દિલ્હીના તખ્ત પર આલમગીર બીજાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું અને એની પછી શાહઆલમ દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો.

ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં સદાશિવરાવ ભાડે અને વિશ્વાસરાવની સરદારી નીચે મરાઠાઓએ એક જંગી અને તાલીમજદ સેના લઈ ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ કરી. દિલ્હી સહેલાઈથી તેમના હાથમાં આવ્યું, મુસલમાનો હવે વધુ ચોંકી ઉઠ્યા. તેમણે અહમદશાહ દુરાનીની સરદારી સ્વીકારી અને પાણી-પાનના મેદાનમાં બને લશ્કરો બેઠાં મળ્યાં. મરાઠા લશ્કરનું સંખ્યાબળ વધુ હોવા છતાં બુહારચનાની કેટલીક જૂલોને પરિણામે તેઓ હાર્યાં. મરાઠા સરદારોમાંના ધણા રણુમાં મરાયા. આ માઠા સમાચાર પેશવાને સાંકેતિક હોમાં નીચે મુજબ પહોંચ્યાકાયામાં આવ્યા :

“એ માતી મજાઈ ગયાં છે, સત્તાવીસ સોનામહોરો ખોવાઈ ગઈ છે, અને રૂપા તથા તાંબાના સિંચાઓની તો ગણતરી જ થઈ શકતી નથી.”

મોગલ સામ્રાજ્યનો રાજ્યદંડ નામધારી પાદશાહ શાહઆલમના હાથમાં ઈ. સ. ૧૮૦૫ સુધી રહ્યો.

આમ એક બાજુએ મોગલ સામ્રાજ્ય નબળું પડી લગભગ નાશ પામ્યું હતું, અને બીજા બાજુએ મરાઠાઓને પોતાની મદદન ચોળામાં નિષ્ફળતા મળી એની અસર હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિ પર ભારે થઈ. હામહામ સૂબાઓ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી ગાદીનશીન થઈ ગયા. તેઓ અંદર-

ગંધું અને એ સર્વનાચમાંથી કચડાએનાં લાખો પ્રગળનોની ગીસો અને શાપે
એ સાંભળ્યા. ” †

— સ્વા દયા ય —

૧. મોગલ સામ્રાજ્યની પડનીનાં કારણોની ચર્ચા કરો.
૨. શીખ પ્રભનો દુક ઇતિહાસ આપો. એ પ્રજા લડાયક કેવી રીતે બની ?
૩. નાદીરશાહની સવારીનાં કારણો આપી તેનું દુક વર્ણન કરો. આ સવારીથી
દેશની રાજકીય સ્થિતિ પર શી અસર થઈ ?
૪. ટક નોંધ લખો.

(૧) સૈયદખુદો (૨) ફરકસિયર (૩) બંદાનું બદ્

✽

પ્રકરણ ત્રીસમું

મોગલ યુગની સમાલોચના

અકબરના અમલ દરમ્યાન ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવા યુગનાં
મગણુ થયા. પહેલી જ વાર લાખા, જાતિ, સંપ્રદાય અને પ્રજાસિકાથી
જુદા પડેલા દેશના લોકો પોનાના બેઠલાવો બૂલી જઈ એક અવિભક્ત
રાષ્ટ્રમાં જોડાવા એકત્ર થયા દેશ પર શાસન ચલાવવાની નૂતની રીતો
નકામી છે, અને બળવાન સ્થાપી લશ્કરની મદદથી રાજ્ય ચલાવવાની રીત
પણ અવ્યવહારુ છે, એ સત્ય અકબરને સમગ્રયું હતું પ્રગની ભાવના
મહત્વાકાંક્ષાઓ અને મનોરથને કોઈ પણ શાસક અવગણી શકે કે કચડી
શકે નહિ. દુનિયાની બધી પ્રજાઓમાં ભારતવાસીઓ વધારે લાગણીવશ
અને કાવ્યપ્રેમી છે. આવી પ્રજાનાં હૃદય છતીને જ સફળ શાસન થઈ શકે
એ અકબર સમજી શક્યો.

† “ I watched my Son

And those that followed, loosen Stone from Stone
All my fair work undone; and from the ruin arose
The Shriek and curse of trampled millions,
even as in times before.....” Poet Laureate

અકબરે ભારતની જૂની અને ઈસ્લામની નવી સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધ્યો. એની પહેલાંના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાની લાગણીઓ કે તેમની પ્રજાલિકાઓની દરકાર ક્યાં વગર લરકરી બજે પોતાનું સાર્વભૌમત્વ તેમના પર લાખ્યું. પોતાના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારામાં અકબરે તે યુગની ઉદાર ભાવના અને પ્રગતિમય વાતાવરણને લક્ષમાં રાખ્યું. અકબર ભારતમાતાનો સાચો પુત્ર હતો અને ભારતની શુભજૂની સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિનો સાચો વારસ હતો. વિદેહરાજ જનક અને અશોક જેવા રાજાઓની ઉચ્ચ ભાવનાથી અકબર રંગાયેલો હતો.

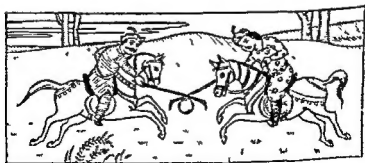
પોતાની પ્રજા તરફ પિતૃવાત્સલ્યના ઉચ્ચ આદર્શની વધારે સમીપ અકબર કરતાં હિંદનો કોઈપણ શહેનશાહ પહોંચી શક્યો નથી. એનો વારસદાર જો એના જેવો જ મહાન અને શુદ્ધિશાળી હોત તો આપણા દેશનો ઇતિહાસ કેવો હોત તે કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. બન્યું તે પ્રમાણે અકબરનો મહાન આદર્શ એક ઉમદા સ્વપ્ન જ રહ્યો.

મોગલ યુગની મહાન કળાકૃતિઓમાં અકબરની હિંદુ અને ઈસ્લામની સંસ્કૃતિ વચ્ચેના સુમેળ અને સમાવાન વૃત્તિનો સાચો ભાસ માલૂમ પડે છે. સ્થાપત્યકળામાં અકબરે ઇરાદાપૂર્વક હિંદુ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો. ફોહપુર સિદ્ધી અથવા અકબરનું સ્વપ્ન નગર હિંદુ અને મુસ્લીમ કળાના હુંદર સમન્વયના ઉત્તમ નમૂના રૂપે આજે પણ મોજૂદ છે. શાહજહાનના અમલ દરમ્યાન હિંદી અને ઈરાની સ્થાપત્યશૈલી ધણી આગળ આવી, આરસનો તાજમહાલ આલમની એક અગ્રયથી છે. મોતી મસ્જિદ પાપાણુમાં કોતરેલી એક કવિતા છે. આવી બેનમૂન કળાકૃતિઓમાં મોગલોની સર્જકશક્તિ સંપૂર્ણતાની ટોચે પહોંચી હતી.

મોગલોની ચિત્રકળા પણ સ્થાપત્યકળાની મોઢકે મહાન અકબરની સમન્વયનીનિનું સાચું પ્રતીક છે. ચિત્રકળાના ક્ષેત્રમાં હિંદુ વિચારોનું ઈરાનની દેવુઓ સાથે મિશ્રણ થયું, અને આ મિશ્રણમાંથી ચિત્રકળા પર બે જુદા જુદા વિચારો ધરાવતી બે સંખ્યાઓ ઊભી થઈ. એક મોગલ સંસ્થા અને બીજી

રમપૂનમરથા. અહમરે પોતાની અંગત દેખરેખ અને અંકુશ નીચે એક શાહી ચિત્રશાળાની સ્થાપના કરી. આ ચિત્રશાળામાં દેરાયેલાં ચિત્રો “અસાર સુધી ન જોયેલી અને જાણેલી સંપૂર્ણતાવાળાં” હતા એમ અનુદાન કહે છે.

આ ઉપરાંત મોગલ કાળમાં ખીજી ઘણી કળાઓ વિકસી અને તેમને ઉત્તેજન મળ્યું. આ કળાઓમાં સુંદર દસ્તાક્ષરની કળા ઘણી ધ્યાન ખેંચે એવી હતી એ સમયના લલિતાઓને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોની કેટલીક નકલો આપણા જાણીતા પુસ્તકાલયો અને સંગ્રહસ્થાનોમાં આજે પણ જોઈ શકાય છે. કેટલાક મુસ્લિમ પાદશાહો પોતે પણ જાણીતા લલિતા હતા. શિવપંડિત, શેખનાતમક નકશીકામ, અને રંગબેરંગી ભાત પાડવાની કળા પણ સારી રીતે વિકાસ પામી હતી. આમ મોગલ પાદશાહોએ આપણને ઘણી ઉમદા અને સમૃદ્ધ કળાનો વારસો આપ્યો છે. બાજરથી ઔરંગઝેબ સુધીના ૭ વે પાદશાહો તેમની કેટલીક કૃતિઓ તથા નિષ્ફળતા હોવા છતાં મહાન હતા. તેમના દોષો ભુલાયા પછી તેમની કીર્તિ સૈકાં સુધી અમર રહેશે, કારણ કે ભારતના ઇતિહાસમાં તેમણે પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

પેલેલી રમત